

№ 2007
2512к

**ҚАЗАК
ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ
ЖАҢА
ҚОЛДАНЫСТАР**

ҚАЗАҚ ССР ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫ
ТІЛ БІЛІМІ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚ
ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ
ЖАҢА
ҚОЛДАНЫСТАР

ТОЛЫҚТЫРЫЛҒАН ЕКІНШІ БАСЫЛЫМЫ

АЛМАТЫ

Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы

Қазақ лексикасындағы жаңа қолданыстар: Толықтырылған екінші басылымы — Алматы: Ғылым, 1990. — 136 б.

Қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік, мәдени өміріміз бен ғылыми-техникалық салалардағы жаңалықтар мен өзгерістерге орай қазақ тілінде жүздеген жаңа сөз қолданыс пайда болуда. Осыларды тұңғыш рет тіркеп, олардың білдіретін мағыналары мен орыс тіліндегі баламалары көрсетілген шағын сөздік 1985 жылы көпшілік назарына ұсынылған-ды. Мұнда, негізінен, 1973—1983 жылдарда баспасөз беттерінде және өзге де әдебиеттерде кездескен соны сөздер мен тың мағыналар қамтылған болатын. Ал бұл басылымда осы материалдар толықтырылып, ішінара түзетулер енгізілді және әрі қарай 1984—1988 жылдарда пайда болған жаңа қолданыстар ұсынылды.

Сөздік, ең алдымен, журналистер мен жазушыларға, мұғалімдер мен ғил мамандарына арналады, сондай-ақ ол қалың жұртшылыққа да пайдалы болмақ.

Сөздік материалдарын жинап,
кұрастырғандар:

А. Алдашева, Ф. Әнесов, Ш. Сарыбаев, Р. Сыздықова, Н. Уәлиев
Жауапты редакторы

Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, профессор
Р. СЫЗДЫҚОВА

Рецензенттер:

филология ғылымдарының докторы **Ә. Нұрмағамбетов**,
филология ғылымдарының кандидаты **Ж. Түймебаев**

Н $\frac{4602030000-073}{407(05)-90}$ 130.90

ISBN 5—628—00550—9

© Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1985

Кұрастырғандар:

*А. Алдашева,
Ф. Әнесов,
Ш. Сарыбаев,
Р. Сыздықова,
Н. Уәлиев,*
1990

АЛҒЫ СӨЗ

Тіл — өмірмен өзектес жанды құбылыс. Сондықтан оның сөздік құрамы әрдайым өзгеріп, толығып, дамып отырады. Әр дәуір, әр қоғам, әр халық өзіне қажет жаңалықтарды туғызса, сол жаңа зат, құбылыс, ұғым, іс-әрекеттердің өз атаулары пайда болады. Қазіргі кезеңдегі саяси, әлеуметтік, мәдени өміріміз бен ғылыми-техникалық дүниемізге қаншама жаңалықтар еніп отыр. Осыған орай қаншама соны атаулар — жеке сөздер мен сөз тіркестері пайда болып жатыр! Мысалы, 50-інші жылдары еліміздің тың жерлерін игеруге байланысты орыс тілінде *целинник* сөзі пайда болса, қазақ тілінде *тың игеруші* деген тіркес пен *тыңгер* сөзі дүниеге келді.

Соңғы ширек ғасыр ішінде адамзаттың космос әлемін танып-біліп, игере бастауы көптеген соны сөздерді туғызды. Мысалы, мұнда тек *космос*, *космонавт*, *спутник* сияқты сөздер ғана емес, космосты игеруде қолданылатын әр алуан техника, машина, құрал-жабдық т. б. атаулары да, осы саланың ғылыми жаңа терминдері де, тіпті *ғарыш*, *ғарышкер*, *ғарышнама* тәрізді поэтикалық («бағалауыш») сөздер де қазақ тілінен орын алды.

Әлеуметтік, шаруашылық, мәдени өмірімізде, халықаралық жағдайда пайда болып жатқан жаңа ұғымдар да көптеген неологизмдерді талап етіп отыр. *Алтын кітап*, *кәсіптік бағдар*, *тәлімгерлік қозғалыс*, *шаруашылық есеп*, *экономикалық қоғамдастық*, *екі-тілділік* сияқты тіркестер мен жеке сөздер — осындай жаңа мағынада жұмсалатын атаулар.

Жаңа қолданыстар тек жаңа ұғымдарды білдіру үшін ғана емес, бұрыннан келе жатқан зат, бұйым, құбылыстарды дәлірек, дұрысырақ етіп қайта атау үшін де туып жатады. Бұрын *проводник*, *пляж*, *дача*, *призер*, *овощ*, *установка* деп орысша атап жүрген сөздерге қазақша балама тауып, бұл күнде *жолсерік*, *жағажай*,

саяжай, жүздегер, көкөніс, қондырғы деп ағайтын болсақ, бұлар да лексикамыздағы жаңа қолданыстар ретінде танылады.

Қысқасы, бүгінгі таңдағы оқырманға күнделікті баспасөз беттерінен, радио мен телехабарлардан, ғылыми әдебиеттен, тіпті көркем әдебиет кітаптарынан жүздеген соны сөздер, тосын тіркестер немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада жұмсалып отырғаны жақсы сезіледі. Олардың бірқатары (*тәлімгер, мердігер, құрылғы, қойылым, сұраныс* т. б.) алғашқы сәтте құлаққа жат естіліп, оларға тосырқай қарағанымызбен, бұлар жиі қолданыла келе әбден түсінікті, кәнігі сөздерге айнала бастады. Бір кезде, 50—60-ыншы жылдары, *оқулық, оқырман, көрермен, үшсайыс* сияқты сөздерге де жатсына қарағанбыз. Кезінде *өсімдік* (20-ншы жылдардың жасандысы), *өнеркәсіп, кәсіподақ, баспасөз* (30—40-ншы жылдардың табысы) дегендер де жаңа элементтер болатын. Ал қазір бұлардың барлығы ана тіліміздің атам заманнан келе жатқан байлығындай сезіледі.

Сөйтіп, бүгінгі өмір тілде де, оның сөздік құрамында да жаңалықтар тудырып отыр. Осыларды тіркеп, түсіндіріп, дұрыс-бұрысын айыру — тіл білімінің лексикография деп аталатын саласының міндеті. Бірақ қашанда да, қай тілде де лексикография өмірден («тіл тіршілігінен») кешең қалып отырады. Соған қарамастан тіл мамандары мұндай өзгеріс-жаңалықтарды тауып хатқа түсіріп, жүйелеу міндетінен бас тарта алмайды. Қай тілде де бұл жұмыс ертелі-кеш қолға алынады.

Орыс тіліндегі жаңа ұғым атауларын жеке сөздік етіп көпшілікке таныту 1971 жылы басталды¹. Мұнда орыс әдеби тіліне тек қана 60-ыншы жылдары енген неологизмдер түсіндіріліп берілді. Бұдан кейінгі кезеңдерде «Орыс лексикасындағы жаңалықтар» деген айдармен «Сөздік материалдары» жарияланып келеді². Соңғы жариялауларда бес газет, үш журналдың 1978, 1979 жылдардағы бірнеше сандарында кездесетін жаңа сөздер мен тіркестер регистрацияланып, оларға түсініктеме берілген, мысалдар келтірілген. Бұл игілікті әрекет әрі қарай жалғасып, 70-інші жылдардағы баспасөз бен өзге әдебиет материалдарынан жиналған жаңа сөздер мен соны мағыналар 90 баспа табақ үлкен анықтама-сөздік болып шықты³. Бұл — 1971 жылғы сөздіктің жалғасы, яғни осы типтес сөздіктер сериясының екіншісі ретінде ұсынылған. Міне, осындай жұмыстарды қазақ тілі саласында да жүргізу керектігі

¹ Новые слова и значения: Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 60-х годов. М., 1971.

² Новые в русской лексике: Словарные материалы — 77. М., 1980; Словарные материалы — 78. М., 1981; Словарные материалы — 79. М., 1982.

³ Новые слова и значения. Словарь-справочник по материалам прессы и литературы 70-х годов. М., 1984.

даусыз. Қазіргі қазақ тілі тәжірибесінде, әсіресе күнделікті баспа-сөзде, радио мен телевизия тілінде, көркем әдебиетте соны сөздер мен тіркестер едәуір кездеседі. Сондай-ақ бұрынғы сөздердің жаңа ұғымда қолданылуы да аз емес.

Бүгінгі таңда (соңғы 15—20 жыл ішінде) қазақ тілінде жаңа сөздер мен тіркестерді, жаңа мағыналарды туғызып отырған факторлар қандай? Ең алдымен, бұған, жоғарыда айтылғандай, өмірдің өзі әкелген жаңалықтарды атау қажеттігі себепкер болып отыр. Ғылыми-техникалық революция (НТР) дәуірі тек арнайы ғылыми терминдерді ғана емес, көпшілік қауым күнделікті өмірде жиі қолданатын сандаған сөздерді ұсынуда. Олардың басым көпшілігі интернационалдық қордан орыс тілі арқылы қабылданды. Бұлар сан жағынан едәуір көп, бірақ оларды түгел тіркеп, қазақша түсіндіріп беру келешекте қолға алынбақ.

Сондай-ақ әлеуметтік, саяси, мәдени, рухани өміріміз әкеліп отырған жаңа құбылыс, қарым-қатынас, түсінік-танымға қатысты ай сайын, жыл сайын туып жатқан ұғымдар өз атауларын талап етеді. Жоғарыда аталған *мердігерлік әдіс, тәлімгерлік қозғалыс* дегендермен қатар, *аграрлық-өнеркәсіптік бірлестік, салауаттылық, теңгермешілдік, орталықтандыру, «ақ таңдақтар»* тәрізді сөздер мен тіркестер — осы орайда пайда болғандар. Бұл салада да орыс тілі терминдері мен интернационалдық сөздер мол орын алады. Олар — қазақ тілі үшін де соны сөздер. Мысалы, *автопоезд, агроцех, буклет-сувенир* т. т. Бұларды да осы сөздікте қамту мүмкіндігі болмады.

Сонымен қатар осы салада жаңа ұғымдарды қазақ тілінің өз сөздерімен беру тенденциясы күшті. Бұл қазақша баламалар көбінесе орыс тілінен калька жолымен жасалады. Мысалы: *Қызыл кітап, аралатпа сауда, дөңгелек стол, қайталама шикізат, жазылыс // жазылым, қайтарым, мыңшылар, мәңгілік алау, материалдық көтермелеу* т. т.

Лексикалық жаңалықтардың пайда болуына себепкер екінші жағдай, ол — бұрын орысша атауымен немесе суреттеме жолмен (тіркес арқылы) білдіріліп келген ұғымдардың қазақша жатық, дәл баламасын табу әрекеті. Мысалы, жоғарыда көрсетілген *жолсерік, жағажай, цегер, жүлдегер, көкөніс* дегендерден басқа *дача* дегенді *жазхана* немесе *саяжай, учительская* дегенді *ұстазхана, новосельені қонысмай // қонысмайы // қоныстой, флагманды жалаугер* деп атай бастау — осы әрекеттің нәтижесі. Қазақша баламалар көбінесе тұрмыстық зат, бұйымдар атауларына немесе спортқа қатысты болып келеді. Бұрын *простыня, фляга, рогатка, рюкзак, ванна, грелка, варенье* деп орысша атап келген сөздердің орнына *ақжайма, дүңгір, айырсадақ, жолдорба, былау, жылытқы, қайнатпа* сияқты эквиваленттері қолданылған фактілері бар. Әри-

не, бұлардың баршасы сәтті деуге болмайды. Мысалы, *наушник* дегенді *құлаққап*, *пассажирді жүрісші* деп атау қаншалықты ұтымды екенін айту қиын. Сондықтан орысша бір атаудың қазақша жаңа баламалары екі-үш түрлі болып, жарыса қолданылып жүргендері де аз емес. Мысалы, *рюкзак* дегенді *жолдорба* / *жолқапшық*, *варенье* дегенді *тосап* / *мұраппа* / *қайнатпа*, *универсальный* дегенді *әмбебап* / *бесаспап* деп екі-үш вариантта беру едәуір мол кездеседі.

Кейбір тағам, жем, аң-құс, ойын т. б. аттарын да қазақша қайта атау үстінде ұмыт болған көне немесе жергілікті сөздерді пайдалану әрекеті бар. Мысалы, *крокодилді қолтырауын* немесе *темсақ*, *меласса*, *патока* дегенді *сірне*, *шарап*, *сыра* дайындағанда қалатын қалдықтардан әзірленіп, малға берілетін қоймалжың жемді (барданы) *төп* деп атау, *универсал*, *универсальный* деген ұғымда *әмбебап*, *меню* дегенді *мәзір* деп жаңғыртып атаулар осыны танытады.

Орысша *издание*, *издатель*, *устройство*, *постановка*, *ввоз*, *спрос*, *путевые заметки*, *прикладной* деген ұғым атауларын *басылым*, *баспагер*, *құрылғы*, *қойылым*, *сұраным* / *сұраныс*, *жолжазба*, *қолданбалы* деп, сөз түбірін морфологиялық тұлғасы жағынан өзгеше ұсыну да жаңа лексикалық единицалар қатарын молайтып тұр.

Соны сөздерді өмірге келтіріп отырған үшінші фактор «бағалауыш» сөздерді қажет етуімізге байланысты. Әдетте атауыш сөздер қолданылу мақсатына қарай термин сөздер және бағалауыш сөздер болып ажыратылады. Алдыңғылар белгілі бір ұғымның нақты (ресми, тұрақты) атауы болса, соңғылар кейбір заттар мен ұғымдардың образды (ресми емес) атаулары болып келеді. Мысалы, «космос» ұғымының қазақ тілінде де терминдік, нақты, тұрақты атауы — *космос*, ал осы космосты бейнелеп, экспрессиямен білдіргіміз келгенде, *ғарыш* сөзін пайдаланып жүрміз. Осы қатарда *ғарышкер* (космонавт), *ғарышнама* (космология), *атомгер* (атомщик), *мадақнама* (награда), *өмірнама* (биография), *топжарғандар* (озаттар), *дүниеқоңыздық* (затқа табынушылық), *зейнетақы* (пенсия), *көктемір* (робот), *ғаламшар* (планета) сөздерін көрсетуге болады. Бұларда сол ұғымды (затты) белгілі бір бағамен атау сипаты бар: «түсініктілік» бағасы (*мадақнама*, *өмірнама*), экспрессия (*топжарғандар*, *дүниеқоңыздық*, *зейнетақы*), көтеріңкілік (*мақсаткер*, *ғаламшар*) т. т. Мұндай қосалқы атауларға күнделікті баспасөз бен радио, телевизия хабарлары жиі жүгінеді, өйткені бұлардың алдында ойды әсемдеп, бейнелеп беру — образдылыққа негіз арту мақсаты тұрады, осы арқылы сөзді көпшілікке әсерлі етіп ұсыну көзделеді. Оның үстіне бір сөзді қайталай бермеу үшін де «бағалауыш» қосалқы сөздер оңтайлы соғады.

Міне, қазақ тілінің лексика саласында жаңа сөздер мен сөз

тіркестерінің пайда болуына немесе байырғы сөздердің жаңа мағынада қолданылуына себепкер болатын жағдайлар осындай.

Бұл жаңа элементтер қайдан, қалай жасалады? Бұл жердегі «жаңа» деген анықтауыш шартты. Әдетте, «жаңа сөз» дегеніміз — тілде бұрыннан бар сөздердің (түбірлердің) жұрнақтар жалғауы, бір-бірден қосақталуы (бірігуі, кірігуі, жұптасуы), тіркесуі, қысқарып барып бірігуі (аббревиатура), мағына ауыстыруы сияқты амалдардың бірі арқылы құбылған түрлері. Біздер теріп, тіркеп отырған «жаңа сөздер» де осындай бұрынғының «жаңғырықтары». Бірақ олар естіліп барып, өшіп кететін дыбыс жаңғырықтары емес, материалдық дүнелер — тіл единицалары, яғни белгілі бір ұғымды білдіретін дербес сөздер (және тіркестер), сөздік қазынаны молайтатын, тілдің ілгері даму процесін көрсететін бағалы «дүниеліктер».

Қазіргі жаңа сөздер негізінен мынадай жолдармен жасалған:

1. Жұрнақтар жалғау арқылы. Бұл ретте кейбір жұрнақтардың активтенгені көзге түседі. Олар: **-кер, -гер** (*майдангер, ғарышкер, мақсаткер, хабаргер, саясаткер, баспагер, киногер, атомгер, жалаугер, мерейгер, айтыскер* т. б.), **-нама** (*дәуірнама, жаднама, дерекнама, тарихнама, сапарнама, құбыланама, халықнама, өмірнама, мадақнама, ғарышнама* т. б.), **-хана** (*перзентхана, жетімхана, мәйітхана, зергерхана, жазхана, дыбысхана, дәмхана, ұстазхана, ойынхана* т. б.), **-қы/-кі/ғы/-гі** (*басытқы, құрылғы, жылытқы*), **-ым/-ім/-м** (*қойылым, басылым, бастырым, терім, тұтым, ұсталым, бағым, сұраным* т. б.), **-ма/-ме/** (*борлама, нұсқама, жариялама, қиғаштама, орама, дайындама, кескіндеме, лездеме, құлақтама, сығымдама, жиектеме, безендірме, талдама* т. б. жұрнақтары.

Жаңа техникалық құрал-жабдықтар атауларын беруде **-қыш/ /-ғыш** жұрнағы да жиірек қолданылып жүр: *үккіш, сыдыражыртқыш, каржыртқыш, шаңсорғыш, еттартқыш* т. б.

2. Түбірлерді біріктіру арқылы: *жағажай, гүлтәж(і), қонысмай, ойынсерік, ақжайма, гүлпарақ, төсекақы, зейнетақы, тілашар, «өгейшешек», тұсқағаз, қасбет, құлақілдік, аяқжол, күнқалқа, газқағар, бетесеп, қаршақыз, айнамұз, айлабұйым, аспансерік, төстабан, жолкіре, сөзтізбек, алқагүл, жерқойма, доптаяқ* т. б. Бұл — жаңа сөз жасаудағы қазіргі кездегі ең өнімді тәсіл.

3. Сөз қосарлау арқылы: *ақылышы-ұстаз, жөндеуші-реттеуші, аспапшы-слесарь, таңдау-балама, айырып-қосқыш, күйме-бесік* т. б. Бұл — өзгелерге карағанда өрісі тарлау амал.

4. Сөз тіркесі арқылы: *алтын кітап, қанаттас серік, қой тоғытна, қайта құру, қосалқы бөлшек, өзіне-өзі қызмет ету* т. б.

5. Бұрынғы сөзге жаңа мағына жүктеу арқылы. Бұл амал көбінесе сөзге нақты терминдік мән беруде пайдаланылады. Мысалы, *сапар* сөзі қазіргі публицистикада *жай жол жүру* дегенді емес,

мемлекет, ұйым т. б. басшыларының өзге елдерге ресми түрде қызмет бабымен немесе арнайы шақырумен баруы (визит) деген ұғымдағы саяси-қоғамдық терминді білдіреді. Сол сияқты, *желік* деген қарапайым сөз *әскери желік* тіркесінде келіп «военный психоз» деген терминдік мән алғанын көреміз. *Жариялылық, салауаттылық, апталық, төрешілдік, ілгерішіл, қоғамдастық, теңгермешілдік* сөздері де жаңа терминдік мағынаға ие болған байырғы элементтер. Олардың «жаңа қолданыс» ретінде танылуы мағыналарының соңылығына байланысты (осы сөздікте көрсетілген мағыналары мен мысалдарын қараңыз).

Сөйтіп, бүгінгі таңдағы қазақ тілінде жаңа сөздер мен жаңа тіркестер пайда болып, бұрынғы сөздер мен бұрынғы тіркестердің жаңа мағынада жұмсалудың орын алып отырғанын көрсетуді, оларды қыруар әдебиеттен іздеп тауып, тіркеп-тізуді және түсіндіріп беруді қолға алатын мезгіл туды. Бұл жұмыстың бастамасы ретінде алғашқы шағын сөздік 1985 жылы жарық көрген еді. Енді сол сөздік екі есе толықтырылып, ішінара жөнделіп, жаңа басылымы ұсынылып отыр. Бұған бұрынғы тіркелгендердің үстіне, негізінен, соңғы 5—6 жыл ішіндегі соны қолданыстар қосылды.

Сөздік, ең алдымен, қалың жұртшылыққа пайдалы болмақ: ол күнделікті баспасөзді, көпшілікке арналған ғылыми әдебиетті, көркем туындыларды дұрыс түсініп оқуға көмектеседі, жаңа ұғымдарды дәл атауларына, оларды орнымен қолдана білулеріне септігін тигізеді. Жаңа сөздер мен тіркестер тіл ғылымы үшін де өте қажет, мұндағы материалдар тілдегі лексикалық, лексика-семантикалық жаңалықтардың құрамын, құрылысын, қызметін зерттеуде мүмкіндік береді. Осы зерттеу арқылы лексикология, грамматика, стилистика, тіл мәдениеті салаларының нақты мәселелерін шешуге болады. Дегенмен қатты ескеретін нәрсе — ол осында берілген сөздер мен сөз тіркестерінің барлығы бірдей әдеби тілге енген немесе еруге тиісті жаңа сөз деуге болмайды. Олардың ішінде сәтті табылған, жиі қолданылғандықтан мағынасы көпшілік қауым үшін түсінікті болып кеткендері де бар (*тәлімгер, мердігерлік, қондырғы, салауаттылық, қолданбалы* т. б.), біреуі әлі орнықпай, екі-үш вариантта жүргендері де бар (*әмбебап // бесаспап* «универсал», *тілдескіш//тілашар* «разговорник», *жаяусоқпақ//аяқжол* «тротуар», *күлсалғыш//күлсауыт//күлдеуіш* «пепельница», *бесікарба//күйме-бесік//қол күйме* «коляска» т. б.), бір-екі рет қана көріне түсіп, әрі қарай көп ұшырамайтындары да бар (*күнпарақ* «отрывной календарь» *тудіңгек // тутұғыр* «флагшток», *мүлікбасы* «товаровед», *мәйітхана // өлікхана* «морг» т. т.), аса қажеттіктен тұмағандары да бар (*жадығат* «материал», *жанұя* «семья», *безендірме* «транспарант», *қауындопшы* «регбист» т. б.), бұрышнан едәуір

калыптасып қалған сөздердің жарыспа дублеті ретінде қолданылғандары да бар (бұрын *қонақ үй* // *мейманхана* деп атап келгендердің үшінші жарыспасы *қонақхана*), сәтсіз шыққандары да (яғни жаңа мағынасынан гөрі бұрынғы кәнгі мағынасы басым түсетіндері) бар (мысалы, «сувенир» дегенді *базарлық* деп беру, «иллюзионист» дегенді *амалшы* деп ұсыну, «кнопканы» *жапсырма шеге*, киімге тігілетін «молнияны» *сыдырма темір* деп жаңаша беру аса жатық, қонымды емес: бұлардың қай мағынадағы сөз екені орысшасын қоса көрсетіп отырмаса белгісіз, яғни оларды бұрынғы мағынасында ұғамыз). Бір тұлғаны екі түрлі жаңа мағынада ұсыну да бар (мысалы: *жиектеме* сөзі «тесьма» және «оправа» деген екі бөлек сөздің баламасы ретінде қолданылғаны кездеседі, *жазба* сөзі де бірнеше ұғымның жаңа атауы ретінде жұмсалып жүр). Сондықтан бұл сөздікте берілген жаңа қолданыстардың барлығы әдеби тіл лексикасының нормасы ретінде, міндетті түрде осылай пайдалануға тиісті сөздер деп ұсынылып отырған жоқ. Олардың басым көпшілігін әлі де тәжірибе елегінен өткізіп көру қажет, сол күнде сәтті табылғандары норма ретінде қалыптасып кетпек, жарыса қолданылып жүргендерінің біреуі тандалынып, тұрақталмақ, сәтсіздері қолданыстан мүлде шығып қалмақ.

Әдеби тілдің белгілі бір саласының, айталық лексикасының нормалана түсуі — таңдау, іріктеу, тәжірибеде (қолданыста) тұрақтандыру, сарапқа салу сияқты процестер арқылы жүзеге асырылатыны мәлім. Сондықтан осы сөздіктің көздейтін мақсаты — осындай таңдап-талғауға қажет материалды жинақтап, реттеп ұсыну.

Бұл мақсат әрі қарай да көзделе бермек: соңғы 15—20 жыл бойындағы баспасөз беттерінде, радио мен телевизияда, көркем әдебиет пен ғылыми әдебиетте, оқу-педагогика саласында кездестіріні жаңа қолданыстарды, яғни қазақ тілі негізінде жасалған жаңа атауларды бұл екі басылымда түгел қамтып, бердік дей алмаймыз. Және бізде орыс тіліндегідей нақты бір онжылдықтарға қарай (мысалы, 60-ыншы жылдардағы, 70-інші жылдардағы деп) жинастырып, топтастыру да басты сипат алып отырған жоқ. Сондықтан әлі де тіркелмеген жаңа қолданыстарды іздеп хатқа түсіру ісі жүргізіле бермек. Әсіресе көркем әдебиет пен оқу-педагогика кітаптарындағы, көпшілік қолды ғылыми әдебиеттегі жаңа сөздер мен жаңа мағыналардың қазақ тілі қорынан жасалғандарын тауып, ұсыну — әрі қарайғы үлкен жұмыс болмақ.

Р. СЫЗДЫҚОВА,
Қазақ ССР Ғылым академиясының
корреспондент мүшесі, профессор.

СӨЗДІКТІҢ СИПАТЫ МЕН ҚҰРЫЛЫСЫ ЖАЙЫНДА

Сөздікке тілімізде соңғы 15—20 жыл ішінде пайда болып қолданыла бастаған жаңа тұлғалар мен тіркестер және мағынасы жаңғырған сөздер енгізілді. Бірақ бұл — белгілі бір стиль бойынша немесе барша әдебиетті қамти түгел жиналған материалдар емес. Мұнда, негізінен, күнделікті баспасөзде, оның өзінде де соңғы 7—8 жыл барысында жиі қолданыла бастаған жаңалықтар жинақталды. Сондықтан бұдан 20—25 жылдай бұрын еніп, бұл күнде едәуір тұрақталып қалған *аялдама*, *балмұздақ*, *жемшөп* сияқты кезінде жаңалық болған сөздер бұл сөздікте қамтылмады.

Тіл тәжірибесінде лексикалық жаңалықтар ең алдымен күнделікті баспасөз беттерінде, радио, телехабарларда орын алатындығы белгілі, өйткені бұлар — өмірге ілесіп отыратын, ондағы өзгеріс-жаңалықтардың тілдегі көрінісін қолма-қол беретін информация құралдары. Сондықтан біз жаңа сөздерді іздестірудегі тырнақ алды жұмысымызды осы салалардан бастадық. Ал лексикалық, әсіресе мағыналық неологизмдер, оның ішінде бағалауыш жүк арқалайтын варианттар көркем шығарма тілінде жиі ұшырасатыны аян. Қазақ каламгерлері де бұл орайда өзгелерден қалыспайды. Бірақ бұл сөздікте жазушылар тіліндегі жаңа сөздер мен тіркестерді молынан қамти алмадық. Бұл — келешектің шаруасы. Сондай-ақ Мемлекеттік терминологиялық комиссияның соңғы 10—15 жылда қабылдаған жаңа терминдері мен әр кез жеке авторлар ұсынған баламалар да бұл сөздіктің екі басылымында да берілмеді, өйткені сөздікке енгізетін материал — бір-екі рет болса да қолданыс тапқандар, ал тәжірибеде пайдалынбай жүрген сөздерді, тіпті ұсынылған терминдерді беру мақсат етілмеді (сөздіктің «Жаңа қолданыстар» деген атының өзі көздеген мақсатының қандай екенін танытып тұр).

Көркем әдебиетте кездесіп отыратын бір қолданар сөздер — окказионализмдер де сөздікке енебеді, өйткені окказионализм деп аталатын соны қолданыстардың табиғаты «жаңа сөздер» деп саналатын лексикалық единицалардан мүлде бөлек, олардың жалпы қолданысқа енуі кемде-кем, бұлар белгілі бір стильдік мақсатпен тек сол контексте бір-ақ рет қолданылатын сөздер.

Орыс тілінең калька жолымен алынып, құрамының бір бөлегі (компоненті) *авиа*, *авто*, *кино*, *теле* сияқты сөздер болып келетін жаңа туындылардың да басым көпшілігі алынбады. Олардың ішінде *телеәңгіме*, *автотұрмыстық шеберхана* тәрізді мазмұнының өзі «су жаңа» болып табылатын бірен-сараны ғана тіркелді.

Сөйтіп, мұнда тек қолданыста кездескен (онда да біздің көзі-

мізге шалынған) лексикалық және мағыналық жаңалықтар орын алды. Бұлардың дені—терминдік мәндегі сөздер мен тіркестер. Олар мұнда көрсетілген мағынада он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде», ғылымның әр саласына арналған Терминологиялық сөздіктерде, «Қазақ Совет Энциклопедиясында» кездеспейтіндер. Ал мұндағы реестр сөздердің бірен-сараны аталған сөздіктерде орын алған болса, олардың сонылығы ескеріліп, қайталанып отыр. Сонымен, бұл арнайы сөздікке мыналар енді:

1) жаңа сөздер (олардың жұрнақтар жалғау арқылы, түбірлерді біріктіру, қосарлау, тіркестіру арқылы жасалған түрлері);

2) жаңа мағынада қолданылған бұрынғы сөздер;

3) қазіргі қоғам өмірі тудырған жаңа құбылыс, зат, іс-әрекет т. б. атаулары болып келетін, мағынасын ашып беруді қажет ететін тіркестер (*мердігерлік жұмыс, сенім ахуалы, нүлдік нұсқа* т. т.).

Бұл сөздік ресми түрде ұсынылған нормативтік құрал емес, яғни мұндағы сөздерді қайткенде де осы мағынада қолдану қажеттігі міндеттелмейді, өйткені жаңа қолданыстардың білдіретін ұғымына сай келетін-келмейтіндігін, варианттардың қайсысының сәтті-сәтсіздігін, жаңа сөздердің тұрақталу дәрежесін олардың дүниеге келген бойында (тіпті екі-үш жыл ішінде), табан аузында үзілді-кесілді айқындап, ажыратып алу мүмкін бола бермейді. Кейбір жаңа атаулар қазіргі қолданысымызда екі, кейде одан да көп вариантта кездеседі. Мысалы, *тәлімгер / ақылшы-ұстаз / тәлімгер-ұстаз / ұстаз-жетекші, балқыма / қорытпа, кәсіби бағдар / кәсіптік бағдар, сөзтізбе / лұғаттық* т. т. Бұларды да бірден сұрыптау оңай емес. Дегенмен тіл заңы тұрғысынан немесе қолданылу жиілігіне қарап, олардың біреуін норма ретінде ұсыну нышанын байкатамыз. Ол үшін варианттардың әдеби нормаға бейімделуіне түсініктеме берілді де, өзгелеріне келгенде, соған сілтеме жасалды. Мысалы: *мағлұматнама*, қара: *анықтамалық*; *мөлшерлеп тасу әдісі*, қара: *үлесті әдіс*; *пішен ұны*, қара: *шөп ұны, дайындама*, қара: *талдама* т. т. Ал бірқатар варианттар араларына тік сызық қойылып, қатар жіберілді: *жазылым /жазылыс, қоспа жем / құрама жем, көкбалауса / балауса жемшөп*. Бұлардың біреуінің тұрақталып, нормаға айналуын тіл тәжірибесі көрсетпек.

Сөздікте тіркелген бір алуан жаңалықтар жеке авторлар ғана қолданған баламалар болып келеді. Ол сөздер өзге әдебиетте дәл осындай мағынада жұмсалмайды. Мысалы, тіл маманы Е. Жұбанов тіл білімінде *историзм* деп аталатын сөздерді қазақша *тарихият* дегенді жөн көріпті, әдебиетші Е. Тұрсынов *святителище* дегенді *сыйынты*, *реликт* дегенді *таусыншық деп* қолданады. Бұл сияқты жекелік, «жеке меншіктік» сипаты бар сөздер ара-тұра газет-журнал беттерінде де кездеседі. Мысалы, *тамада* дегенді *асаба*

деп, магазиннен бір нәрсе сатып алушыны *аларман* деп, пассажирді *жүрісші*, грамотаны *мадақнама* деп беру — тілдегі неологизмдер (жана сөздер) болудан гөрі, ізденістер немесе стильдік қолданыстар ретінде танылатын тәрізді. Сөздікке бұндай қолданыстар ішінара енгізілді.

Сөздіктің құрылысы. Реестр сөздер алфавит ретімен түзілді. Әуелі реестр сөз беріледі. Одан соң қажет жерінде сөздің стильдік сипаттамасы (саяси, техникалық, ғылыми т. б. әдебиеттерде белгілі бір салалардың термині ретінде келетіндігі т. б.) көрсетіледі, бұдан кейін жақша ішінде реестр сөздің орысша баламасы келеді. Сөз түсіндірмесі осыған жалғас курсивпен теріліп беріледі де, иллюстрациялық материалдар (мысалдар) жаңа жолдан басталады. Иллюстрацияның қайдан алынғандығы текст соңында жақша ішінде қысқартылып беріледі: әуелі газет-журнал аттары, журналдың шыққан жылы, нөмірі, кейде беті, ал газеттің атынан соң шыққан жылы мен күні, айы жазылады, мысал жеке автор шығармасынан келтірілсе, авторы, кітаптың толық аты, шыққан жылы, беті көрсетіледі.

Реестр сөздерге грамматикалық түсінік-белгілер қойылмайды (зат есім, етістік, қос сөз, біріккен сөз дегендер сияқты).

Жарыса қолданылып жүрген сөздердің немесе тіркестердің араларынан тік сызық қойылып, қатар берілді. Кейбір варианттардың әдеби нормаға айналып бара жатқандарына немесе айналу қабілеті көбірек деп танылғандарына түсіндірме берілді де, өзгелеріне келгенде, осыған *қара* деген белгімен сілтеме жасалды.

ҚАЗАҚ АЛФАВИТІ

А	З	П	Ц
Ә	И	Р	Ч
Б	Й	С	Ш
В	К	Т	Щ
Г	Қ	У	Ъ
Ғ	Л	Ұ	Ы
Д	М	Ү	І
Е	Н	Ф	Ь
Ё	Ң	Х	Э
Ж	О	Һ	Ю
	Ө		Я

АВТОТҰРАҚ (автостоянка). *Автомобиль қоятын арнаулы орын.*

Басқа мысал. Бұл ауданның *автотұрағы* жоқ. «Алмагүл» микроауданында сегіз ай ішінде 4 рет машина ұрланып, 11 рет машина бөлшектеу жағдайлары болды (Алматы ақшамы, 1988, 5 октябрь).

АВТОТҰРМЫСТЫҚ ШЕБЕРХАНА (автобытовая мастерская). *Еңбекшілердің жұмыс орындарына барып тұрмыстық қызмет көрсететін, автомобильге орнатылған жылжымалы шеберхана.*

Көптеген облыстарда қалалық арнаулы мекемелердің шептік көмегі ұйымдастырылды. Мұнда 200-ден астам *автотұрмыстық шеберхана* бөлініп, дүркін-дүркін дикандар арасына шығады (СҚ, 1983, 7 сентябрь).

АГРАРЛЫҚ-ӨНЕРКӘСІПТІК БІРЛЕСТІК (агропромышленное объединение). *Мамандандырылған ауыл шаруашылығы кәсіпорны мен өнеркәсіптік өңдеу кәсіпорны тобының территориялық, ұйымдық және технологиялық бірлесу комплексі.*

Орақ маусымына көптеген жаңа техника келді. Аудандық *аграрлық-өнеркәсіптік бірлестік* штабтарының ұсынысы бойынша бұлар ең алдымен эзірше жөндеу базасы әлсіз шаруашылықтарға жіберіліп отыр (ЛЖ, 1983, 8 сентябрь). Сонау ерте көктемде құрылған аудандық *аграрлық-өнеркәсіптік бірлестіктер* (РАПО) алғашқы сыннан өтті. Егіс жұмыстары, жемшөп дайындау, орақ науқандары солардың басшылығымен атқарылды (СҚ, 1983, 14 октябрь).

АҒАЛАР АЛҚАСЫ (Совет старейшин). *Өндірісте, мекемелерде еңбек ардагерлерінен құралған кеңес.*

Ағалар алқасының мәжілісі қазақ совет әдебиетінің классиктерін мәңгі есте қалдыруға орай қосымша шараларға байланысты. Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Мұхтар

Әуезов, Сәбит Мұқанов оқыған, тұрған, жұмыс істеген үйлерге ескерткіш тақта қою мәселесін қарады (ҚӘ, 1984, 10 август).

АҒЫМДАҒЫ ЖӨНДЕУ (текущий ремонт). *Күнбе-күнгі, кезектегі жеңіл-желпі жөндеу.*

Облыста ең тандаулылардың бірі деп орынды түрде есептеліп жүрген машина ауласында техниканы *ағымдағы жөндеу* істерін атқаратын тұрақты бөлімше жұмыс істейді (СҚ, 1982, 12 январь). № 7, 8 жатақханалардың буфеттері 22 марттан *ағымдағы жөндеуге* жабылған. (Өркен, 1988, 21 май).

АҒЫМДАҒЫ МІНДЕТТЕР (текущие задачи). *Күнделікті, күнбе-күнгі, кезектегі міндеттер.*

Бнтымақтастықтың *ағымдағы міндеттерін* талқылау үшін Экономикалық Өзара Көмек Советінің кезекті сессиясына жиналған басшылар... (СҚ, 1983, 22 октябрь).

АҒЫМДАҒЫ ШЫҒЫНДАР экон. (текущие затраты). *Жай өндіріске жұмсалынатын қаржының түрі.*

Бұл ретте кәсіпорынның пайдасы *ағымдағы шығындарды* өтеуге ғана жұмсалады да, ұлғаймалы өндіріс орталықтандырылған күрделі қаржы есебінен жүзеге асады (СҚ, 1987, 2 август).

АҒЫМДАҒЫ ІСТЕР (текущие дела). *Күнделікті істер.*

Әңгіме ұзаққа созылды. Әлбетте, *ағымдағы істер* жайлы көп сөз болды (СҚ, 1982, 13 март).

АДЫМДАҒЫШ МАШИНАЛАР техн. (шагающие машины). *Әдетте драглайнмен жабдықталған, жылжып жүретін машиналар.* Ғалымдарды қазір бірден-бір ойландырып отырған нәрсе *адымдағыш машиналардың* қозғалыс органдары (Біл. және еңб., 1983, № 3, 2-б.).

АЗАГҮЛ поэт. (венок). *Қабір басына қойылатын өрілген гүл.* Енді бүгін сен жоқсың арамызда. Сырласымыз шектім мен қаза-мұңға. Құлағымда қырық жылғы таза үнің... Қабіріне жапқаным сағынышым — Шерден өрген қаралы *азагүлім* (ҚӘ, 1975, 5 сентябрь). «Марқұмның *азагүл* көтерген достары мен қызметтестері (әр *азагүлге* 2 адамнан) алда жүреді, *азагүлдердің* бірімен бірінің арасы — 2 қадам (Гражданские обряды и праздники. 1984, 93-б.).

АЗАНАМА (некролог). Қ а р а: **Мынақып.**

Араға күн салып облыстық «Торғай таңы» газетінде төмендегідей *азанама* жарияланды (СҚ, 1988, 11 ноябрь). *Азанама* дегеніңіз тұжырымды жанр ғой. Қазір сол бір әйел жөнінде біраз білгеніммен ол жайында әлдеқайда көбірек айтуға болар еді деп ойлаймын (Сонда).

АЗАТКЕР (освободитель). *Бір елді, халықты таптық езгіден, басқыншылықтан құтқарушы адам немесе халық.*

Сол күні делегация *азаткер* совет жауынгерлерінің құрметіне

Пхеньянда орнатылған «Азаттық монументіне» венөктар қойды (СК, 1983, 8 сентябрь). Болгарияның залын орден колодкасын таққан егде адам аралап жүр, ақсай басады, қолында беті ашық кітап, онда әлі жап-жас *азаткер* тумалардың топтанып түскен фотосы бар екен: ол өзіне-өзі «Менің командирім, менің командирім»... деп күбірлейді (СК, 1981, 11 сентябрь).

АЗЫҚ-ТҮЛІК ПРОГРАММАСЫ с а я с и (продовольственная программа). *Халықты азық-түлікпен қамтамасыз етудің шаралары, міндеттері.*

Аға бакташы Сұлушаш бағымындағы 125 сиырдан сонша бұзау алып, *азық-түлік программасына* үлес қосуда (Қаз. әйел., 1983, № 4, 2-б.). Мердігерлік коллективтер еліміздің *азық-түлік программасына* лайықты үлес қосуға тиіс (СК, 1983, 5 июнь).

АЙҒАҚ ю р и с п р. (понятой). *Тінту, тергеу кездерінде куәгер болуға арнайы шақырылатын адам.*

Берік кешіктірмей *айғақтарды* шақыртып, солардың қатысуымен Қозелькинаға бірнеше суреттерді қатар қойып көрсетті (К. Құдабаева, Ұйқысыз түндер. 1986, 28-б.).

АЙДАР (рубрика). *Газет-журналдарда бір тақырып төңірегінде ұдайы беріліп тұратын материалдардың жалпы атауы.*

Жаңа *айдарға* тек мұғалімдер ғана емес, әр түрлі мамандық иелері де үн қосты (Оңт. Қаз., 1978, 29 декабрь). Тұңғыш өлеңнің тұсауын кесу—жауапкершілігі мол, азаматтық іс. «Жолашар» — осы мақсатта ашылған, тұрақты жарияланып жүрген тәп-тәуір *айдар* (рубрика) (ҚӘ, 1981, 23 январь). «Озаттар лебізі», «Құрыш қолды құрылысшы», «100 жол интервью» тәрізді жаңа *айдарлар* газет оқушыларын елең еткізді (СК, 1981, 16 апрель). ...«Ұлы Октябрь эстафетасы», «Еліміздің Негізгі Заңы», ...«Өмірі өнегелі жандар» деген көптеген *айдарлар* ашылып, облыс еңбекшілері мен партия ұйымының сан салалы жұмысы жан-жақты жазылды (Оңт. Қаз., 1978, 1 январь).

АЙЛАБҰЙЫМ (приспособление). *Белгілі бір жұмысты мейлінше жеңілдетуге арналған тетік.*

Балалар бояу жаққыштың басына муфтаның көмегімен ішіне бояу құйылған пластмасса ыдысы бар *айлабұйым* бекітті. Бұл құрал каладағы жөндеу-құрылыс мекемелерінің бірінде сынақтан өтті (Біл. және еңб., 1987, № 6, 10-б.). Станокта танкіге қарсы қолданылатын гранатаның бөлшектерін жонып жатқанмын. Жасағанымның бәрі аз көрінді. Содан аяқ астынан бір *айлабұйым* (приспособление) ойлап таптым да, бір сменада екі сменаның тапсырмасын орындап тастадым (Біл. және еңб., 1987, № 11, 28-б.).

АЙЛАҚ (пристань). *Өзен, теңіз жағалауларындағы кеме, баржа тоқтайтын жер, кемежай.*

Каспийдегі Ақтау порты мұнай құю қуаттарын күрделі қаржы

жұмсамай-ақ бір жарым есе көбейтті. Жанашылдар сирек пайдаланылатын паром тоқтайтын *айлақты* жанармай шикізатын құятын аралық орын етіп қайта жабдықтауды аяқтады (СҚ, 1983, 22 июнь).

АЙЛА-ШАРҒЫ (махинация). *Белгілі бір мақсатқа арамдық, қулық әдістерімен жетуге тырысатын іс-әрекеттер.*

Жаппай қырып-жоятын қаруларды саяси *айла-шарғының* бұйымына айналдыру — ең бері қойғанда, парасатсыз, ал саяси тұрғыдан алғанда, жауапсыз іс (М. С. Горбачев. Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси баяндамасы. 1986, 90-б.).

АЙЛЫҚ э л е у . с а я с и (месячник). *Белгілі бір жұмысты, қоғамдық кампанияны өткізу үшін бөлінген бір ай уақыт, науқан.*

Биылғы жылдың 28 июнінен бастап жемшөп дайындау жөнінде *айлық* жарияланды (ЛЖ, 1982, 29 июнь). Жақында А. С. Пушкин атындағы мемлекеттік кітапханада әскери-патриоттық әдебиет туралы *айлық* ашылды (СҚ, 1983, 9 май).

АЙЛЫҚ БИЛЕТ. Қ а р а : Сапарлық билет.

Сөйтіп тұрғанда контролер келіп, билет алуды ұмытқан екем, түк қалдырмай сөгіп, елу тиын айып салды. Қыздың (оның *айлық билеті* бар болып шықты)... мысқылдай қарағанын аңдап қалдым (М. Мағауин, Көк кептер. 1979, 36-б.).

АЙМАҚАРАЛЫҚ (межзональный). *Бірнеше аймақ бойынша өткізілетін шаралар, жарыстар т. б.*

СССР біріншілігінің екінші тобының жеңімпаз командалары *аймақаралық* турнир ойындарын аяқтады (СҚ, 1983, 15 ноябрь).

АЙНАЛЫМ (оборачиваемость). *Белгілі бір процесс циклінің қайталанып, айналып отыруы.*

...Материал және ақша ресурстарының *айналымын* жақсарту, айналымды қаржының *айналымын* жеделдету қажет (Совет Одағы Коммунистік партиясының программасы. 1986, 39-б.).

АЙНАМҰЗ. Қ а р а : Мұзойнақ.

1. ...алыс елдерден жететін Аязата, кәусар күлкілі Ақшақар, оқушының әлі арналмаған дәптеріндей нұрлы да *айнамұз*, жана қыс таңы... (Қаз. пионері, 1987, № 1).

АЙТЫСКЕР (мастер айтыса — словесного турнира импровизаторов). *Айтысқа түсуші адам.*

Шопандар тойында әр совхоздың *айтыскер* ақыны сөз сайысына түсіп, бар мен жоқты батыл сарапқа салуы қандай жарасымды (ЛЖ, 1982, 18 декабрь).

АЙЫҚТЫРҒЫШ (вытрезвитель). *Мас адамдарды айықтыруды мақсат ететін арнаулы санитарлық-медициналық мекеме.*

Ойбай-ау, кеше өлердей ішіпті, *айықтырғышқа* түсіпті (Қаз.

эйел. 1973, № 6, 14-б.). Бұлар айықтырғышқа он үш адамды өткізді (ЛЖ, 1983, 22 июнь).

АЙЫПТАУ БАЙЛАМЫ ю р. (обвинительная речь). Сот процесінде айтылатын сөз.

Айыптау байламы жариялана бастады, оны оқу бірнеше күнге созылады (СК, 1988, 7 сентябрь).

АЙЫРСАДАҚ (рогатка). *Екі жақ жоғарғы ұшына резинка тартылған, таспен ату үшін жасалған кішкентай аша таяқ.*

Ернардың сөзін тындап отырып мен мынадай ойға шомдым. Бала кезімізде қолымызға айырсадақ (рогатка) алып, онымен торғай ұяларын ататынбыз (ЛЖ, 1980, 16 июль).

АЙЫРША (штепсельная вилка). *Розеткаға салынатын екі айыршасы бар электр шанышқысы.*

Пәтердің әр бөлмесінің қабырғасында екі-скіден тесік бар. Соған апарып айыршаны сұға салсақ, ток дегенің өзі-ақ ағылып келеді, қалағаныңша ала бересің, — деп нығыздай нүкте қойды да үлкен шаруа тындырған кейіппен профессорға қарады (Қаз. әйел., 1987, № 1, 24-б.).

АЙЫРЫП-ҚОСҚЫШ т е х н. (переключатель). *Токтың бағытын өзгертіп отыратын тетік.*

Қажетті температура айырып-қосқыш арқылы беріледі (Біл. және еңб., 1985, № 1, 5-б.).

АҚЖАЙМА (простыня). *Матадан (көбінесе ақ матадан) жасалған төсек-орын жабдығы (жұқа төсеніш).*

Бір күні қарсы бөлмеден көрпе, ақжайма тәрізді бытықы-шытықы заттар ұрланады (Қаз. әйел., 1983, № 3).

АҚПАР-КІТАПША (путеводитель). *Анықтамалық.*
Музейдің ақпар-кітапшасын қайдан алуға болады? (Орысша-қазақша тілашар. Алматы, 1987. 217—218-б.).

АҚ ТАҢДАҚТАР қ оғ.-с а я с и (белые пятна). *Мүлде немесе жете зерттелмеген, сондай-ақ дұрыс түсіндірілмей бұрмалана жазылып келген тақырыптар.*

Пікірталаста тарихтың «ақ таңдақтары» тақырыбының елеулі орын алуы кездейсоқ емес (СК, 1988, 30 апрель).

Шынтуайтына келсек, ғылымда, оның кез келген саласында аз зерттелген, немесе мүлде зерттелмеген беттер әрдайым болған. Мәселе сол «ақ таңдақтардың» қандай себептермен қалыптасқанында болса керек (СК, 1988, 25 август).

Тарихи «ақтаңдақтарды» игеріп-тануымыз да журнал назарынан тыс қалмақ емес (Өркен, 1988, 12 ноябрь).

АҚШАҚАР (Снегурочка). *Орыс фольклорында қардан пайда болған қыз образы.*

Сықырлап есік ашылды. Сырттан зор денелі Аязата мен Ақшақар кірді. Әлгі тәрбиеленушілер Аязата мен Ақшақарды айналып,

Жаңа жылдың биін билеп кетті (Қаз. мұғ., 1981, 1 январь). ..алыс елдерден жететін Аязата, кәусар күлкілі *Ақшақар*, оқушының әлі арналмаған дәптеріндей айнамұз, жаңа қыс таңы... (Қаз. пионері, 1987, № 1).

АҚЫЛШЫ-ҰСТАЗ (наставник). Қ а р а : **Тәлімгер.**

№ 2 звено іс сапасы мен жұмыс өнімділігі жөнінде ерекше көзге түсті. Осы звеноны *ақылшы-ұстаз* Айтан Бақырамов басқаратын (СК, 1981, 9 август). Алғашқы еңбек жолын қиындықтан бастағанды жөн көрген жігітті тәжірибелі маман, жастардың *ақылшы-ұстазы* А. Шишловтың бригадасына жіберуге шешім қабылданды (ЛЖ, 1982, 20 январь).

АҚЫЛЫ АВТОТҰРАҚ (платная автостоянка). *Мөлшерлі ақысын төлеп, жеке меншіктегі жеңіл автомобильдердің сақталуын қамтамасыз ететін орын.*

Ателье, шаштаразы, іс қағаздарын, кітаптарды қаптап-түптеу шеберханасы, *ақылы автотұрақ* ашылады, пәтерлер жөндейтін, есік және терезе блоктарын жасайтын, жеңіл автомобильдерге арналған резина-техникалық бөлшектер дайындайтын боламыз (Алматы ақшамы, 1988, 18 октябрь).

АҚЫЛЫ ҚЫЗМЕТ (платные услуги). *Соңғы жылдарда кең тарала бастаған көпшілікке түрлі тұрмыстық қызмет көрсетудің ақылы, бір формасы.*

Ақылы қызмет көрсету үшін басқа цехтарда да осындай үлкен мүмкіндіктер табылады (Алматы ақшамы, 1988, 18 октябрь). Егер біз активаторларды дайындауды игеріп алатын болсақ, онда оларды қаламыз үшін ғана емес, бүкіл республика үшін де шығаруға болар еді, демек заказ берушілердің саны әлдеқайда артады, *ақылы қызмет* көрсету кірісінің статьясы да айтарлықтай өседі (Сонда).

1986 жылдың жоспарына халыққа көрсетілетін *ақылы қызметтердің* көлемін сипаттайтын жиынтық көрсеткіш тұңғыш рет енгізілді (СК, 1985, 12 декабрь).

АЛАҢҚАЙ (площадка). *Тұрғын үйлердің әрбір қабатындағы бос қалдырылған бөлік.*

...Есік қоңырауы сылдыр етті. Есікті ашсам, Рая апай екен. Бір *алаңқайда* тұратын көршіміз (Қаз. пионері, 1986, 19 июнь). Аблез Омар тұратын үйде, бір этажда, бір *алаңқайда* тұратын (Ә. Тарази. Бұлтқа салған ұясын. 1977, 187-б.).

АЛАРМАН (покупатель). *Магазиннен зат сатып алушы адам.*

Бірақ бұрын майлы қасықтай жылпылдап тұрған жылдам жігіт енді дүкенге бас сұққан *аларманды* ала көзімен атып, жүре жауап беруді шығарған (ҚӘ, 1983, 2 июль). Сол сияқты аға шопандар Өмірбек Құлышев, Сартбай Айтбаев, бөлімше тұрғыны Тұрсынхан Құттыбаевтар да өздерінің сатушыға деген ризашылы-

ғын білдіріп, рахмет айтып жатыр. Бір топ *алармандардың* ішінде бөлімше тұрғындары Қалмағанбет Әшірбаев, Нұрлыбек Әзімханов, совхоз прорабы Брон жолдастар бар (Оңт. Қаз., 1978, 5 январь).

— *Алармандар* өздеріне қандай товар керектігін өздері айтады, — дейді Николай Александрович (Ком. еңбек, 1988, 29 сентябрь).

АЛҒЫ ДАҚЫЛ // АЛҒЫ ЕГІС а у ы л ш а р. (предшественник). *Алқапқа өткен жылы егілген дақыл немесе пар.*

Күздік бидайдың аса тиімді *алғы дақылы* — қант қызылшасы (І. Сейітов, Р. Өрісбаев, Суармалы егіс өнімін арттыру. 1984, 7-б.). Тұқымды парға және пардан кейінгі *алғы егіс* орнына, уақтылы және қолайлы тереңдікте септік (СК, 1986, 12 июль).

АЛДЫҒЫ ЖЕТЕКТІ ЖЕҢІЛ АВТОМОБИЛЬ т е х н. (легкий автомобиль с передней тягой). *Жетегі (тяга) алдыңғы жаққа орналасқан автомашинаның түрі.*

Волга автомобиль заводында *алдыңғы жетекті жеңіл автомобильдердің* алғашқы өнеркәсіптік сериясы шығарылды (СК, 1986, 26 январь).

АЛҚАГУЛ (венук лавровый). *Лавр жапырағынан өрілген гүл.*

Осыдан он жыл бұрын жеңіске жеткені үшін лавр *алқагулін* Атье Кейлен—Деелстта (Нидерландия) иеленген еді... (СК, 1984, 10 январь).

АЛТЫН КІТАП қ о ғ. с а я с и (Золотая книга). *Еңбек озаттарын және ғылым, өнер, мәдениет т. б. салаларда зор табысқа жеткен адамдарды тіркеп көрсететін Құрмет кітабы.*

Ұзақ жылдарғы жемісті еңбегі бағаланып, Мүгіл Қадыржанованың есімі республиканың *Алтын кітабына* жазылды. Қалалық Совет депутаты, Мүгіл бес бала тәрбиелеп отырған ана, семья ұйтқысы (СК, 1983, 22 октябрь).

АЛТЫН ТОЙ (золотая свадьба). *Елу жыл отасқан ерлі-зайыптылардың салтанатты тойы, елу жылдықты мерекелеу салты.*

Тың төсіндегі *алтын тойға* той иелерінің ұл-қыздары, немере, шөберелерімен бірге осы ауылдың үлкені де, кішісі де қатысты (СК, 1983, 29 ноябрь).

АМАЛШЫ (иллюзионист). *Көз байлап, әр алуан сиқырлы өнер көрсететін адам.*

Тамаша талантымен танымал *амалшылар* (Раиса және Балтабек Жұмағұловтар) сондай-ақ талай рет шетел сахналарында да өнер көрсетіп қайтты (Білім және еңб., 1988, № 6, 1-б.).

АНЫҚТАМАЛЫҚ (справочник). *Белгілі бір саладан жан-жақты мәлімет алуға болатын кітап, құрал, кітапша.*

Бір жағынан бұл *анықтамалық* малшылар үшін ғана емес, сонымен бірге колхоз, совхоз мамандары, механизаторлары, барлық

жұмысшылар мен колхозшылар үшін өте бағалы құрал (Ком. еңбек, 1977, 23 декабрь). Телефон жанында жатқан *анықтамалықтан* қажетті код номерлерін тауып алды да, сөйлескенде не айтып, не қоярын ойластырып ұзақ отырды (М. Асылғазин, Ауылдастар. Алматы, 1980, 104-б.).

АҢСАР (трактат). Ғылыми шығарма.

«Әл Фараби — әртүрлі ғылым саласынан 160 аңсар жазған адам (С. Ақатаев. Тереннен тартқан тамырлар. Алматы, 1988, 25-б.)

АҢЫЗДЫҚ ауыл шар. (зябь). *Күз мезгілінде егіндік жерлерді жырттып, келесі жылға дайындау.*

Зябь деп жүргеніміз егін жинап алынған жерді, яғни егіннің аңызын өңдеу тәсілі болса, бұған «аңыздық» дегеннен артық қандай балама бар? (СҚ, 1976, 26 август).

АПТАЛЫҚ (еженедельник). *Апта сайын шығаратын мерзімді баспасөз.*

1984 жылдың февраль айынан бастап «Правда» баспасы «Комсомольская правда» газетіне қосымша «Собеседник» атты көркем апталық шығара бастайды (ЛЖ, 1984, 2 февраль).

АРАЛАТПА САУДА (передвижная торговля). *Халыққа тұрмыстық қызмет көрсетудің тиімді әдістерінің бірі.*

Еңбек адамдары қыстың басынан бері бір рет те автоклуб көрмепті. *Аралатпа сауда* өте сирек қатынайды (Семей таны, 1979, 6 июль). Жуықта Үржар аудандық тұтынушылар одағының ұйымдастыруымен орталықтан алыс мал отарларына *аралатпа сауда* негізінде универсалды магазин жолға шықты (Семей таны, 1970, 17 ноябрь).

АРДАГЕР (ветеран). *Бір іске ұзақ уақыт еңбек сіңірген адам.*

Сондай-ақ, Отан соғысы және еңбек ардагері, коммунист Атаншинов Кәрімтай — ардақты әке, жұбайы Бақыбала екеуі алты бала тәрбиелеп өсірді (ЛЖ, 1983, 29 октябрь). ...Тамаша мінезге бай *ардагер* атаның жастарға әрдайым айтары көп (Біл. және еңб., 1981, № 12, 10-б.).

АРТЫҚШЫЛЫҚ ЖАҒДАЙ (приоритет). *Ғылымдағы, өнертабыстағы жаңалықтарды ашуда уақыт жағынан бірінші болушылық.*

Егер коллективтерде барлық жаңа және озық атаулыны белсене енгізетін, жоғары сапалы және тиімді бұйымдар өндіру жолдарын іздестіретін зерттеу мекемелеріне, өнеркәсіп орындарына ғана *артықшылық жағдайды* қамтамасыз ететін тұтқаларды таппасак, біз ғылыми-техникалық прогресті жеделдету жөнінде алға қойылып отырған міндеттерді шеше алмаймыз (М. С. Горбачев. Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси баяндамасы, 1986, 39-б.).

АСАБА (тамада). *Той басқарушы.*

Біздің бір байқағанымыз студенттердің үйлену тойын олардың өздері қалаған *асабалары* жүргізеді. Жиналғандардың басым көпшілігі жастар болғандықтан да, бұл дұрыс та шығар (ЛЖ, 1983, 2 ноябрь).

АСА ЖАҢА ЖҰЛДЫЗДАР астрон. (сверхновые звезды). *Кенеттен жарқ ететін жұлдыздар, олардың жарқ еткен кездегі жарық шығару күші жаңа жұлдыздардың күшінен бірнеше мың рет асып түседі.*

Бұлар құпиялы квазарлар, пульсарлар, рентген сәулелерінің көзі болатын жұлдыздар, қопарылғыш галактикалар, *аса жаңа жұлдыздар...* және басқалар (Біл. және еңб. 1983, № 5, 10-б.). «Квант» модуліндегі телескоптар Үлкен Магеллан бұлтындағы *аса жаңа жұлдыздың* рентген сәулесін дүние жүзінде бірінші болып тіркеді (СК, 1987, 30 декабрь).

АСАРШЫ (участник). *Біреудің қауырт жұмысына тегін көмек беретін тойдың мүшесі.*

Асаршылар ас ішіп болып, тараған соң, көкем ақтарылды-ай келіп:

— Біздің ауылдың ынтымағы қандай. Шетінен бауырмал,— деді (Балдырған, 1987, № 7, 7-б.).

АС КӨГІ (укроп). *Көк балауса күйінде тамаққа пайдаланылатын бір жылдық бақша өсімдігі.*

Дастарқанға қоярда окрошканың үстінен *ас көгін* себелейсіз (Қаз. ауыл шар., 1981, № 7).

АСКАРПАЗ (альпинист). *Альпинизммен айналысатын спортшы.*

Құз жартастан Міз бақпастан, Шыжым арқан кермелеп, Тау сарбазы — *Асқарпазы*, Барады, эне, өрмелеп... (Балдырған, 1983, № 8, 15-б.).

АСПАНСЕРІК (стюардесса). *Азаматтық Әуе және Теңіз флотының қызметкері.*

«Ил-62» самұрығы бірте-бірте биіктей берді. *Аспансерік* қыздың санқылдаған таза, ашық үні қалындай бастаған күдік тұманның жел кеулегендей ыдыратты (З. Қыстаубаев. Жүректегі жүзік. 1987, 258-б.). *Аспансерік* қыз жолаушыларға түскі тамақ тарата бастады да, аға шопанның ойы тағы үзілді (Сонда).

АСПАПШЫ-СЛЕСАРЬ (слесарь-инструментальщик). *Құрал, аспап жасаушы слесарь.*

«Электромашинна» заводының *аспапшы-слесары* Михаил Иосифович Донн, СССР халық артисі Мария Лукьяновна Биешу, Молдаван ССР Министрлер Советінің Председателі Семен Кузьмич Гроссу жоғарғы сенімге ие болды (СК, 1979, 12 январь).

АСТАМ ДЕРЖАВА (сверхдержава). *Экономикасы, әскери-соғыс потенциалы аса күшті дамыған держава.*

Астам державалар арасындағы тайталастан келіп буржуазия саясатшылары жанталаса қарулануды ақтайтын үрей тепе-теңдігі концепциясын шығарады (Қаз. ком., 1983, № 5).

АСТЫҚ ТИЕГІШ техн. (зернопогрузчик). *Астық тиеуге арналған арнайы машина.*

Дәнді кептіріп, тазалайтын әрқайсысының сағаттық өнімділігі 40 тонналық «ЗАВ-40» маркалы екі алып агрегат, ...сондай-ақ бес астық тиегіш тоқтаусыз жұмыс істеді (СК, 1983, 20 сентябрь).

АТОМГЕР жағымсыз (атомщик). *Атом бомбасын жасаушы немесе оны қолдануды жақтаушы адам.*

Даңғазамен алдамақшы жұмыссыздық ығырын, Қысқартпақшы дағдарыстар ғұмырын. *Атомгер* боп аты шығып ордандап, Бітемекші капиталдың тығынын (СК, 1983, 27 октябрь).

АУДАНШЫҚ (микрорайон). *Ірі қалалардың шеткі аймақтарына орналасқан аудандары.*

Көшеге шығып такси ұстады. Қаланың шығыс шалғайындағы он алтыншы ауданшықтың шеткі үйлерінің біріне келіп, таксиден түсіп қалды (ЛЖ, 1981, 18 август).

АУДАРМАЛЫ КАЛЕНДАРЬ. Қара: **Күнпарақ.**

Столының үстіндегі *аудармалы календарьға* қарады (Жұлдыз, 1986, № 2, 84-б.).

АУДИОВИЗУАЛЬДЫҚ ҚҰРЫЛҒЫ (аудиовизуальная установка). *Фильм т. б. көрнекі құралдарды көрсетуде пайдаланылатын құрал.*

Экскурсия кезінде *аудиовизуальдық құрылғылар* арқылы фильмдер көрсетіледі (ЛЖ, 1988, 16 сентябрь).

АУЛАЛЫҚ КЛУБ (дворовой клуб). *Қорада, аулада мәдени-ағарту, спорт т. б. салалар бойынша өткізілетін шараларды ұйымдастырушы қоғамдық орын.*

Балалардың *аулалық клубындағы* жұмыстар негізінен белгіленген жоспар бойынша жүргізіліп тұрады. Әрбір *аулалық клубтарға* шефтік қамқорлыққа алушылар бөлінген (Спорт, 1983, 22 октябрь).

АХУАЛ саяси (атмосфера, климат). *Қоршаған орта, жайкүй, жағдай.*

101 мемлекеттің өкілдері қатысқан осы маңызды форумның жұмысы халықаралық *ахуал* едәуір шиеленіскен жағдайда өтті (СК, 1983, 15 март). Қандай да болсын теріс фактілерге қатаң партиялық баға беру, әрбір идеологиялық коллективте мінсіз таза моральдық-психологиялық *ахуал* болуы жөнінде нақты қамқорлық жасау маңызды, онда партиялық кадрлардың сенімді резерві де болуы керек (СК, 1983, 16 март).

АШЫЛУЛАР геогр. (открытия). *Жаңа жерлерді, елдерді табу.*

Бұл кезең ұлы географиялық ашылуларға толы еді (Біл. және еңб., 1983, № 3, 20-б.).

АШЫЛЫМ (открытие). *Ғылым, өнер, әдебиет салаларындағы соны жаңалық, тың құбылыс.*

Сонымен, Б. Майлиннің аяқталмай қалған, арада қырық жылдан астам уақыт өткенде, қайта дидарласып отырған «Әдебиет майданы» журналының 1934 жылғы бірінші, 1935 жылғы бесінші сандарында алғаш жарияланған бұл повесть әдебиетіміз өмірінде және қалың оқырман қауым үшін де келелі бір құбылыс, үлкен ашылым, зор жаңалық болып отыр (Сөзстан, 1-кітап, 1980, 192-б.).

АЯҚЖОЛ. Қ а р а н ы з: **Жаяусоқпақ.**

Беріде жасыл сырлы, ұзынша екі орындық тұр. Үй мен үйдің арасын жалғастыра, тура қиғаштай тартылған асфальт *аяқжол* да айқыш-ұйқыш (ЛЖ, 1985, 3 июнь).

—Ә—

ӘЙНЕКЕЙ (глазурь). *Қыш, фаянс т. б. заттардың сыртын жалтырататын қорытпа.*

Тексеріп қарағанда мавзолейдің мықты кірпіштері осы Сауранның сазынан құйылған екен. Сөйтіп Сауранның, Түйетастың топырағынан балшық иленді. Оған Қотырбұлақтың құмы қосылды. Осы жергілікті жер жынысынан ақ, жасыл, сары, көк, сұр ренді алуан түсті *әйнекей* жасау жолы табылды (СҚ, 1986, 13 ноябрь). Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген құрылысшысы, геология-минерология ғылымдарының кандидаты Софья Сүлейменқызы Тәкібаева және оның өнерлі іскер серіктері Баян Тұяқбаева, Рақия Кәрімбекова, Нышан Өмірзақов XIV ғасыр шеберлерінен қалған мұраның жұмбағын шешті, *әйнекейді* жаңадан жасады, қолдану, жасау технологиясын тапты (сонда).

ӘЙНЕКЕЙЛІ (глазурный). *Әйнекейі бар.*

Бұл авторлар коллективі Қожа Ахмет Яссауи мавзолейінің жұмбақтарын зерттеу үстінде құрылыстың негізгі жабдығы: *әйнекейсіз қыш*, алуан түрлі *әйнекейлі* қыш, майолика тақтасы, гипсті қоймалжың ылай құрамдарын анықтады (СҚ, 1986, 13 ноябрь).

ӘЙНЕКЕЙСІЗ (без глазури). *Әйнекейі жоқ.*

...Қожа Ахмет Яссауидың архитектуралық комплексін қалпына келтіруге арналған бұл *әйнекейлі*, *әйнекейсіз* керамикалық бұйымдар Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығын алуға лайық жұмыс демекпіз (СҚ, 1986, 13 ноябрь).

ӘКІМГЕРШІЛІК. Қ а р а: **Әкімшілдік.**

Әкімгершілік пен бұйрық беруде, орынсыз шектеуден, тыйым салудан арылмай тұрып, адамдардың парасаты мен тәжірибесіне, олардың қайта құру ісіне жанашыр, саяси және мемлекеттік көз-

қарасына сенімсіздік тосқауылын қиратпай тұрып, ілгерілеу мүмкін емес (СК, 1987, 10 июнь). Бүкіл өзгерістің мәні — басқарудың *әкімгершілік* тәсілінен экономикалық әдісіне көшу (СК, 1987, 14 июль). Бұл — әсіресе ауылдық жерлерде... *әкімгершілік*, бюрократизм әлі де болса, сақталған деген сөз. (С. Асылбеков, Мұғалімдер күні. 1986, 63-б.).

ӘКІМШІЛДІК ҚОҒ-СА Я СИ (администрирование). *Іске нақты басшылықтың орнына бұйрықшыл-жарлықшыл әдісті қолданушылық.*

...Басшылықты әлсіретіп жібергені және *әкімшілдік* жекелеген басшыларды жауапкершіліктен құтқарып жіберу фактілерінен көрінген жеке мінез-қылығындағы кемшіліктері... үшін В. М. Стринжаны Теміртау қалалық партия комитетінің бірінші секретары міндетінен босату туралы (СК, 1987, 8 июль). Бюрократизм фактілеріне, басшылықтың *әкімшілдік*, жарлықшыл әдістеріне қарсы күрес нашар жүргізілуде (СК, 1987, 14 июль).

ӘКІМШІЛДІК-ТҰҚЫРТУШЫЛЫҚ ӘДІСТЕРІ (административно-нажимные методы). *Еңбек коллективтерін белгілі бір жұмыс мөлшерін немесе жоспарын орындатуға, жұмыс қарқынын тездетуге әкімшілік орындардың күштеп көндіру амалдары.*

Әсіресе партия органдарының совет, шаруашылық мекемелерінің қызметтерін алмастыратыны, жекелеген партия қызметкерлерінің іс-әрекетіндегі *әкімшілік-тұқыртушылық әдістері* жөніндегі пікірлер көп (СК, 1988, 9 февраль).

ӘЛЕМИЕТ поэт. (вселенная). *Күллі әлем; жер жүзі.*

Күн мен Ай аясында байтақ үйім, Төсінде толған өмір кернеп қайнап... Ішінде *әлемие*т — дүние дүйім, Сен шығар жанды жалғыз тұрған жайнап (КӘ, 1984, 20 январь).

ӘМБЕБАП (универсал, универсальный). *Қызметі жан-жақты, көп іске бейім (машина т. б.).*

...Сол шаруашылықта өздігінен жүретін жаңа үлгідегі жоғары өнімді *әмбебап* «УСК-16» комплексін көрді, оны жасаушылардың бірі Г. Д. Чернышевпен әңгімелесті (СК, 1983, 3 сентябрь). Өскемен конденсатор зауыдының коллективі шығара бастаған *әмбебап* қондырғылар еліміздің металлургия кәсіпорындарындағы электр жүйесінің жұмысын жақсартуға көмектеседі (ЛЖ, 1983, 5 ноябрь). Топырақ өңдейтін және тұқым себетін *әмбебап* машиналар, сондай-ақ белсенді жұмыс органдары бар машиналар мен құралдар өндіру ұлғайтылсын (Қаз. ауыл шар. 1981, № 2, 35-б.).

ӘҢГІМЕЛЕСУ (собеседование). *Оқу орындарында емтихан қабылдаудың бір түрі.*

Тыңдаушылар оқуға конкурстың *әңгімелесу* қорытындысы бойынша алынады (СК, 1983, 18 сентябрь).

ӘРЛЕНДІРУ (дизайн). Қоркөм проектилеу, көркөм конструкциялау.

«Жігеріміз» бүгінгі талаптармен өзектесіп жатыр. Бұрын сырт қалатын сәулет және әрлендіру (дизайн) өнерлері ескерілген, ал музыкалық орындаушыларымыз он бес аспап түрінен тартысқа түсті (СҚ, 1988, 3 май).

ӘРЛЕУ (отделка). Бір нәрсені әшекейлеу.

Бояулар мен әрлеудің прогресті түрлерін пайдалану есебінен трикотаж бұйымдарының түсі мен суреттері жақсартылды (СҚ, 1986, 5 январь).

ӘРЛЕУШІ (отделочник). Үйдің іші-сыртын белгілі бір түрге келтіруші маман, құрылыс жұмысшысы.

Прораб В. П. Баженов сонымен қатар СССР Жоғарғы Советінің депутаттығына кандидат етіп әрлеушілер бригадирі жас коммунист Л. И. Коровякованы ұсынды (ЛЖ, 1979, 5 январь). Әрине, табыс оңайлықпен келмейтіні айқын. Сылақшылар мен әрлеушілер, слесарьлар мен балташыларға кездесетін қиындықтар да бар (СҚ, 1981, 2 декабрь). Үй құрылысы комбинатының Н. Шапошникова жетекшілік ететін әрлеушілер бригадасы тындырымды еңбектің үлгісін көрсетіп, құрылысшылар коллективінің табысына елеулі үлес қосуда (Ком. еңбек, 1976, 29 июнь).

ӘРІПТЕС (партнер). Белгілі бір істе бірлестік көрсетуші.

Құрама Штаттардың әріптестері өзгенің көзілдірігі кісінің өз көзіндей болмайтындығына талай рет көз жеткізді (М. С. Горбачев. Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси баяндамасы. 1986, 21-б.). Бірақ бұл шектің сипаты мен дәрежесі әлі де АҚШ-тың, оның бір блоктағы әріптестерінің позициясы мен әрекетіне тәуелді болып отыр (Сонда, 91-б.).

ӘСКЕРИ ЖЕЛІК с а я с и (военный психоз). Соғысқұмарлыққа салынып елірушілік.

Қазір жалған жалаларға құлақ асушылар осы ірі арандату әрекетінің шынайы мақсаттарын күндердің күнінде түсінетініне күмән жоқ, бұл арандатуды ұйымдастырушылар оны өздерінің милитаристік саясатының және әскери желік өршітудің мүдделері үшін пайдаланғанына олар түбінде көз жеткізеді (СҚ, 1983, 9 сентябрь).

ӘСКЕРИ-ҚОЛДАНБАЛЫ (военно-прикладное). Әскери спорттың бір түрі.

Осыдан төрт жыл бұрын құрылған әскери-патриоттық тәрбие қоғамы Куба жастарына кеңінен танылуда. Бұл ұйымның басты міндеттерінің бірі — спорттың әскери-қолданбалы түрлерін тарату, халық жасақтарының территориялық құрамаларына жан-жақты көмек көрсету болып табылады (ЛЖ, 1984, 18 январь).

ӘСКЕРИ-ҚОЛДАНБАЛЫ КӨПСАЙЫС спорт (военно-прикладное многоборье). *Әскери-практикалық мәні бар көп сатылы жарыс, бірнеше түрдегі жарыс.*

Жекелеген спортшыларымыз — Төлеген Мұсанов (*әскери-қолданбалы көпсайыс*), Ракым Құрбанғалиев (биатлон), алматылықтар Елена Копытко (су бетіндегі көпсайыс), Надежда Яковлева (биатлон), Раиса Жукова (байланыс спорты) алтын медальдарды жеңіп алды (СК, 1979, 24 январь).

ӘФСАНА әдеб. (предание). *Аңыз (ертегі) әңгіме.*

Шоқанның соңғы кезде шығарған ойларының ең ғажайып түрінің бірі, қазақтың жұрт таң қалатын атакты күйлері, ол туралы халық аузында айтылатын әдемі *әфсаналар*, оларды көркем етіп таратушылар (ҚӘ, 1980, 4 январь). Қорқыт *әфсанасының* ең таңқаларлық ғажайып варианты — XIV ғасырда-ақ Қойынлы оғыздары жырлаған, қағазға түсірілген жазба нұсқасы («Жұлдыз», 1983, № 3).

—Б—

БАҒА БЕЛГІЛЕУ экон. (ценообразование). *Товарларға қойылатын бағаларды және тұтас бағалар жүйесін қалыптастыру процесі.*

Бағалар қоғамдық қажетті шығындар деңгейін, сондай-ақ өнім мен қызмет көрсету сапасын дәлірек бейнелеуі, ғылыми-техникалық прогресті, ресурстар үнемдеуді, бұйымдардың техникалық-экономикалық және тұтыну қасиеттерін жақсартуды, барлық жаңа, озық атаулыны енгізуді белсендірек ынталандыруы, үнем тәртібін күшейтуге жәрдемдесуі үшін *баға белгілеуді* жетілдіру керек (Совет Одағы Коммунистік партиясының программасы. 1986, 42-б.).

БАҒАГЕР (ценитель). *Баға беруші.*

Ондайда ол шын төреші, *бағагер* еді (Жетісу, 1986, 3 январь).

БАҒБАНДЫҚ СЕРІКТЕСТІК (садоводческое сообщество). *Бау-бақша шаруашылығымен айналысушылардың өзара біріккен ұйымы.*

Партия мен үкіметіміз соңғы жылдары саяжай алқаптарын, бақша шаруашылығын дамытудағы барлық жасанды кедергілерді жойып, Азық-түлік программасын жүзеге асыруға *бағбандық серіктестіктердің* де лайықты үлес қосуына кең жол ашып берді (СК, 1988, 5 апрель).

БАҒДАРЛЫҚ ҚУЫСТАРДЫ ЖЫРТУ ауыл шар. (нарезка направляющих щелей). *Аңыз топырағын аудармай, қопсыта жырту.*

(...) отамалы дақылдарды өңдеу кезінде *бағдарлық қуыстарды жырту* және гербицидтерді ленталық әдіспен енгізу үшін жұмыс

органдары бар сеялқалар мен культиваторларды сернялап өндіруді ұйымдастырып, ауыл шаруашылығына беруді қамтамасыз ету ұсынылды (СҚ, 1985, 20 июль).

БАҒЫМ (пастбищное стадо). *Бағылып жүрген малдың отары, табыны, үйірі.*

Менің *бағымдағы* сиырлар биыл бесінші рет бұзаулады (Қаз. әйел., 1983, № 4, 2-б.). Дәулет Шыныбаев үстіміздегі жылы *бағымдағы* саулықтың әр жүзінен 191-ден козы алды (СҚ, 1983, 26 июль).

БАЗАРЛЫҚ (сувенир). *Біреудің не бір нәрсенің естелігі ретінде ұсынылатын (сыйланатын) кішкене тарту-таралғы.*

Мәдени-тұрмыстық және шаруашылық товарларын, атап айтқанда, бау-бақша құрал-саймандарын, металл ыдыстар, *базарлықтар*, балалар ойыншықтарын, пластмассадан жасалған бұйымдар, сондай-ақ халықтың көркем кәсіпшілік бұйымдарын... және түрлі қарапайым товарлар өндіру ұлғайтылады (СҚ, 1986, 5 январь).

БАЗАРМАН (торговец). *Сауда-саттықпен айналысатын адам.*

Базармандар тауарын мактап, бірінен бірі асыра айқайласып... азан-казан, у-ду (М. Мағауин. Аласапыран. 1-кіт. 1981, 266-б.).

БАҚЫЛАУ-ӨЛШЕГІШ ҚҰРАЛ техн. (контрольно-измерительный прибор). *Жөндеу жұмыстары үшін қолданылатын арнаулы жабдық.*

«Овцевод» совхозының тұрғын халқына тұрмыстық қызмет көрсетудің нақтылы шаралары жасалды. Қажетті *бақылау-өлшегіш құралдары* бар жылжымалы радио-телемастерской бөлінді (СҚ, 1983, 11 октябрь).

БАЛАБАҚША (детский сад). *Үш жастан мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелейтін қоғамдық орын.*

Коммунистік партия мен Совет өкіметі жас бүлдіршіндерге әрдайым ерекше қамқорлықпен қарап, олардың бейбіт өмірін, бақытты балалық шағын қамтамасыз етіп келеді. Бүгінде тек Қазақстанда ғана мындаған сәби мектепке дейін *балабақшаларда* тәрбие алады (СҚ, 1983, 5 ноябрь).

БАЛҚАЙНАТПА. Қ а р а : **Тосап.**

Шай да бар. *Балқайнатпа* да табылады (К. Құдабаева. Ұйқысыз түндер. 1986. 66-б.).

БАЛҚЫМА м е т а л л у р г. (сплав). *Металдың балқытылған қоспасы, ерігіндісі.*

ЦЗЛ-дің жас мамандары Москва болат және *балқыма* институтының жас ғалымдарымен бірге біріккен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізді (Біл. және еңб., 1981, № 12).

БАЛШЫРЫН б о т. (нектар). *Кейбір өсімдіктердің гүлдерінен бөлінетін қант татыған сок, шырын.*

Бұл айдарға ұқсайтын болғандықтан, өсімдік аты да айдаршөп деп аталған. Әлгі гүлтегеуріннің түбінде *балшырын* (нектар) жиналады (К. Сыбанбеков. Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 117-б.).

БАРАБАНДЫ ЖИНАҒЫШ техн. (барабанный сборочник). *Жаты қалған дестелерді жинау үшін жатқаға орнатылған жабдық.*

Қазір облыста үш жүздей ОВТ-1 агрегаты бар. Солардың бәрі дереу іске қосылды. Сонымен қатар жерге жатып қалған дестелерді жинау үшін жатқаға орнатылған *барабанды жинағыштар* да қолданылуда (СҚ, 1983, 9 сентябрь).

БАСҚОСУЛАР (встречи). *Адамдар тобының белгілі бір саяси, қоғамдық, тәрбиелік т. б. мақсатпен бас қосқан жиындары.*

...Қазір жастардың *басқосуларынан* қашқақтаймын (Қаз. әйел., 1982, № 3, 16-б.).

БАСПАГЕР (издатель). *Баспа орындарында жұмыс істейтін қызметкер, кітап шығарушы адам.*

Баспагерлердің жаңа жылы әдеттегі жаңа жылдан ертерек келеді. Егін сарбалақтанып, дән толыса бастаған кезде, баспа редакторлары келесі жылдың қолжазбаларын өндіріске әзірлеп тапсырып жатады (ҚӘ, 1981, 1 январь). Болгарияның кәнігі бір *баспагері* көрме ашылатын күні таңертең біздің павильонға келді (ҚӘ, 1981, 18 сентябрь).

БАСТАМАШЫ (инициатор). *Белгілі бір жаңа істі бастаушы, үлгі көрсетуші.*

Сондай-ақ қоғамдық малға жемшөп дайындауды үлгілі өткізу жөніндегі республикалық жарыстың *бастамашылары* да шымкенттіктер (СҚ, 1984, 17 июль).

БАСТЫРМА (аппликация). *Түрлі-түсті матадан қиып кестелеп жапсыру немесе бояулы қағаздан жасалған оюларды желімдеу арқылы ажарлаудың бір түрі.*

Айман Ержанова *бастырма* (аппликация) арқылы бетінде республика молшылығын, дән миллиардтарын бейнелеген «Гүлденген Қазақстан» атты тұскиіз жасады (Біл. және еңб., 1982, № 7).

БАСТЫРЫМ ауыл шар. (обмолот). *Егін массасынан негізгі өнімді айыру.*

Дүркін-дүркін жаңбыр ору мен бастыру, тасымал арасында алпақтық туғызды. Орым мен *бастырым* арасындағы бұл сәйкессіздік сыры түсінікті, ал жинап алынғанның дер кезінде тасылмай, мыңдаған тонна астықтың кырманда су-су боп үйіліп жатуын немен ақтауға болады? (СҚ, 1987, 29 сентябрь).

БАСЫЛЫМ (издание). *Жарық көрген кітап, журнал, газет т. б.* Коммунистік партияның, Совет мемлекетінің және халықаралық коммунистік қозғалыстың көрнекті қайраткері М. А. Суслов еңбектерінің «Марксизм-ленинизм және қазіргі дәуір» атты үш

томдық *басылымының* үшінші томы шықты (Соц. Қаз., 1983, 15 январь).

БАСЫМ БАҒЫТ (приоритетное направление). *Аса мәнді бағыт.*

Іргелі зерттеу саласында *басым бағыттарға* ерекше мән берілсін — биотехнологияның, гендік және клеткалық инженерияның тиімді әдістері әзірленіп, игерілсін (СҚ, 1987, 13 август).

БАСЫТҚЫ (закуска). *Үлкен астың алдында желінетін салқын жеңіл тағам.*

Шай үстінде Гүләй Көпжасарға жылы шырай көрсетіп, шарапқа қайта-қайта *басытқы* ұсынып, тәттіні де тыққыштап отырды (ЛЖ, 1981, 19 август).

БЭДИНА ә д е б. (экспромт). *Суырыпсалма.*

Иса Байзақов сияқты суырыпсалма өлеңге де, жазба өлеңге де бірдей ақындар бұл күндері сирек кездеседі. Сондықтан *бэдина* (экспромт) ақындар мен жазба ақындарды салыстырып қарауға болмайды. Олардың сонау атам заманнан бері келе жатқан тарихы бар, мектептері бар (ҚӘ, 1981, 18 сентябрь).

БӘКПАЙ: техн. (бабка станка) станок бәкпайы. Шпиндельге сүйеніш болатын станок бөлігі (Ауыл шаруашылығын механикаландырудың орысша-қазақша сөздігі, 1983, 16-б.).

БӘСЕҢДІК с а я с и (разрядка). *Әр түрлі системадағы елдер арасындағы және халықаралық жағдайдағы шиеленісті бейбіт түрде шешуге бағытталған саясат.*

Мадридте келісілген нақты қадамдар *бәсеңдік* саясатын одан әрі жалғастырып, дамыту ісіне жәрдемдесуі тиіс (СҚ, 1983, 13 сентябрь). Варшава Шартының елдері *бәсеңдікке* жеткізетін көптеген нақты ұсыныстар жасады (СҚ, 1983, 6 июль). СССР өз тарапынан жанталаса қарулануды тоқтатудың, *бәсеңдік* жолына оралудың, бейбітшілікті баянды етудің пайдасына сай алдағы уақытта да белсенді түрде іс-қимыл жасай беруге бекем бел байлап отыр (СҚ, 1983, 13 сентябрь).

БЕЗЕНДІРМЕ (транспарант). *Ұрандар, үндеулер жазылып, рамаға керілген қағаз немесе мата.*

Осының бәріне Алматы еңбекшілері қосқан үлес сүбелі, бұл олардың мерекелік колонналарының *безендірмелерінде* бейнеленген (СҚ, 1988, 1 май). Алматының жан-жағынан қаланың таяуда Жана алаң деген бұрынғы атына қайта ие болған басты алаңына ағылып келіп жатқан мерекелік колонналардың *безендірмесінде* даңғаз, даурықпа сөз аз, нақтылық ақиқат өзгерістер көбірек (СҚ, 1988, 1 май).

БЕЙІМДЕМЕ т е х н. (приспособление). *Тетік, құрылғы, құрал, аспап.*

Сондықтан Бүкілодақтық астық шаруашылығы ғылыми-зерттеу

институты тәжірибе шаруашылығы дикандары тыңайтқыш шашу үшін арнайы *бейімдемемен* жарактандырылған КСО-9 көң шашқышын пайдалануды ұйғарды (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 39-б.). Бұл *бейімдемені* жасауға механизаторлар Т. С. Астраханцев пен А. С. Васильев белсене кірісті. *Бейімдеме* жылжымалы қабырғадан... және тыңайтқышты бөліп бергіштен тұрады (Сонда).

БЕКІТКІШ (фиксаж). *Фотопенкаға түсірілген кескінді тұрақтандыруға арналған химиялық ерітінді.*

Фотопенканы *бекіткіш* (фиксаж) ерітіндіде өндеп бітпейінше, оған ешқандай да жарық түсіруге болмайды (Пионер, 1988, № 5, 24-б.).

БЕКЕТ (полустанок). *Кішігірім теміржол станциясы.*

Жүрдек поездай жүйткіген өмір бір күні: «Ал пендем, сенің соңғы *бекетің* осы», деп түсіріп кете барады... (Е. Әлімжанов. Оралу, 1979, 5-б.).

БЕЛГІШЕ (значок). *Қандай да болмасын топқа, ұйымға қатыстылықты көрсететін, белгілі бір кескіні бар, омырауға тағатын зат.*

— Кет біздің үйден. Шеш киімінді. *Белгішелерімді* де бер деп, өткенімді даулап, бет бақтырмадым (Ә. Бөрнев, Алматы әңгімелері. 1979, 117-б.).

БЕСБҰРЫШ ТАҢБАСЫ (пятиугольник, знак качества).

Жоғары сапалы товарларға таңба ретінде қойылатын бес бұрышты белгі. Кәсіпорында шығарылатын ас үйге арналған мебельдердің 85 процентіне құрметті *бесбұрыш таңбасы* соғылады (СК, 1983, 24 ноябрь).

БЕСІК-АРБА (коляска). *Сәбилерді қыдыртуға арналған қол арба.*

Май шуақты мерекенің бір сәтінде біз осында *бесік-арбамен* келіп тұрған жас ананы сөзге тарттық (Қаз. пионері, 1987, 21 май).

БЕТЕСЕП ф н н. (лицевой счет). *Жинақ кассаларында белгілі бір адамның қаражат есебі көрсетілген документ.*

Егер вклад иесі тиісті жарнаны басқа аудандағы жинақ банкісіне қолма-қол енгізсе, ол *бетесебі* бар жинақ банкісіне тегін аударылады (СК, 1988, 8 июнь).

БЛОҚТАРҒА ҚОСЫЛМАҒАН МЕМЛЕКЕТТЕР саяси (неприсоединившиеся государства). *Әскери немесе саяси одақтар мен топтарға қосылмау саясатын ұстанушы елдер, мемлекеттер.*

Біз кеңеске қатысушы басқа елдердің, әсіресе қорытынды документ жобасын әзірлеу кезінде көп еңбек снірген бейтарап және *блоктарға қосылмаған мемлекеттердің* сындарлы күш-жігеріне лайықты баға береміз (СК, 1983, 9 сентябрь).

БОПСА с а я с и (шантаж). *Қоқан-лоқы, сес көрсету.*

Осы өрескел күш көрсетудің қауіпті сипаты барынша айқын.

Сол арқылы Пентагон «советтік әскери қатер» деген лақаптармен бүркемелеп, Европадағы агрессиялық жоспарларын да, Вашингтонға саясаты жағымсыз елдерге *бопсасын* да көрсеткісі келеді (СҚ, 1981, 11 август).

БОРЛАМА (керамика). *Күйдірілген сазбалшық.*

Сізде *борлама* құмыра бар ма? (Орысша-қазақша тілашар. 1987, 104-б.).

БОСАЛҚЫ БӨЛШЕК (запчасти). *Қосалқы бөлшек.*

Транспорттың қажетті *босалқы бөлшектермен*, жанар-жағармайлармен қамтамасыз болуы, адамдарға барынша жайлы жағдай жасауды ұсақ-түйек деп қарауға болмайды (СҚ, 1987, 30 сентябрь). Бірқатар шаруашылықта транспорт жетімсіздігі сезіледі. Техниканы жанар-жағармайлармен, *босалқы бөлшектермен* жабдықтауда іркілістер бар (Сонда). Алдыңғы әйнектер мен авторезина сияқты *босалқы бөлшектердің* тапшылығы автомобильдердің ұрлануының және бөлшектеліп жіберілуінің негізгі себептерінің бірі болып табылады (Алматы ақшамы, 1988, 13 август).

БОСАТҚЫШ ТҮЙМЕШІК (спусковая кнопка). *Фотоаппараттың деталі.*

Фототиектің ашылып-жабылуы үшін *босатқыш түймешікті* (спусковая кнопка) басу керек. Нәтижесінде фотоға түсірілген нәрсенің (мектептің) фотографиялық кескіні пленкаға түседі. (Пионер, 1988, № 4, 23-б.).

БӨЛШЕК САУДА (розничная торговля). *Товарды жекелеп сататын сауда түрі.*

№ 74 «Шалқыма» магазинінде жуу және кір жуу ұнтақтарының көрмесі өткізіледі. Көрмеге қалалық өнеркәсіп саудасы мекемесі, «Қазгалантерейторг» *бөлшек сауда* базасы қатысады (Ком. еңбек, 1977, 17 декабрь).

БУЫЛТЫҚТЫ БІЛІК т е х н. (вал кулачковый). *Арнаулы итергіш жұдырықшалары бар білік.*

Орал механикалық заводы — облыстағы іргелі кәсіпорындардың бірі. (...) Мұнда шығарылатын трактордың запас бөлшектері — *буылтықты білік*, шатун, тағы басқа да тетіктер өте күрделі жабдықтар (СҚ, 1987, 8 октябрь).

БҰЙЫРМАН (заявка). *Белгілі бір нәрсенің қажеттілігі айтылып, жазба түрде берілетін талап қағазы.*

Көптеген өндіріс бірлестіктері мен кәсіпорындар әлеуметтік және экономикалық даму жоспарын түзген кезде өздерінің ақиқат мүмкіндіктерін төмендетіп, ал материалдық және финанстық ресурстарға *бұйырман* (заявка) жасаған кезде қажетті мөлшерден молырақ қамтып қалғысы келеді (Біл. және еңб., 1987, № 6, 10-б.).

БҰҚАРАЛЫҚ ИНФОРМАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫ (средства мас-

совой информации). *Жұртшылыққа жүйелі түрде хабар тарататын құралдар: баспасөз, радио, телевизия.*

Бұқаралық информация мен насихат құралдары әрқашан партиялық және жалпыхалықтық қоғамдық пікірдің жаршысы болып келеді (СҚ, 1981, 16 апрель).

БҰРЫШТАМА (виза). *Документтің тіркеуге және бақылауға алынғандығын дәлелдейтін бөлігі, жазба.*

Ол осындай ой үстінде оны-мұны қағаздарын реттеп, *бұрыштама* жазып, қолын қойып, оларды бір шетке ысырып, қаттап тігіп отырған (Р. Ниязбеков. Қызыл үй. 1987, 20-б.).

БҮРКЕМЕЛІ ШАМ / БҰҚТЫРМА ШАМ (торшер). *Басына шам орнатуға арналған қондырғы.*

Мақаш інір қаранғысында түсінен шошып оянды. *Бұрыштағы бүркемелі шамның* жарығы көмескілеу. Түсінде қара күнгірт жерде әлдекімдер оң қолын пышақпен тілгілеп жатыр екен (Жалын, 1979, № 5, 85-б.). Ернар төбедегі жарыққа тимей, бас жағындағы *бұқтырма шамды* жақты (Ө. Қанахин. Құдірет. 1979, 168-б.).

БҮРІККІШ (опрыскиватель). *Газ немесе сұйық заттарды шашу, бүрку үшін қолданылатын арнаулы құрал.*

Қостанай ауданының совхоздары осы жағдайда ОВП-1 және ОН-400 *бүріккіштерін* қолданып, тұйықтан жол табуда. ОВП-1 машиналарының қуатты желдеткіші дестені аударып қана қоймайды, сонымен бірге оны екінші жерге көтеріп қоя алады. Дестені тезірек кептірудің амалы да осы ғой (СҚ, 1983, 9 сентябрь).

БЫЛАУ мед. (ванна). *Емдеу мақсатымен қолданылатын су процедурасы.*

Қажетіне қарай адам аяқ-қолын, басқа да дене мүшелерін *былауға* салуына болады (Мәд. және тұрм., 1980, № 4, 23-б.).

БІЛДІРМЕ (сводка). *Белгілі бір өндіріс, шаруашылық т. б. салалары бойынша берілетін мәлімет жиынтығы.*

Бастығым жанды жерімнен ұрып отыр. Айтқанын орындап, техника туралы деректерді алып тастап, *білдірмеді* қайта жазып бердім (С. Кенжеахметов. Тышқан тірлік. 1983, 6 бет).

БІРЛЕСКЕН АВТОРЛАР (соавторы). *Бір шығарманы (мақала, кітап, ұсыныс, өнертабыс т. б.) жазушылардың саны екіден асса, олар бірлескен авторлар деп аталады.*

Жеке автор мен *бірлескен авторлар* (соавторлар) рационализаторлық ұсыныс туралы өтінішті СССР Орталық статистика басқармасында 1976 жылғы 18 августығы № 681 бұйрығымен бекітілген № Р-1 фирмасының бланкісіне толтырып дайындау керек (Біл. және еңб., 1983, № 5, 4-б.).

БІРЫҢҒАЙ НАРЯД (единый наряд). *Коллективке, бригадаға тұтас берілетін өндірістік тапсырма.*

Успен ауданының Урицкий атындағы колхозында И Тисеннің

бригадасы астықты тек өз күшімен жинап, қырманға жеткізуде. Озық коллектив *бірыңғай наряд* бойынша жұмыс істейді (СК, 1983, 15 сентябрь).

БІРІНШІЛІК спорт (первенство). *Жұлделі орынға шығушыларды анықтау үшін жасалатын спорт жарысы.*

Жарысқа қатысушылар әлем және Европа *біріншілігінің* бас жүлделерін сарапқа салады. 22—31 октябрь аралығында өтетін бұл жарыста ауыр атлеттер 10 салмақ дәрежесі бойынша күш сынасады (СК, 1983, 22 октябрь).

БІТЕУГҮЛ б. о. т. (бутон). *Өсімдіктің әлі гүл жара қоймаған күлтесі.*

Таңқурайдың жас өркендері де жұптанып орналасады. Олардың бірі үлкен, екіншісі кіші болып келеді. Жас өркенде жапырақпен бірге *бітеугүл* (бутон) жетіледі (К. Сыбанбеков. Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 80-б.). Құртқашаштың ерекше ғажап гүлдері архи-дейлердің гүліне ұқсайды. Гүлдемес бұрын *бітеугүлі сыртынан* қабықпен «құндақталып» тұрады (С. Сыбанбеков. Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 132-б.).

—В—

ВЕЛОЖОРЫҚ (велогонка). *Велосипед жарысы. Веложорық* бірнеше күнге созылды (СК, 1988, 8 май).

ВЕЛОШАБАНДОЗ (велогонщик). *Велосипед жарысына қатысушы.*

Москвада велотректен өткен СССР Кубогі жолындағы сында... 150 айналымға топтасып жарысқан 45 *VELOШАБАНДОЗДЫҢ* арасында СССР чемпионы, қызылордалық Марат Сатыбалдиев жеңімпаз атанды (ЛЖ, 1986, 20 май).

ВКЛАДШЫ (вкладчик). *Жинақ банкісіне ақша салушы адам.*

Бұл вкладтардың ерекшелігі — *вкладшыларға 2 процент есебіндегі кіріс «Жигули»* автомобилі ұтыс түрінде төленетіндігінде болып отыр («СК», 1988, 31 май).

—Г—

ГАЗЕТКЕР (работник газеты). *Газет қызметкері.*

Жасы ұлғая келе Алматы облыстық «Жетісу» газетінде жемісті *газеткер* болды. (ҚЭ, 1985, 19 апрель).

ГАЗҚАҒАР (противогаз). *Уландырғыш заттардан сақтандыруға арналған фильтрлі маска.*

Жас армияшылдар «миналы» жарықты басып өтті, олар түтіннен жасалған тосқауылдан да тайсалмай өтті. Балалар киіп алған

газқағарларымен тұмшалаған түтінді кедергіні ойдағыдай жеңіп шықты (Алматы ақшамы, 1988, 8 август).

ГАУҺАР ТОЙ (бриллиантовая свадьба). *Алпыс жыл отасқан ерлі-зайыптылардың салтанатты тойы, алпыс жылдықты мереке-леу салты.*

Жақында ғана астанадағы Неке сарайында *гауһар тойдың* иелері тіркелді. Бұл 15 жылдан бергі екінші той болатын. Әр жүректен ағытылған ақ тілектер Ағаділ мен Омлақан Ғалиақпаровтарға жүзге келсеңдер де қартаймандар дейді (ЛЖ, 1988, 22 октябрь).

ГҮЛЗАР (газон, цветник). *Бақтардағы, көше бойындағы, аула ішіндегі гүл егілген, шөп өсірілген алаңқай.*

Тек өткен жылдың өзінде мұнда 155 мың түп ағаш және бұталар отырғызылып, үш жүз шаршы метр жерде *гүлзарлар* мен саябақтар жасалды (СК, 1983, 23 сентябрь). Ауыл-село мәдениетін көтеру бұқаралық сипат алуда. Жеміс-жидек, сәндік ағаштар отырғызу, *гүлзарлар* жасау, көпір, жол, тротуарлар салу, демалыс алаңдарын құру жүйелі жүзеге асырылып келеді (Мәд. және тұрм., 1982, № 10). Марите ескерткішін қоршай отырғызылған *гүлзарды* қаумалай сап түзеп, сымдай тартыла қалған... пионерлердің мойындарындағы ал қызыл галстуктер желмен желпи ойнап, осы бір аймақты гүл базарындай жайнатты (ЛЖ, 1982, 17-декабрь).

ГҮЛКЕСТЕ (газон). *Қаланың әсемдік үшін гүл егілген жерлері.*

Шынында да астанамыздың аллеялары, парктері мен скверлері, оның барлық *гүлзарлары* мен *гүлкестелері* — сұлулық пен әдеміліктің, адам еңбегі жемісінің үлкен көрмесі емес пе (Алматы ақшамы, 1988, 9 август).

ГҮЛ ҚОРШАУЫ (околоцветник). *Гүл күлтелерінің тұтас атауы.*

Күлтелер саны алтау. Мұның бәрінің басын қосып, *гүл қоршауы* (околоцветник) дейді. *Гүл қоршауының* ішкі үш күлтесі бастарын ішке қарай иіп, ұштарын бір-бірімен түйістіреді де, күмбез жасайды... (Қ. Сыбанбеков. Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 133-б.).

ГҮЛТӘЖ әдеб. (венок). *Әр шумақтың соңғы жолы келесісінің бастауы болып, ал он бесінші шумақ басқа он төрт шумақтың алғашқы жолдарынан құрылатын сонеттің түрі.*

«Сырғалы сонеттер» атты жинағымды баспаға тапсырдым, — деді автор сол жинақтың бір циклін редакцияға ұсынарда. Сонеттің бұл түрі орыс, элем поэзиясына «венок» («*гүлтәж*») деген атпен белгілі (ҚӘ, 1981, 30 октябрь). Хор музыкасының асқан шебері саналатын Г. Свиридовтың «Пушкин *гүлтәжі*» деп аталатын он бөлімнен тұратын концертті кеште бірінші болып орындалды (СК, 1981, 19 ноябрь). Сондықтан сен қайнар көздің басысын, Мөлдіреп

тұр таза мөлдір кезінде... Нұрлы кеуде керек ойлы бас үшін, Зәру оған *Гүлтәжінің* өзі де (ЛЖ, 1982, 16 февраль).

ГҮЛТЕГЕУРІН / ГҮЛТЕПКИ б о т. (шпорец). *Кейбір өсімдіктер гүлдерінің нектар жиналатын орны.*

Айдаршөп — көкнәрлар тұқымдасы. Әлгі күлтенің бүйірлері түтікше тәрізді қусырылып барып, тұйықталып бітеді, оны ботаника тілінде *гүлтепкі* немесе *гүлтегеурін* (шпорец) дейді (К. Сыбанбеков. Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 117-б.).

—Ғ—

ҒАЛАМШАР п о э т. (планета). *Аспан денесі, планета.*

Жер жаным *Ғаламшарым*, сиқыр күшін, Шұғыла табиғаттың сыйысың ғой. Жаралған қуаныш пен жарық үшін, Халықтар жан-саясы үйісің ғой (ҚӘ, 1984, 20 январь).

ҒАРЫШ п о э т. (космос). *Аспан әлемі (ғарыш сөзінің білдіретін ұғымына Жер мен оның атмосферасы енбейді).*

Бұл арадан Байқоңырдан *ғарышқа* аттанған батырлардың ракеталарының жарығы көрініп тұрады. Бұл арадан ұлан-байтақ Отанның бейбіт өмірлі барлық түкпір-түкпірі көрініп тұрады (Т. Айнабеков. Алғы шептегілер. 1976, 188-б.). Болжам, болжам әрі күңгірт, әрі ашық. Жатқандай-ақ барлығы да бал ашып. *Ғарыш* жақта бар ма, жоқ па тіршілік? Сан мың ғалам жатыр қазір таласып (Біл. және еңб., 1983, № 3, 21-б.).

ҒАРЫШ КЕМЕСІ п о э т. (космический корабль). *Космос кораблі.*

Сай табанының елу-алпыс метрдей құлай берісіндегі шоқы жанынан әлгі нәрсе жылт етіп тағы көрінді.

— *Ғарыш кемесі* шатқалға құлайды! — деп Айдар солай қарай ұмтылғанын өзі де байқаған жоқ (ЛЖ, 1981, 15 сентябрь).

ҒАРЫШКЕР п о э т. (космонавт). *Космосқа ұшу сапарында космос техникасын сынаушы және эксплуатация жасаушы адам.*

Ел қозғалса еселі еңбегімен, *Ғарышкерлер* бірлесе жердегімен. Жалқау, содыр азаяр дүмбілездер, Өмір кешкен мардымсыз ермегімен (СК, 1983, 27 октябрь). Мен бүгін *ғарышкермін, ғұламамын*, Телміріп тас тағдырдан сұрамадым. Ордам бар өмірімен өріс берген — Тел өскен бауырымын ұлы ағаның (СК, 1983, 7 ноябрь).

ҒАРЫШНАМА п о э т. (космология). *Аспан әлемі туралы ілім, астрономиялық бақылауға болатын ғаламның жалпы қасиеттерін зерттейтін ілім.*

Біздің *ғарышнама*. (Біл. және еңб., 1982, № 11).

ҒИМАРАТ а р х и т е к. (сооружение). *Белгілі бір архитектуралық үлгімен салынған құрылыс; ғимарат деп көбінесе қоғамдық пайдаланудағы сәнді үлкен жайлар аталады.*

Соңғы жылдары республикамызда типтік жобамен салынған бірнеше мектептен тыс мекемелердің жана *ғимараттары* бой көтерді (Қаз. мект., 1983, № 10, 3-б.). Ауданның тұңғыш ірі спорт *ғимараты* футбол алаңындағы жасыл көгалмен, волейбол, баскетбол, қол добына арналған алаңдармен, жеңіл атлетика комплексімен көз тартады (ОК, 1981, 14 октябрь).

—Д—

ДАБЫЛ ЖАҢҒЫРТҚЫШ (репродуктор). *Дауысты күшейтуге арналған құрал.*

Микрофонды такай ұстап: «Самолет Москва уақытымен таңғы сағат төртке дейін кешігеді», — деп хабарлады да, кара тетікті басып, *дабыл жаңғыртқышты* ажыратып тастады (Дөнгеле, күн, дөнгеле. Жинақ. 1984, 100-б.).

ДАБЫЛШЫ (молния). *Күнбе-күнге еңбек көрсеткіштерін жариялап тұратын бір күндік қабырға газеті.*

Жауынгерлік листоктар, «*дабылшылар*» шығарып тұру уақыт ысырабын азайтуға ықпал етпек (СК, 1983, 14 апрель).

ДАҒДАРЫСТЫ АХУАЛ с а я с и (кризисная ситуация). *Тұйыққа тірелген жағдай.*

А. А. Громыко мен Дж. Дуг дүние жүзінде орын алып отырған шиеленіске байланысты алаңдаушылық білдіріп, халықаралық шиеленіс бәсендігі процесін сақтап дамыту, жанталаса қарулануды тоқтату, даулы халықаралық проблемалар мен *дағдарысты ахуалдарды* бейбіт жолмен шешу қажеттігін атап көрсетті (СҚ, 1981, 18 сентябрь).

ДАЙЫНДАМА (заготовка). *Іске (айталық, қолөнер кәсібінiң белгілі бір түріне) қажет алдын ала дайындалған заттар.*

Қолөнер шеберлердің жұмыс барысында түрлі *дайындамаларды* (заготовки) қысып ұстайтын атауыз, кемпірауыз, тістеуік, қысқаш, шымшықтұмсық т. б. көмекші құрал-саймандар болады (Біл. және еңб., 1985, № 3, 27-б.). Үздіксіз болат құю машиналарынан құйма *дайындамалар*, электр болаты мен пештен тыс вакумдалған, сондай-ақ шөміште инертті газдармен өңделген болат шығару ұлғайтылды (СҚ, 1986, 26 январь).

ДАМЫТПАЛЫ ӘДІС // **ДАМЫТПАЛЫ ОҚЫТУ** (развивающий метод, развивающее обучение). *Мектеп оқушыларының жалпы психикалық дамуы мен ақыл-ойын кеңейтуге бағытталған педагогикалық тәсіл.*

Оқытудың тиімді методтарын, мысалы, дифференциалды, проблемалы және *дамытпалы әдістерін* пайдаланып, мұғалімдер оқушылардың бойына қажетті білімдер, шеберліктер мен дағдылар жиынтығын қалыптастырады (Қаз. мұғ. 1983, 3 июнь).

ДАҢҢ МЕМОРИАЛЫ (мемориал славы). *Белгілі бір тарихи уақиғаға не атақты адамдарға арнап қойылған ескерткіш.*

Сол күні Ұлттық советі президент А. Бенья бастаған Австрия парламентінің делегациясы *Даңқ мемориалына* гүлшоқтарын қойды (СК, 1983, 13 октябрь). 28 гвардияшы-панфиловшылар паркіндегі *Даңқ мемориалына* ресми гүл шоғын қою рәсімі аяқталысымен, Офицерлер үйінің қанаты кен, еңселі басқыштарын кернеп тұрған қуатты хор назар аудартқан (СК, 1988, 11 май).

ДАЯРЛАМА (разработки). Қ а р а: **Талдама**.

Біздер басты мекеме ретінде республика партия, совет органдарының, министрліктерінің аса маңызды сұраныстарын даярлап, өндіріс тиімділігін арттыру жолында да біршама *даярламалар* жасаймыз... Ғылым мен өндірістің байланысын нығайтуға, республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуының келелі мәселелеріне арналған кейбір ғылыми *даярламаларды* іс жүзіне асырудың механизмі жасалынбаған (Біл. және еңб., 1988, № 7, 3—4-б.). Президиумның қатысуымен ғалымдарымыздың экономикалық *даярламаларын* қарау, талдау, іске асыру, оларды қажет ететін шаруашылық органдарының праволары мен міндеттерін тағайындайтын, сөйтіп, өндіруді тездететін шешім қабылдаулары керек. Менің айтарым осылар (Білім және еңбек. 1988, № 7, 3-б.).

ДАЯРЛАУ БӨЛІМІ (подготовительное отделение). *Жоғары оқу орындарына түсуге дайындайтын және жеңілдік жасайтын арнайы бөлім.*

Даярлау бөліміне толық орта білімі бар алдыңғы қатарлы жұмысшылар мен колхозшылар және Совет Армиясы қатарынан запасқа шыққандар алынады (ЛЖ, 1982, 1 сентябрь). *Даярлау бөліміне* жолдама алғандар мына документтерді тапсырулары керек (ЛЖ, 1982, 1 сентябрь).

ДАЯРЛЫҚ ТОБЫ п е д. (подготовительная группа). *Балабақшада тәрбиеленушілердің 5—6 жастағы балалардан жинақталған тобы.*

Ересектер тобы мен *даярлық тобының* бүлдіршіндері Ленин туралы тақпақтар жаттап, әндер үйренді (Қаз. мұғ., 1986, 9 апрель).

ДӘЙЕКТЕМЕ (обоснование). *Белгілі бір мәселені дәлелдеп түсіндіру.*

Тағы да бес ұсынысқа *дәйектемелер* даярлау үстіндеміз (СК, 1983, 17 май). Андалусия авторының кітабында сондай-ақ бәдәуи ақындарының өлең, жырлары... *дәйектемелер*,... аңыз, әңгімелер, әділ әкімдер мен дәуір даналары жайлы мол мағлұмат берілген (Ә. Дербісалиев. Араб әдебиеті. 1982, 166-б.).

ДӘЛДҮРІШ (халтурщик). *Жұмысты қалай болса солай, немқетті орындайтын адам.*

Менің бір аңғарғаным: халтурамен айқасудан гөрі қаһарманмен айқасу әлдеқайда абыройлы. Жеңілсең де батырдан жеңілесің ғой әйтеуір. Ал *дәлдүріштермен* жекпе-жек шығып болмайды (ҚӘ, 1988, 29 январь).

ДӘЛДҮРІШТІК (халтура). *Қалай болса, солай, немкетті істелген жұмыс.*

Халтура (*дәлдүріштік*) — ықылым дүниеден бергі кереғарлық: бұлбұлдың — қарғасы, тұлпардың — есегі, сұңқардың — сұрқылтайы бар... (ҚӘ, 1988, 29 январь). «Дилетант», *дәлдүріштікке* принципті түрде қарсы болғандығымнан шығар, әйтеуір, қандай құбылысқа болмасын, өзіндік көзқарас, қарым-қатынасымын болуын қадағалап келемін (ЛЖ, 1988, 20 май).

ДӘМ ҚОЛОРАМАЛШАСЫ (салфетка). *Матадан немесе жұқа қағаздан жасалған шағын көлемді ас орамал.*

Сол кездегі кесте түрлерін бүгінгі күні киімдерге, үй тұрмысында тұтынылатын *дәм қолорамалшаларына*, үстел үстіне төселе-тін дастарханға... т. б. бұйымдарға тігіп, әсемдеуге болар еді (Қаз. пионері, 1987, 23 август).

ДӘМҚОСАР (приправа). *Тағамның дәмін кіргізу үшін пайдаланылатын қоспа.*

Қаламыздағы «Алматы» өндірістік сауда-дәмханалық кооперативтің барлық он магазинінен шығыс тағамдарын сүюшілер ерекше *дәмқосарды* — тұздалған су қырыққұлағын сатып ала алады (Алматы ақшамы, 1988, 3 сентябрь). Шығыста, Солтүстік Европа елдеріндегі сияқты крахмалға және белокқа бай оның балғын бұтақтары мен сабақты жапырақтарынан сорпа, салат, тағамдарға *дәмқосар*, соустар дайындайды (Сонда).

ДӘМХАНА (закусочная). *Жеңіл, тез тамақтануға болатын қоғамдық орын.*

Асханалар мен *дәмханаларда* мұғалімдердің кезекшілік міндетін атқару ұйымдастырылды (Қаз. мұғ., 1983, 11 февраль). Қазір асхана мен *дәмхана* тұрақты жұмыс істеуде (Қаз. мұғ., 1986, 9 апрель).

ДӘНСЕПКІШ ауыл шар. (сеялка). *Топыраққа тұқым сіңіретін ауылшаруашылық машинасы.*

Практикада кең қолданылып жүрген СЗС-2,1 *дәнсепкішінің* жұмыс буындарын жетілдіріп, СЗС-2,1Л *дәнсепкішін* жасау осы мақсатқа орай өмірге келді (СҚ, 1985, 9 июнь). Жаңа *дәнсепкіш* маркасындағы «Л» әрпі «ленталы» деген ұғымды білдіреді (сонда)

ДӘН ТАЗАЛАҒЫШ т е х н. (зерноочистительная машина). *Астық тазалауға арналған машина.*

Дәнді кептіріп, тазалайтын... «ОБП-20» маркалы үш *дән таза-лағыш*... тоқтаусыз жұмыс істеді (СҚ, 1983, 20 сентябрь).

ДӘРІСХАНА (аудитория). *Лекция оқуға арналған жай (бөлме, зал т. б.).*

Орта бойлы, қара торы қыз *дәрісханадан* көнілді шықты. Қасындағы құрбысына қолын сермеп бірдене айтып келеді (ЛЖ, 1981, 28 март).

ДӘРІХАНА (аптека). *Дәрі-дәрмек дайындайтын және оны сататын мекеме.*

Түркістан қаласында жаңа балалар ауруханасы пайдалануға берілді. Оның талапқа сай жабдықталған емханасы, *дәріханасы*, рентген кабинеті бар (СК, 1985, 30 июль). Бану Қалмұратованың Шиелідегі № 34 *дәріханада* еңбек еткеніне он жылдан асты. Ол — осындағы таңдаулы фармацевтердің бірі (СК, 1985, 12 июль).

ДӘРІХАНАШЫ (аптекарь). *Дәріханада істеуші әйел.*

Қарапайым дәріхана қызметкерімін. Жаныл Мұтаева, *дәріханашы*. Алматы (ҚӘ, 1988, 5 февраль).

ДӘУІРНАМА (эпопея). *Ірі тарихи уақиғалар жайында жазылған көлемді шығарма.*

«Абайда» да қазақ халқының басынан өткен бүкіл бір дәуір жайында сыр шертіледі. Ендеше бұл нағыз *дәуірнама* — эпопея. Сондықтан оны тек қана «роман-эпопея» деп атау әділ (СК, 1981, 8 апрель).

ДЕРЕКНАМА (источник). *Белгілі бір ғылыми зерттеуге негіз болатын жазба дүниелер, ескерткіштер.*

Тарихи *дерекнама* көздеріне сүйенер болсақ, ХХ ғасырдың өзінде Түркістан шаһарында медресе жұмыс істегені мағлұм (Біл. және еңб., 1987, № 12, 34-б.). Тарихи *дерекнамаға* жүгінер болсақ, жан-жануарлар, өсімдік әлеміне кенен Ұлытау өңірі, Қаракенгір, Сарысу, Сарыкенгір өзендері өрнектеп ағатын жалпақ жазық ең алдымен Жошының аң аулайтын, серуен құрып сергітін қорығы ретінде аталады (Біл. және еңб., 1988, № 2, 42-б.).

ДИДАР ІЗДЕГІШ (видеоскатель). *Фотоапараттың суретке түсірілетін объектіні табу үшін жасалған бөлшегі.*

Френель линзасы алаң ортасындағы микропирамиданың, *дидар іздегіштегі* мүсіннің бірқалыпты айқын да ажарлы шығуын қамтамасыз етеді (Алматы ақшамы, 1988, 13 июль).

ДОМАЛАҚШЫ (анонимшик). *Домалақ арыз жазатын адам.*

Мұның өзі домалақ арыз жазушылардың «арқасы» болса керек. Өйткені, *домалақшылардың* лаңы әлі де баршылық қой. Олардың көбінің мақсаты түсінікті: тұнық суды лайлау. Әрі *домалақшы* үнемі тасада жүріп бақылауға еті әбден үйренген (Мәд. және тұрм., 1987, № 9, 24-б.).

ДОПТАЯҚ спорт (клюшка). *Хоккей, гольф ойындарына арналған басы имек таяқ.*

Өйткені көгалдағы хоккейдің *доптаяғының* бір жағы тегіс бол-

ғанымен, екінші жағы дөнестеу, жұмыр болып келеді де, хоккейші *доптаяғын* оң жағына ұстағанда ғана допты дұрыс ұра алады (ЛЖ, 1985, 3 декабрь). Ал Марат болса, доп сокқанда *доптаяғының* қайқы тұмсығын төмен қаратып, тегіс жағынан ұруға машықтанған (ЛЖ, 1985, 3 декабрь). Не айтпаққа оқталғанынды білдім. *Доптаяқты* алдағы жылы ұстар-ұстамасымды маусым соңында шешермін (ЛЖ, 1988, 9 август).

ДӨҢГЕЛЕК СТОЛ (круглый стол). *Белгілі бір мәселе жөнінде пікір алысу мақсатымен ұйымдастырылған шағын ресми жиын, отырыс.*

Таяуда «Жұлдыз» журналының *дөңгелек столы* Жамбыл облысының Талас ауданында өткізілді (ҚӘ, 1983, 29 июль). Жуырда Ақсу аудандық партия комитетінде өткізілген «*дөңгелек стол*» басындағы кездесуде бастауыш партия ұйымдарының секретарьлары жиналыстарды өткізу, онда жасалатын баяндама, сөйлеушілердің сөзі және қаулы қабылдау мәселелері жөнінде өзара пікір алысты (СҚ, 1988, 8 апрель). «*Дөңгелек стол*» басындағы кездесуде «Қызылтаң» совхозы партия комитетінің секретары Ж. Игілікөв те бірқатар ұсыныс-пікірлерін ортаға салды (Сонда).

ДУМБІЛ ТАҒАМ (полуфабрикат). *Пайдаланылуы үшін одан әрі толық пісіруді қажет ететін шала дайындалған тағам.*

Рауза болса, үй шаруасына құлқыны жоқ, *дүмбіл тағамның* неше түрін кулинар магазинінен алып, тоназытқышты толтырып қояды (Ә. Тарази, Бұлтқа салған ұясын. 1977, 187-б.).

ДУНИЕҚОҢЫЗДЫҚ (вещизм). Қ а р а: **Затқа табынушылық.**
...Басқалардың қолына түспейтін затты қалайда табуға тырысу, қымбат бұйыммен көзге ұру... киімімен айналасының мысын басуға тырысу немесе өзіндегі барға масаттану үшін әдейі кию сияқты белгілер — нағыз *дүниеқоңыздықтың* өзі (Қаз. әйел., 1982, № 3, 16-б.).

ДУҢГІР (фляга). *Ішіне сұйық зат құйылатын темір ыдыс.*

Арадағы осы әңгіме сеп болды ма, әйтеуір кейіннен Әлібай Би-біжанға іш тартып, сиырын байласып, бұзауын ұстасып, сүтін *дүңгірге* құйысып, қолғабысын тигізе жүргізді (ҚӘ, 1983, 1 май).

ДЫБЫС КҮШЕЙТКІШ: Қ а р а: **Дыбыл жаңғыртқыш.**

Дыбыс күшейткіш тап бұлардың тұсында екен, құлақ қоюға еріксіз мәжбүр етті (Қ. Мұханбетқалиев. Қайдасын сен, махаббат. 1984, 105-б.).

ДЫБЫС СЕМДІРГІШ т е х н. (звукооглушитель). *Дыбыс қарқынын бәсеңдеткіш.*

Сендасталық тетіктің, үш моторлы лента тартқыш механизмнің компандерлік үлгідегі пәрменді *дыбыс семдіргіштің* орнатылуы қосымша магнитофонның дыбыстық сапасын едәуір-жақсартты (Алматы ақшамы, 1988, 13 июль).

ДЫБЫСТАНДЫРУ (озвучание). *Кино, күйтабақ, телевизия т. б. үшін техникалық құралдар арқылы ленталар мен пластинкаларға дыбыс жазу («сөйлеу»).*

Қазір студия «Мың бір түн» дастанының 2-томын *дыбыстандыруда* (Енбек таны, 1982, № 1, 11-б.).

ДЫБЫСХАНА (фонотека). *Дыбыс жазылған ленталар мен пластинкалардың жиынтығы.*

Кітапхана жанынан шағын *дыбысхана* ұйымдастырылды. Онда В. И. Лениннің сөйлеген сөздері, Ильич сүйіп тыңдаған музыкалық шығармалар, Москва, Ленинград, Ульянов қалаларындағы музейлердің жазбалары бар (Қаз. мект., 1976, № 3, 20-б.).

ДІРІЛДЕТКІШ БАЛҒА техн. (молоток-вибратор). *Біркелкі тербеліс, ырғақ жасайтын арнаулы құрал.*

Білікті инженер В. Паженцев басқаратын конструкторлар бюросы *дірілдеткіш балғаның* жаңа, өнімділігі күшті түрін модельдеді (СК, 1983, 6 октябрь).

—Е—

ЕГЕУҚҰМ (наждак). *Шыны, металл, тас т. б. бетін тегістеу, әрлеу және тазалау үшін қолданылатын ұсақталған минерал.*

Құрамында алюминий бар табиғи қосылыстарға алюмосиликаттар, бокситтер, корунд және оның бір түрі — *егеуқұм* (наждак) жатады (Ю. В. Ходаков, Д. А. Энштейн, П. А. Глориозов. Аноrganикалық химия. 9-класқа арналған оқулық. 1981, 140-б.).

ЕРТЕҢГІЛІК (утренник). *Таңертеңгі спектакль, ойын-сауық.*

Мазмұнды кештер, *ертеңгіліктер*, пионер жиындары, диспуттар, конференциялар, батырлық-патриоттық оқулар, партия, комсомол, соғыс және енбек ардагерлерімен, өндіріс жанашылдарымен кездесулер бұнда жүйелі өткізіледі (Қаз. мект., 1983, № 10, 4-б.). Сауран мектебінде «Ел қорғауға әзірміз» атты *ертеңгілік* өтті. *Ертеңгілікке* соғыс және енбек ардагері Б. Әуелбеков, Совет Армиясы қатарынан оралған мектеп түлегі А. Өтебаев және бастауыш класс оқушыларының ата-аналары шақырылды (Қаз. мұғалімі, 1988, 20 май).

Жақында Октябрьдің 40 жылдығы атындағы орта мектепте I класс оқушыларының Әліппемен қоштасу *ертеңгілігі* болып өтті (Қаз. мұғ., 1983, 16 декабрь).

ЕРЕСЕКТЕР ТОБЫ пед. (старшая группа). *Балабақшада тәрбиеленушілердің 4—5 жастағы балалардан жинақталған тобы.*

Ересектер тобы мен даярлық тобының бүлдіршіндері Ленин туралы такпактар жаттап, әндер үйренді (Қаз. мұғ., 1986, 10 апрель).

ЕРІКТІ КІТАПҚҰМАРЛАР ҚОҒАМЫ (добровольное общество книголюбов). *Кітапсүйер қауымды біріктіретін қоғам.*

— Кітап жинаудағы талғамсыздықты, бәсекелестікті жойып,

сұранымға ие кітаптарды қоғамдық кітапханалар мен ерікті кітапқұмарлар қоғамы арқылы насихаттау керек (ҚӘ, 1988, 1 апрель).

ЕСІМНАМА (персоналии). *Ғылыми еңбектердің, журналдардың, көрсеткіштердің соңында берілетін, жеке адамның (қайраткердің) өмірі мен қызметі туралы жазылған мақалалардың, хабарламалардың тізімі.*

«Есімнама» айдарымен берілген белгілі ғалымдарымыз туралы жазылған монография, очерк, юбилейлік мақалалардың жастарға танымдық және тәрбиелік мәні зор (ҚӘ, 1984, 6 январь).

—Ж—

ЖАҒАЖАЙ (пляж). *Суға шомылуға, құмбұлау, күнбұлау қабылдауға қолайлы жалпақ жағалау.*

Бағиланы сол жолы жағажайдан көрді. Құм үстінде күнге қыздырынып жатыр екен (Жалын, 1980, № 3, 123-б.).

Төбеде аптап, Дүние тұр мөлііп. Салқын суды кетесін кімге қиып. Қасымда сен және де Орысбай бар, Жағажайда жаттық біз күнге күйіп (ҚӘ, 1981, 31 июль).

ЖАДЫҒАТ (материал). *Бір нәрсені жасауға қажетті жабдық.* Әсіресе мазар үймереттерін салуға қолданылған күйген қыш, майолика тақтасын жасайтын жадығат (материал таптырмайды (СК, 1986, 13 ноябрь).

ЖАЗБА (письменный памятник). *Жазылып қалдырылған ескерткіш, жазылған дүние.*

Бізге көне Шығыстан жеткен құнды мәдени мұралардың бірі— Индо-Тибет шежіресі, өкінішке орай, бұл күні кешегіге дейін Улан-Удэ архивінде шаң басып қозғаусыз, зерттеусіз жатты. «Бришаның» сарғайған парақтарына үнілген сайын басынды көтеріп, көзінді алғың келмейді. Жазбаның мән-мағынасы еріксіз қызықтырып әкетеді (Біл. және енб., 1983, № 3, 19-б.).

ЖАЗХАНА (дача). *Қала сыртындағы жаздық үй, мекен-жай.* — Жазханаға жеміс ағаш, гүл егейін деп ем, кеңес беріңізіші, деп қолқа салып келіпті. Бағбан ондай азаматтардан алтын уақытын аямайды (Ә. Бөриев. Алматы әңгімелері. 1979, 34-б.).

ЖАЗЫҚ СЫНДЫРҒЫШ а у ы л ш а р. (плоскорез). *Жер жыртатын құрал.* Астықты комбайнмен жинап, сабанын тасып алғаннан кейін аңызды 10—12 см тереңдікте жазық сыдырғышпен немесе сыдыражыртқышпен өңдейді (І. Сейітов, Р. Өрісбаев. Суармалы егіс өнімін арттыру. 1984, 11-б.).

ЖАЗЫЛЫМ / ЖАЗЫЛЫС (подписка). *Мерзімді баспасөзге жазылу науқаны.*

Қазір қала қоғамдық таратушылардың алдында тұрған басты

міндет — бірінші жарты жылдықта *жазылым* мерзімі бітетін ба-
сылымдарды толық қалпына келтіру болып табылады (Семей та-
ны, 1972, 8 апрель). Қалада қоғамдық негізде жұмыс істейтін 482
жазылым қабылдау пункті бар (Сонда). «Орда» совхозында газет-
журналдарға *жазылыс* өте ұйымшылдықпен жүргізілуде. Әсіресе,
3 ферманың коллективі бұл істі саяси науқан ретінде түсініп, бас-
пасөзге жазылуды алғашқылардың қатарында бітірді (СК, 1983,
11 октябрь).

ЖАЙМА (лоток). *Дүкендегі зат сатушының алдындағы стол.*
Қалампыр мен раушан, гүлқайыр мен гербер — ежелгі Қраков-
тың мейманына гүл өсіруші қыздар өз *жаймасынан* тандап алып
ондаған гүл шоқтарын тарту (ЛЖ, 1988, 14 июль).

ЖАЙМА САУДА (выносная торговля). *Магазиннен тыс көше,
далаға шығып сауда жасау.*

Екі күн ішінде көпшілікті түрлі өнімдермен камтамасыз ету
үшін *жайма сауда* ұйымдастырылады (ЛЖ, 1988, 4 март).

ЖАЙМА ТӨСЕК (раскладная кровать). *Жиналмалы төсек.*
Ұйықтайтын әр бөлмеге 22 кішкентай төсек, оған қосымша 4
жайма төсек қойылыпты. Сонда бір бөлмеде 28 бөбек ұйықтайды
деген сөз. Ал, келесі бөлмеде әлгіндей 16 төсекке қосымша 6 *жай-
ма төсек* қойылған (Жетісу, 1988, 20 май).

ЖАЛАУГЕР поэт., публ. (флагман). *Алдыңғы қатарлы,
маңдай алды, үздік.*

Шарпыған шабытынның алау лебі — Қаншама халқымыздың
қалаулы ері. Жасай бер, жаса мәңгі, қартаймастан, Республика
Жастығының *Жалаугері* (ҚӘ, 1981, 20 март).

ЖАЛҒА БЕРУ ПУНКТІ (пункт проката). *Тұрмысқа қажетті
заттарды азаматтарға уақытша пайдалануға беретін орын.*

Қарағанды мемлекеттік университетінің жатақханаларында 270
орындық оқу комбинаты, сегіз демалыс бөлмесі, екі студенттер
клубы, төрт спорт бөлмесі, *жалға беру пункті...* жұмыс істейді
(СК, 1983, 15 январь).

ЖАЛҚЫ БАСТЫ АНА (мать-одиночка). *Күйеуі жоқ балалы
ана.*

1988 жылдың 1 январынан бастап асыраушысынан айрылғаны
үшін пенсия алмайтын баласы бар жесір әйелдерге *жалқы басты
ана* ретінде мемлекеттік жәрдем ақша төленетін болып белгіленді
(Мәд. және тұр., 1988, № 2, 3-б.).

ЖАНАМА КӨКСІЗ а у ы л ш а р. (без ростка). *Жанама өс-
кінсіз.*

Республиканың ең қиыр солтүстік облысында әрдайым егінді
бөлектеп жинау тәсілі артық саналатын. Биыл егін аласа, *жанама
көксіз* болды (СК, 1981, 11 сентябрь).

ЖАНАМА ӨСКІН // ӨСКІН ауыл шар. (росток). *Жанпай піскен егін ішінде дәні кенжелеп барып толысатын масақтар.*

Парсыз алқаптарда ерте себілген бидай құрғақшылыққа ұшырағандықтан тікелей оруға лайық. Ал пар алқаптарында тез себілгендерін бөлектеп оруға әбден болады. Жалпы *жанама өскін* көп, әрі орақ кеш басталған жағдайда осы әдістің артықшылықтарына ерекше ден қойған жөн (СК, 1985, 23 август). Жақсы өсіп жетілген бидай *өскіндері* кейінгі жаңбырлардың күшімен қосымша жапырақтанып, масақтары одан әрі толысуының нәтижесінде оның өнімділігі арта түсуі мүмкін (Сонда).

ЖАНКҮЙЕР спорт (болельщик). *Жанашыр, жақтас.*

Осынау дүбірлі жарыста жерлестеріміз тамаша шеберліктерімен *жанкүйер* қауымды қуантуда (СК, 1983, 2 ноябрь). Футбол *жанкүйерлеріне* арнап бес сұрақ жариялаған едік (Спорт, 1983, 7 май). *Жанкүйерлер*, әсіресе невинномыскілік Ю. Александровтың, қарағандылық С. Нұрқазовтың, львовтық В. Качановскийдің шеберліктеріне тәнті болды (СК, 1983, 22 октябрь).

ЖАНҰЯ (семья). *Үй-іші.*

Маскүнемнің ең әуелі *жанұясы* зардап шегеді (Біл. және еңб., 1925, № 9, 23-б.).

ЖАҢАШЫЛ (новатор, рационализатор). *Өндіріс пен шаруашылық салаларында тиімді жаңа әдістерді, еңбек ұйымдастырудың жаңа түрлерін ендіруші.*

Бір миллионнан астам жас *жаңашылдар* жұмыс істейді (Біл. және еңб., 1981, № 1, 1-б.). Ол көптеген рационализаторлық ұсыныстардын иесі. Слесарь А. Т. Горбуновқа Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген рационализаторы атағы берілген. Бәйге «Жаңашылдар—дәуірге» атты девизбен жүргізіледі (Біл. және еңб., 1983, № 3, 10-б.).

ЖАҢБЫРЛАТҚЫШ / ЖАУЫНДАТҚЫШ МАШИНА (ТЕХНИКА, ҚОНДЫРҒЫ) (дождевальная машина). *Егістік т. б. жерлерді себелеп суаратын машина, қондырғы.*

Ауыл шаруашылығына... 8,3 мың *жаңбырлатқыш машина* мен *қондырғы*, басқа да көптеген техника берілді (СК, 1981, 25 июль). Жекелеген совхоздар мен колхоздарда сүрлемдік және басқа жемшөптік дақылдарды күту жөніндегі жұмыс мардымсыз жүргізіледі, *жаңбырлатқыш техника* нашар пайдаланылады (ЛЖ, 1982, 29 июнь). Ең алдымен қыста сушылар мен *жаңбырлатқыш қондырғылардың* машинистерін даярлау ұйымдастырылып, олар арнаулы курстан өтті (Семей таңы, 1972, 30 июнь). Қазір плантацияларда «ДДА-10» және «ДДН-75» *жауындатқыш 30 қондырғы* жұмыс істейді (Орт. Қаз., 1976, 18 июнь).

ЖАҢҒЫРТУ (реставрация). *Архитектуралық ескерткіштерді, көне өнер туындыларын алғашқы қалпына келтіру.*

Бертін келе құрылысшы мамандығын игерді. Жетпіс бірінші жылы Түркістан ғылыми-жаңғырту шеберханасы керамикалық цехының шебері Х. Шахаповқа көмекші болды (СҚ, 1983, 30 август). *Жаңғырту* былайша ойлап қарағанда оңай сияқты. Ал, шын мәнінде, кірпіштен өрнек салып өру, байырғы теңдессіз шеберлердің қолтумасын айнытпай қалпына келтіру — қол ұсталығымен қатар зерде мен сезімді қажет етеді (сонда).

ЖАҢҒЫРТУШЫ (реставратор). *Архитектуралық ескерткіштерді, көне өнер туындыларын алғашқы қалпына келтіруші маман.*

„«Қазреставрация» бірлестігі Түркістан арнайы ғылыми-жаңғырту шеберханасының *жаңғыртушысы* А. Оразбаевқа «Қазақ ССР-інің еңбек сіңірген құрылысшысы» құрметті атағын берді (СҚ, 1983, 30 август). Құрылысшы мамандығын жетік меңгерген соң Арынбек өз алдына істейтін *жаңғыртушы* атанды (Сонда).

ЖАППАЙ ЖЕДЕЛ ФУТБОЛ спорт (блиц-турнир по футболу). *Әрбір таймы 15 минутқа созылатын футбол ойыны.*

Бүгін таңғы сағат онда астанамыздағы Қазақ ССР-інің Орталық стадионының жанындағы футбол алаңында... *жаппай жедел футболдан* «Қайрат» командасының жанкүйерлері арасында ұйымдастырылған турнир басталады (ЛЖ, 1985, 1 июнь). *Жаппай жедел футболдан* өткізілетін жарыстың жүлделері адам қызыққандай (ЛЖ, 1985, 31 май).

ЖАПСЫРМА ШЕГЕ (кнопка). *Қағазды қабырғаға, ағашқа бекітуге арналған кішкентай шеге.*

Кіші Селезнев перулік лама бейнеленген жұмсақ кілемнің үстімен әрлі-берлі еңбектеп, *жапсырма шегені* іздеуге кірісті, кенет қолына кірші етіп шеге кірді де, сұлқ түсіп отырып қалды (Жалын, 1988, № 1, 89-б.).

ЖАРИЯЛАМА (репортаж). *Газет жанры. Журналистің өзі көрген оқиға туралы баспасөз бен радиоға әзірлеген мәліметі.*

«Бұл кімге пайдалы?», «Московские новости» газетіндегі *жарияламаға* байланысты (СҚ, 1988, 2 июнь). 2. Әр қилы өтіріктер мен сыбыстарға батыл тойтарыс беріліп жатқан кезде, «Московские новости» газетіндегі *жариялама* жаңа дақпырттардың тууына жәрдемдеседі (СҚ, 1988, 2 июнь).

ЖАРИЯЛАМА (объявление). *Хабарландыру.*

Жариялама. Маған өзімнің туған жерімде соңғы жылдарда құрылған жас совхозға өздеріңіз сияқты барлық мәдениет қайраткерлерінің тікелей қатынасуымен кең мағынадағы үлкен кітапхана жасау ойы келіп еді (Ғ. Мүсірепов. ҚӘ, 1980, 24 октябрь).

ЖАРИЯЛАНЫМ (публикация). *Жарыққа шыққан кітап, мақала т. б.*

Ғалым ой-пікірін тарата әңгімеледі. Оның көп пайымды газеті-

міздегі жоғарыда аталған *жарияланымдарға* үндес шықты (КӘ, 1988, 28 октябрь).

ЖАРИЯЛЫЛЫҚ қоғ.-саяси (гласность). *Жағымсыз құбылыстар мен кемшіліктерді ашып көрсетудің, қоғамды сауықтыру мен демократияландырудың негізгі құралы.*

Біз өз өміріміздің және қайта құрудың өзінің, оның өзгерістерінің сөзсіз шарты ретінде келген *жариялылықтың* — тек ағартушылық категория емес, сонымен бірге терең адамгершілік проблема да екендігі, міне, сондықтан (СК, 1988, 1 июль).

ЖАРҚ ЕТУ ТЕТІГІ. Қ а р а: **Шакпақ шам.**

Жарқ ету тетігі ...кез келген жағдайда суреттің неғұрлым сапалы болып шығуына себін тигізеді (ЛЖ, 1984, 14 сентябрь).

ЖАРНАМА (реклама). *Тұтынушылардың, көрермендердің назарын аудару үшін белгілі бір товар т. б. уағыздайтын хабарлама.*

Сәтбаев көшесіндегі жаңа еңселі үй алдына қала жұртшылығы өкілдері, құрылысшылар, кітапхана қызметкерлері мен оқырмандар әдеттегіден көп жиналды. Есік маңдайшасындағы екі тілде жазылған «Облыстық жасөспірімдер кітапханасы» деген *жарнама* назарға ерекше ілігеді (ЛЖ, 1982, 14 декабрь).

ЖАРНАМАЛАУ (рекламировать). *Бір нәрсені жарнама арқылы уағыздау.*

МЖҚ-ның (жастардың мекен-жай комплекстері) дамуын қадағалағаным 20 жылдан асты. Болашағы бар бастаманы *жарнама-лаудың* керегі де жоқ, дегенмен, оны санаға салып салмақтаған дұрыс (Арай, 1988, № 1, 10-б.). Сауда жасайтын ұйымдар мен өнеркәсіп орындары халықтың сұранымын зерттеу мен қажеттерін қалыптастыру жөніндегі қызметті жетілдіріп, ұтымды тұтыну негіздерін насихаттайтын болсын, товарларды *жарнамалау* жақсартылсын (СК, 1986, 5 январь).

ЖАСТЫҚҚАП (наволочка). *Жастықтың тысы.*

Сол кездегі кесте түрлерін бүгінгі күні киімдерге, үй тұрмысында тұтынылатын дәм қолорамалшаларына, үстел үстіне төселе-тін дастарханға, *жастыққапқа*, түскиізге т. б. тігіп, әсемдеуге болар еді (Қаз. пионері, 1987, 23 август).

ЖАСЫЛША (петрушка). *Жапырағы тағам үшін пайдаланылатын бақша өнімі.*

Оңтүстіктің маманданған шаруашылықтарында пияз, капуста, баклажан, помидор, *жасылша* бітік өсіп пісіп тұр. Оларды өсіріп жинап алу — зор міндет (СК, 1982, 20 август).

ЖАУЫНГЕРЛІК БЕТШЕ (боевой листок). *Еңбектегі күнбе-күнгі табыстар мен көрсеткіштерді жариялап тұратын шағын форматты қабырға газеті.*

Апта сайын төл алудан шопан бригадалары арасындағы социал-листік жарыстың барысын көрсететін *жауынгерлік бетше* шыға-

рылып тұрады (Ком. еңбек, 1977, 29 март). № 4 автоклуб бұл сапарында 20 рет концерт қойып, 12 кинофильм көрсетті, үш жерде *жауынгерлік бетше* шығарылып, магнитофон лентасы арқылы бірнеше рет концерт берілді (Ком. еңбек, 1976, 25 декабрь).

ЖАЯУСОҚПАҚ (тротуар). *Көшенің жаяу адамдар жүруге арналған бөлігі.*

Осы кеште біз де көптің арасында Түркістан көшесінің *жаяу соқпағымен* (тротуар) жоғары өрлеп келе жатқанбыз (Мәд. және тұрм., 1982, № 10, 18-б.).

ЖӘДІГЕР / ЖӘДІГЕРЛІК (памятник). *Ертеден қалған мұра, ескерткіш.*

Қазіргі ұғымдағы Ғылым академиясы, ...кітапханалар, обсерватория және көне шығыс мәдениетінің жазба *жәдігерлерін* жаңғырту мақсатымен грек, сирия, санскрит, фарси-дари, паһлауи тілдерінде жазылған шығармаларды араб тіліне тәржімалауды мұрат еткен аудармашылар коллегиясы құрылды (Ә. Дербісалиев. Араб әдебиеті. 1982, 6-б.). Даңқымыздың қастерлі *жәдігерлері*. Елімізде партия мен совет халқының тарихындағы айтулы датаға — РСДРП екінші съезінің 80 жылдығына белсенді әзірлік жүргізілуде (Ком. жол, 1983, 10 июнь). Неолит мұрағатының *жәдігерліктері* Қазақстанның көптеген аудандарында кездеседі (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 22-б.).

ЖЕДЕЛДЕТУ қ о ғ . с а я с и (ускорение). *Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуын тездету.*

1985 жылғы апрель Пленумының қоғамымыздың әлеуметтік-экономикалық дамуын *жеделдету* жөніндегі нұсқауы — ел ішіндегі және дүниежүзілік аренадағы принципті жаңа жағдайды, Отанымыздың тағдыры үшін өз жауапкершілігін партияның терең сезінгендігінің белгісі... (СҚ, 1986, 26 февраль). Апрель пленумында елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын *жеделдету* стратегиясын ұсынып, ҚПСС Орталық Комитеті осы арқылы тарихи маңызы бар шешім қабылдады (СҚ, 1986, 26 февраль).

ЖЕКЕ МЕНШІКТІ ЖИНАҚТАР (собрание личных коллекций). *Жеке адамдардың үйінде жиналатын коллекция.*

28 гвардияшы-панфиловшылар атындағы паркте Кафедралық шіркеудің концерт-көрме залындағы *жеке меншікті жинақтар* көрмесінің жабылуына байланысты 2 июльде сағат 11-ден 17-ге дейін картиналар, сирек кітаптар, иконалар, ескілік заттары (сағат, француз дүрбісі, ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезіндегі өндірілген фарфор бұйымдары) сатылатын болады.

ЖЕКЕЛЕЙ БІРІНШІЛІК спорт (личное первенство). *Спортшылардың өзара дербес жарысы (салыстыр: командалық біріншілік).*

Жекелей біріншілікте де совет спортшылары тамаша өнер көрсетті (СҚ, 1983, 7 сентябрь).

ЖЕЛАЯҚ спорт (бегун). *Әр түрлі қашықтыққа жүгіруші.*

...күзгі кросс, *желаяқтар күні*, футбол, жеңіл атлетика, теннис, баскетбол т. б. спорт түрлері бойынша бәсекелер өткізіледі (ЛЖ, 1983, 5 апрель).

ЖЕЛДЕТКІШ (вентилятор). *Ыстық кезде бөлмені салқындатуға арналған аппарат, құрал.*

«Каргормаш» бірлестігіне қарасты заводтар жыл сайын 110—120 *желдеткіш* жүйелеріне күрделі және жеңіл жөндеу жүргізеді (Орт. Қаз., 1978, 17 декабрь).

ЖЕЛЕК АҒАШ (дереву декоративное). *Көше бойларын, парк, скверлерді безендіру үшін өсірілетін ағаш.*

Сенбілік есебіне 2400 түп жеміс ағаш көшеті, 1500 түп *желек ағаш* отырғызылды (Оңт. Қаз., 1985, 19 апрель).

ЖЕЛКӨЗ (форточка). *Терезенің ауа алмастырып тұруға арналған бөлігі.*

Кенет Толик терезеге ұмтылды. *Желкөз бар екен ғой. Желкөзден бала емес, үлкен адам сыйып кеткендей.* Толик терезенің алдына шықты да, әуелі *желкөзден* портфелін лақтырып жіберді (А. Лиханов, Асыл тас. 1984, 82-б.).

ЖЕЛКӨК (хрен). *Крестгүлділер тобына жататын өсімдік және оның тағамға пайдаланылған дәні.*

Жуылған петрушка мен балдыркөкті ұзын талшықтап турап, *желкөк* (хрен) мен сарымсақты (чеснок) үккіштен өткізіп салаңыз (Қаз. әйел., 1984, № 8, 23-б.).

ЖЕМДІК ҚОСПАЛАР (кормовой концентрат). Қара: **Құрама жем.**

Ауыл шаруашылығы 109 мың тонна минералдық тыңайтқыштар, 8,8 мың тонна химиялық *жемдік қоспалар* алды (СҚ, 1983, 23 июль).

ЖЕМШӨП ТАРАТҚЫШ ауыл шар. (кормораздатчик).

Ауыл шаруашылығына жалпы қуаты 34,7 миллион ат күші бар 393 мың трактор, 3 мың астық, 2,5 мың жүгері, 8,6 мың картоп комбайндары, 19,5 мың жанбырлатқыш машиналар мен қондырғылар, жай жемшөпті ұсақтап-жаншитын 4 мың агрегат, 2,6 мың тіркемелі *жемшөп* араластырғыш — *таратқыш* және басқа көптеген техника берілді (СҚ, 1986, 26 январь).

ЖЕМІС ЖАПЫРАҚШАСЫ бот. (плодолистик). *Өсімдіктің түйіндейтін жапырағы.*

Таңқурайдың жемісі де ерекше. Барлық жеміс жасалатын аналық түйіннің өзі *жеміс жапырақшасынан* (плодолистик) пайда болады (К. Сыбанбеков, Жабайы өсімдіктер сыры. 1986, 81-б.).

ЖЕҢІЛГЕК (запонка). *Жейденің жеңінде түйме орнына қол-*

данылатын сәндік бұйым.

Әйелінің қолқалауымен ғана киген шақпақты костюмі де, ауыр алтын жеңілгегі де оған жараспайтын (Жалын, 1988, № 1, 82-б.).

ЖЕҢІЛДІКТІ ЖАҒДАЙ (льготные условия). *Жалпыға бірдей тәртіптен тыс берілетін жеңілдік.*

Отан соғысының мүгедектері үшін, сондай-ақ тегін немесе жеңілдікті жағдайларда транспорт құралдарын алатын мүгедектердің басқа да топтары үшін бензин бағасының арттырылуына байланысты мемлекет есебінен тиісті компенсация беріледі (ЛЖ, 1981, 15 сентябрь).

ЖЕҢІЛ ТАСТАР (легкие фигуры). *Шахматтағы піл мен аттың жиынтық аты.*

Ал, жеңіл тастарға піл мен ат жатады (Біл. және еңб., 1988, № 3, 44-б.).

ЖЕҢІСКЕР спорт (чемпион). *Спорт жарыстарында ең бірінші орынды иеленуші адам, команда, топ.*

Біріншіліктің жеңіскері — ЦСКА мен жүлдегерлер — «Динамо» және «Спартак» мерзімінен бұрын анықталған болатын (Көкшетау правдасы, 1972, 18 май).

ЖЕРАСТЫЛЫҚ (подземный). *Жер астында жасалатын (құрылыс).*

Москва метросының өзінде жерастылық 115 вокзал бар (Ш. Айталиев, Р. Баймаханов. Жер асты әлемінің ғажайыптары. 1982, 5-б.).

ЖЕРАСТЫ ӨТПЕ ЖОЛ (подземный переход). *Көшелерді т. б. жерлерді жер асты арқылы кесіп өтетін жол.*

Оның өнімі жолдар, көпірлер, жерасты өтпе жолдарын, түрлі жақтаулар салу кезінде қолданылады (СК, 1983, 23 июль).

ЖЕРҚОЙМА (погреб). *Тағамдарды, жеміс-жидектерді сақтауға арналған, жерден қазып жасалған арнайы орын.*

Жерқойма жақсы болса және жемістер дұрыс жиналып, дұрыс сакталса, келесі жазға дейін жетеді (Орысша-қазақша тілашар. 1987, 235-б.).

ЖЕРСІНДІРУ (акклиматизация). *Белгілі бір жер, ауа райы жағдайынан ауысып, екіншісінде өмір сүруге, өсіп-өнуге бейімделу.*

Ал балықтың бағалы түрлерін көптеп өсіру, оларды жерсіндіру, азықтандыру осы саладағы ғылыми-зерттеу мекемелеріне, ғалымдар мен мамандарға үлкен жауапкершілік жүктейді (СК, 1983, 17 май).

ЖЕТЕКШІ АРЫС техн. (ведущая тяга). *Жүріс, жұмыс машиналарына әсер, қозғалыс күштерін жеткізуге арналған құрылғы.*

Шумендегі «Мадара» комбинатының автомобиль жасаушылары еңбектегі жеңістерін осы айтулы датаға арнады. Олар мереке қарсаңында «Мадара—Лиаз» жүк машиналарына арналған отандық

тұңғыш алдыңғы жетекші арыс өндіруді игерді (Жетісу, 1983, 9 сентябрь).

ЖЕТТІГУ (развитие). *Даму, жетілу.*

Мұның өзі планетамыздың европалық бөлігінде саяси-әлеуметтік жеттігудің және ғылыми ізденістің ілкімділік танытқандығынан болар (Біл. және еңб., 1985, № 11, 5-б.).

ЖЕТИМХАНА (детский дом). *Жетім балаларды асырап-тәрбиелейтін мемлекет мекемесі.* Жылтыратқан опамен бетін ғана, Қадірінді осылар кетірді, Ана. Мұңға толы терезе — жанарымен Жәудірейді әлемге *Жетімхана.* (Өркен, 1988, 11 июль).

ЖИЕКТЕМЕ (тесьма). *Киім-кешектерді әсемдеуге арналған жіңішке, тоқылған лента.*

Мұнда киім-кешектерді құлпыртып әшекелейтін алуан түрлі ленталар мен тоқыма *жиектемелер* қойылады (Алматы ақшамы, 1988, 1 июль).

ЖИЕКТЕМЕ (оправа). *Металдан, мүйізден жасалып, көз әйнегі орнатылатын көзілдіріктің сыртқы бөлігі.*

Сирек металдан жасалған көзілдірік *жиектемесі* алтынмен апталып, аспан күмбезіндей көкторғын бирюзамен, жалт-жұлт еткен інжумен құбылып тұрса ғой (Алматы ақшамы, 1988, 3 август).

ЖИНАҚШЫ (вкладчик). *Жинақ банкісіне ақша салушы адам.* 1987 жылдың декабріне дейін Барабанщикова мен Қабжанова әлгі *жинақшылардың* жалған атымен 22 мың 960 сом мөлшерінде мемлекет қаржысын ұрлаған (Алматы ақшамы, 1988, 3 август).

ЖИНАЛМАЛЫ ГАЗ ПЛИТАСЫ (складная газовая плита). *Құрастырмалы бөлшектерден құралған газ плиткасы.*

Шопандарға арналған көшуге ыңғайлы *жиналмалы газ плиткалары* неге жасалмайды? (Қаз. әйелдері, 1988, № 5, 2-б.).

ЖИІЛІК СӨЗДІК лингв. (частотный словарь). *Белгілі бір шығармадағы (текстегі) сөздер мен сөз тұлғаларының кездесу жиілігі жағынан кемімелі тәртіппен орналасқан тізбесі.*

Жиілік сөздік деген атау қазақ лексикографиясында 60-жылдардың басында қолданыла бастады (Қаз. мек., 1983, № 7, 65-б.).

ЖОБАЛАУШЫ-СӘУЛЕТШІ (зодчий-проектировщик). *Ғимарат, құрылыстың жобасын жасаушы архитектор.*

Көтергені — оралған қат-қат қағаз, рейсшина, ұзын қаламұш... *Жобалаушы-сәулетші* екені, басқа жақтан келе жатқаны байқалады (Ә. Бөриев, Алматы әңгімелері. 1979, 57-б.).

ЖОҒАРЫ СҰРАНЫМДАҒЫ ЗАТТАР (товары повышенного спроса). *Халықтың тұтынуына аса қажетті товарлар.*

Процентсіз арнаулы (сомдық) есеп ашқан азаматтарға *жоғары сұранымдағы заттарды* сатып алуына право беріледі (СК, 1988, 2 август).

ЖОЛАҚЫ БИЛЕТ. Қ а р а : Сапарлық билет.

Онда... қоғамдық транспорт жүргізушілерінің қосымша міндеті — абонементтер мен жолақы билеттерін сату туралы әңгімеленген еді (Алматы ақшамы, 1988, 27 август).

ЖОЛАУШЫ АЙНАЛЫМЫ (пассажиروоборот). *Транспортта, белгілі бір мерзімде жолаушыларды тасымалдаудан алынатын жалпы есеп.*

Жүк айналымы мен жүк тасымалы жоспары орындалды. *Жолаушы айналымы* 429 миллиард жолаушы-километр болып, 4 процент артты (СК, 1981, 25 июль).

ЖОЛАУШЫ-КИЛОМЕТР (пассажир-километр). *Жолаушыларды тасымалдаудағы әрбір километр есебі.*

Жолаушы айналымы 429 миллиард жолаушы-километр болып 4 процент артты (СК, 1981, 25 июль).

ЖОЛДАМА (путевка). *Басқа бір жерге баруға рұқсат етілген қағаз.*

Демалыс үйлеріне жолдама жеңілдік шартпен беріледі (ҚӘ, 1983, 4 февраль). Мербан демалыс орнына жолдама алды (Қаз. әйел., 1983, № 4, 3-б.).

ЖОЛДОРБА (рюкзак). *Зат, нәрсе салатын, арқаға асып жүретін қапшық.*

Бүгіндері сан тарауға ағылып жатқан жүрдек поезд вагондарынан, ұшқыр самолет салондарынан *жолдорбаларына* қоса иықтарына гитараларын асынған жас жігіттер мен қыздарды көресің (ЛЖ, 1982, 20 январь). Қаникулға шығысымен Алмас *жолдорбасын* қамдап, жиналуға кірісті (С. Сыматаев. Ғарыш көз тіккен жер. 1985, 4-б.).

ЖОЛКІРЕ (проездной, проездная плата). *Жолаушылар транспортын пайдаланғаны үшін төленетін жол ақысы.*

Литван және орыс тілдерінде жазылып алынған диктор сөзі дер кезінде *жолкіре* төлеуді, кезекті аялдама атын, сол маңдағы жол ережесін еске салып отырады (Біл. және енб., 1988, № 2, 14-б.).

ЖОЛ ҚАПШЫҚ (рюкзак). Қ а р а: **Жолдорба.**

Жолаушылар машинадан түсті. Жас жігіттер *жол қапшықтан* сусын алып ішті (Қ. Жұмаділов. Атамекен. 1985, 137-б.).

ЖОЛСАПАР (командировка, выезд). *Қызмет, жұмыс бабымен тапсырылған істі орындау үшін басқа бір жаққа бару.*

Жазғытұрым кеткен Сәрсенбай ауылына жаз ортасында оралды. *Жолсапарды* осынша ауыр, ұзаққа созылар деп ешкім онда ойлаған жоқ (Қаз. ауыл шар., 1981, № 6, 10-б.). Демалыс сәттеріне көрік беріп, ораққа қатысушыларды өрелі табыстарға жігерлендіруші аудандық «Алтын масақ» мәдени-үгіт поезының *жолсапары* бізбен «Жаңажол» совхозында түйісті (ЛЖ, 1979, 3 октябрь).

ЖОЛСЕРІК 1. (проводник). *Поездарда жолаушыларға қызмет*

көрсететін адам. 2. (бортпроводник, стюардесса). Самолеттегі жолаушыларға қызмет көрсетуші, азаматтық авиация қызметкері.

Ол ұзақ жылдар бойы *жолсерік* болып, кең-байтақ еліміздің түкпір-түкпірлеріне алыс сапарларға шықты (Теміржолшы, 1983, 17 сентябрь). Алматы — Москва аралығында күнделікті қатынайтын «Қазақстан» жолаушылар поезында Б. Байділдаев жетекшілік ететін *жолсеріктер* бригадасы мінсіз қызметімен жолаушылар көңілінен шығып, алғысқа бөленуде (СК, 1981, 7 июль). Мұндай жарыс жөнінде Алматы—Москва поезының жетінші вагонының *жолсеріктері* бастама көтерген еді (Орт. Қаз., 1979, 17 июнь). Алматы біріккен авиаотрядына өткен жылы Қазақ азаматтық авиация басқармасының ауыспалы Қызыл туы тапсырылды. Ал *жолсерік* Ұлтуар Әлімжанова «Еңбекке үздік шыққаны үшін» медалымен наградталды (Жетісу, 1981, 19 июнь).

ЖОЛСЕРІК КІТАПША (путеводитель). *Анықтамалық.*

Бұған қоса әр музейдің өз ерекшеліктеріне байланысты экспонаттарының тарихы баяндалған *жолсерік* (путеводитель) *кітапшаларын*, буклеттерін, әр музейдің әрбір экспозициялық залдарының жеке-жеке брошюра үлгілерін, каталогтерін, значок-эмблемаларын, комплект-открыткаларын, көркем суретті альбомдарын, «Қазақстан музейлері» энциклопедиясы мен көрсеткіш библиографияларын, ең соңында «Қазақстан музейлерінің тарихы» атты жинақ кітабын шығаруға да мұрындық болар еді (СК, 1988, 16 октябрь).

ЖОЛСІЛТЕМЕ (путеводитель). *Жолаушыларға, туристерге арналған анықтамалық.*

Алматы жөніндегі *жолсілтемені* қайдан сатып алуыма болады? (Русско-казахский разговорник. 1986, 108-б.).

ЖОЛШЫ (путеец). *Темір жол транспортының маманы немесе жалпы жол қатынасы қызметкері.*

Жолшылардың алдына сентябрь айында шаруашылықты қысқа дайындауда үлкен міндеттеме қойылуда (Теміржолшы, 1983, 19 сентябрь). *Жолшыларға* зор жауапкершілік жүктелетінін естен шығаруға болмайды (Теміржолшы, 1983, 11 июнь).

ЖОСПАРЛАМА (планерка). *Құрылыстарда, үлкен кәсіпорындарда күнбе-күнгі жұмыс барысын қадағалап, бағыт-бағдарын белгілейтін, көбіне жұмыс басталар алдында болатын қысқа түрдегі мәжіліс.*

...«Прожекторшылардың» шағын бас қосуының соңында Талғат бұл мәселе жөнінде *жоспарламада* мәлімдейтінін айтқан (ЛЖ, 1983, 10 сентябрь). Нағыз қызық ертеңінде сол *жоспарламада* болды (ЛЖ, 1983, 10 сентябрь).

ЖӨНДЕУШІ-РЕТТЕУШІ (наладчик-ремонтник). *Станок, машина, техникалық құрал-жабдықтарды жөндеу, тәртіпке келтіру жұмысымен шұғылданушы шебер.*

Совхозда қандай техника түрінің де ең өнімді пайдаланылуына мүмкіндік бар. Айталық, бұрын *жөндеуші-реттеушілердің* көмегі уақыт талабына сай болмайтын. Жылжымалы шеберханалардың өзі оперативтілік жағынан кенжелеп жүретін (ЛЖ, 1983, 29 сентабрь).

ЖУҒЫШ ҰНТАҚ (стиральный порошок). *Кір жууға пайдаланылатын химиялық зат.*

Бұған химиялық қоспалар (сабын, *жуғыш ұнтақтар*, косметикалық заттар, мұнай өнімдері, сода, техникалық майлы ерітінділер т. б.) жатады (Ком. туы, 1983, 14 январь).

ЖҰҚАРТУ техн. (прокат). *Сом болатты екі біліктің арасына салып, бірте-бірте жұқартып, оны қажетті қалыпқа келтіру.*

Прокат-технологиялық процеске үнілсек, бұл «жұқарту» деген сөзге дәл келеді... Ал «қақтау» деген сөздің «прокат»-тың баламасы ретінде алынуы, біздіңше, қате (Біл. және еңб., 1985, № 4, 33-б.).

ЖҰҚАРТУШЫ (прокатчик). *Металлургия өндірісінде технологиялық процестің жұқарту (прокат) түрімен айналысатын маман.* Прокатчики — *жұқартушылар* (Біл. және еңб., 1985, № 4, 33-б.).

ЖҰЛДЫЗДЫ СОҒЫС (звездная война). *Космоста не космос арқылы жүргізілетін соғыс.*

Францияға алдағы сапарына тоқтала келіп, Р. Ганди президент Ф. Миттеранмен кейбір маңызды халықаралық мәселелерді, соның ішінде «*жұлдызды соғыс*» проблемасын талқылағысы келетінін атап өтті (ЛЖ, 1985, 7 июнь).

ЖҰЛҚИ КӨТЕРУ спорт (рывок). *Ауыр атлетикада штанганы жерден бірден көтеру.*

Жұлқи көтеруде ең бірінші болып Әлихан Бирсанов спартакиада рекордын жаңартты (Ком. туы, 1983, 13 май). *Жұлқи көтеруде* Г. Шехоевтың мерейі үстем болды (Ком. туы, 1983, 13 май).

ЖҰРТ СЕНГЕН ӨКІЛ (доверенное лицо). *СССР-де сайлау науқаны кезінде сайлаушыларды депутаттыққа кандидатпен таныстырушы адам.*

Жұрт сенген өкіл — «Речной» совхозының бас экономисі Ж. Ыбыраев Е. Н. Әуелбековтің өмір жолы, еңбек қызметі туралы әңгімеледі (СК, 1979, 9 февраль).

ЖҮКҚАП (дорожный мешок). *Матадан істелген шағын қап.* Пақырдың сорына бір күні кешқұрым Брянскідегі баласына бір жылға кеткен шалымыз келіп тұр. Қолында алып кеткен көнетоз *жүкқабы* (Қаз. әйел., 1987, № 12, 14-б.).

ЖҮКСАЛҒЫШ (багажник). *Жеңіл машинаның жүк салуға арналған бөлігі.*

Төртпак, қара бұжыр жүргізуші артқы *жүксалғыштың* қақпа-

ғын көтеріп, Қалихан ішіне еңкейе үңілген (Б. Қойшыбаев, Алтын дінгек, 1979, 65-б.).

ЖҮКТЕМЕ (нагрузка). 1. *Қоғамдық тапсырма.* 2. *Еңбекақы мөлшеріндегі сағат (жұмыс).*

Методикалық кабинеттің меңгерушісінен бастап әрбір методиске өзінің кәсіптік мамандықтары мен қосымша қабілетіне сәйкес еңбек жүктемелері берілген (Қаз. мұғ., 1981, 20 ноябрь). Орта мектептерде комсомол ұйымына мұғалім ретінде 18—25 сағат жүктемесі және жауап беретін класы бар жоғары білімді комсомол мүшесі — ұстаздар жетекшілік етіп келе жатқаны белгілі (ЛЖ, 1984, 13 февраль). Сондықтан менің пікірім: орта мектептердегі комсомол ұйымының секретарьлары сабақ жүктемесінсіз, жалақылы штатпен қызмет атқарса екен демекпін (ЛЖ, 1984, 13 февраль). Ең оңай фильтр жүктемеге жалғанған конденсатор болып табылады (Физика. 10 кл., 1983, 117-б.).

ЖҮРГІЗУШІ (водитель). *Әр түрлі машина жүргізушісі.*

Қызылорда автокомбинатының Ленин орденді жүргізушісі Ыспандияр Әлмұрзаев (Біл. және еңб., 1983, № 5, 3-б.). Жаңадала автомобиль кәсіпорнының жүргізушілері А. Пішенбаев пен В. Қоляденко астық тасымалында жүргізушілердің облыстық жарысын бастап келеді (СҚ, 1983, 7 сентябрь).

ЖҮРІМАҚЫ БИЛЕТІ (проездной билет). **Қара: Сапарлық билет.**

Қалада ай сайын оқушылардың 35 мыңға жуық жүрімақы билеттері сатып алынады (Алматы ақшамы, 1988, 18 сентябрь). Мұндай ынсапсыздыққа себеп бір жарым сомдық бұл билеттердің «Союзпечатьтың» барлық киоскілерінде, абонементтер мен жүрімақы билеттерін таратушыларда сатыла беретіндігінде болып отыр (Сонда).

ЖҮРІС т р а н с. (движение). *Транспорт жұмысы.*

Жүріс хауіпсіздігінің жолдық ревизоры «Әркім жауапты» деген мақала жазды (Теміржолшы, 1983, 11 июнь).

ЖҮРІСШІ (пассажир). *Поезбен жол жүруші адам.*

Жүрісшілерге зор жауапкершілік жүктелетінін естен шығаруға болмайды (Теміржолшы, 1983, 11 июнь).

ЖЫЛЖЫМАЛЫ ОЙЫНХАНА (передвижная игротека). *Елді аралай, уақытша пайдалану үшін үлестірілетін балалар ойыншықтарының жиынтығы.*

Жазғы уақытта үйірмелердің, клубтардың, басқа да бірлестіктердің жұмыс түрлері өзгеруі ықтимал. Бұл кезде жылжымалы клубтар, үгіт бригадаларын, жылжымалы ойынханалар ашуға болады (Қаз. мек., 1983, № 10, 9-б.).

ЖЫЛЖЫМАЛЫ ҮЙ (передвижной дом). **Қара: Көшпелі үй.**

Ыстық суы, мұздай суы ішінде, бумен жылытылатын мұндай

жылжымалы үй болса, кәнеки. Қазіргі тұрмыстың талабы осы ғой. Осындай *жылжымалы үйдің* қажеттігін кейінгі кезде жастар жиі айтып жүр (Біл. және еңб., 1983, № 4, 8-б.).

ЖЫЛНАМА (летопись). *Халықтың, мемлекеттің, қаланың т. б. жылма-жыл жазылып отырылған тарихы, шежіресі.*

7,5 мың тұрғыны бар бұл қаланың өзіндік *жылнама* тарихы қалыптаса бастаған (Біл. және еңб., 1983, № 5, 1-б.).

ЖЫЛНАМАШЫ (летописец). *Жылнама жазушы.*

Ескерткіштер кезінде орыс елшілері мен саудагерлерін, шетел *жылнамашыларын* да қызықтырғаны мәлім (Біл. және еңб., 1981, № 1, 12-б.).

ЖЫЛЫТҚЫ (грелка). *Адам денесінің әр жерін қыздыру немесе жылыту үшін қолданылатын жабдық.*

Жұмысынан түс әлетінде оралған зайыбы Гүлзейнеп қолынан келген жақсылығын жасап бәйек болып жүр: біресе ыстығын өлшейді, біресе қайта-қайта қымтап жабады, енді бірде аяғына *жылытқы* қойып, жанын шақырмақ болады (Жалын, 1982, № 2, 100-б.).

ЖЫРТПАЛЫ КАЛЕНДАРЬ. Қ а р а: Күнпарақ.

Әйтсе де *жыртпалы календарьдың* бетіндегі цифрды көріп, жанары боталай жөнелді (Д. Досжанов. Келіншеқтаудағы тас түйелер, 1979, 74-б.).

ЖІБЕКШІ (шелковод). *Жібек піллесын өсіруші.*

Мемлекетке бағалы шикізат одан әрі тапсырылуда. Өз мүмкіндіктерін есептей келіп, облыс *жібекшілері* мемлекетке жоспардан тыс 200 центнер жібек піллесын тапсыруға, сөйтіп оның жалпы мөлшерін 2310 центнерге жеткізуге міндеттенді (СҚ, 1984, 21 июнь).

ЖЫЛЫЖАЙ (теплица). *Көкөніс, гүл т. б. өсімдіктер өсіруге арналған жылы үй, орын.*

Саланы интенсифтендіруге және комплексті механизациялауға бағыт алынды. Тек үстіміздегі жылдың өзінде 25 гектар пленкамен жабылған *жылыжайлар* (теплицалар) салынды (Алматы ақшамы, 1988, 23 август).

—3—

ЗАТҚАПШЫК (вещмешок, вещевоу мешок). *Әр түрлі заттар салып алып жүруге арналған ыдыс, дорба.*

Сосын дереу жерге түсіп, шамның әлсіз жарығында бас жағында жатқан әскери *затқапшығын* иығына асынып, шинелін қолына ұстады (К. Ахметбеков, Жеңіс сарбазы. 1980, 4-б.).

ЗАТҚА ТАБЫНУШЫЛЫҚ (вещизм). *Зат, бұйым мүддесін өзге мүдделерден жоғары қоюшылық.*

Журнал бетінде... жарияланып келе жатқан осы «затқа табынушылыққа» байланысты... мақалаларға оқушыларымыздың әр түрлі мазмұнды хаттары түсуде (Қаз. әйел., 1982, № 3, 16-б.).

ЗЕЙНЕТАҚЫ І. (пенсия). *Азаматтардың жасы ұлғаюымен байланысты демалысқа шыққан кезінде, сондай-ақ уақытша еңбекке жарамсыз және ауырған жағдайында қоғамдық тұтыну қоры тарапынан берілетін ақшалай көмек.* II. (вознаграждение). *Еңбекке төленетін ақы.*

Зәуде бір хат тасушы зейнетақысын кешіктіріп әкелсе, кемпірден маза кетеді (А. Лиханов. Асыл тас. 1984, 13-б.). Хат тасушы әйел жүгіріп келіп, мазалап жұмысыма кедергі келтірмесін дегендей, өз учаскесінде бұған зейнетақысын алдымен әкеп береді (Сонда, 13-б.). Еңбекті ұйымдастыру, нормалау және оған ақы төлеу жетілдірілсін, сөйтіп адал, тиянақты және жоғары сапалы еңбекке лайықты зейнетақы берілуіне қол жеткізілсін (СҚ, 1986, 29 май). ...бұл ережеде әлдекім кәсіпорыннан тыс отырып-ақ коллектив қызметінің жоспарын белгілейді, осы жоспарды орындау үшін ресурстар бөледі, жұмыстың табысты болуына баға береді және осы сырттай берілген бағаға байланысты зейнетақы тағайындайды (СҚ, 1988, 5 август).

ЗЕЙНЕТТЕНДІРУ (вознаграждение). *Көрсеткен қызметіне, істеген жұмысына ақы төлеу.*

Еңбекке ақы төлеу жүйесінің тиімділігі арттырылсын, қызметкерлерді зейнеттендіру мөлшері олардың еңбек үлесімен тығызрақ байланыстырылсын, тенгермешілік элементтері батыл жойылсын, жұмыстағы кемшіліктер мен олқылықтар үшін материалдық және моральдық жауапкершілік күшейтілсін (СҚ, 1986, 6 июль).

ЗЕМБІЛ (носилка). *Заттарды не адамдарды салып, бір орынан екінші орынға апаруға арналған жабдық.*

Шахтаға кіре берісте қан жұққан зембілдер тұрар еді — оларды жуып үлгере алмайтын, өйткені жер астында бақытсыз жайт жиі болатын (СҚ, 1982, 13 март). Қалғаны ма ғұмыр бітіп, жыр бітіп, Зембіл арба алып келді зырғытып, Кесіп алып тастаймыз деп дертінді, Хирург пен ассистенттер тұр күтіп (Қ. Мырзалиев, Көкпар. 1981, 44-б.).

ЗЕРДЕ АЛЛЕЯСЫ (аллея памяти). *Ескерткіш аллея.*

Ауғанстанда интернационалдық борышын өтеу кезінде қаза тапқан жауынгерлердің аналары шыршалар отырғызған Зерде аллеясы ашылды (СҚ, 1988, 13 сентябрь).

ЗЕРДЕЛІК САҚТАУШЫ ТЕТІК (запоминающее устройство). *Үздікті информацияны жазу, сақтау және қайта жаңғырту үшін арналған есептегіш машинаның блогы немесе дербес тетік.*

Зерделік сақтаушы тетік цифрлы есептегіш машинада көбірек

тараған. ЗСТ-тің негізгі көрсеткіштері: сыйымдылығы бір мезгілде ЗСТ-ке орналастыруға мүмкін болатын сөздердің немесе екілік разрядтардың максимальды саны және әрекет тездігі — ЗСТ-ке қатынаудың толық қайталану уақыты (Біл. және еңб., 1987, № 11, 11-б.).

ЗЕРГЕРХАНА (мастерская). *Әр түрлі әшекей заттар мен бұйымдар жасайтын шебердің орынжайы, шеберханасы.*

Тұрды нәзік үмітпенен *Зергерхана* есігінде. Қиылғандай күліп дүние, Өтті бір күн кеше мүлде (С. Баймолдин. Алтынгүл. 1978, 21-б.).

ЗЕРТТЕМЕ (разработка). *Зерттеу.*

Бұл жайттар, сөз жок, осы *зерттеменің* теориялық тереңдігін байытып, лингвистикалық талдаулардың сәтті шығуына бірден-бір септігін тигізген (ҚӘ, 1988, 21 октябрь).

ЗИЯЛЫЛЫҚ ҚУАТ (интеллектуальная мощь). *Ақыл-ой пәрменділігі, күші.*

Демек, қоғамды және мемлекетті басқаруға халықты және әрине, оның тандаулы бөлігін, оның *зиялылық қуатын*, оның барлық деңгейдегі және барлық буындарындағы қабілетті, талантты өкілдерін косады (СҚ, 1988, 24 май).

ЗІЛ (мамонт). *Піл тұқымдасына жататын, ертеде жоғалып біткен ет тұмсықты жануарлардың бір түрі.*

Құрылыс жұмыстары кезінде табылып, облыстық өлкетану музейіне әкелінген *зіл* (мамонт) сүйегі оншалықты таңдандыра қойған жоқ. Өйткені Ертіс өңірінде *зіл* сүйегі осымен он төртінші рет табылып отыр (СҚ, 1986, 25 октябрь).

— И —

ИЕГЕР (кавалер ордена). *Орденмен наградталған адам.*

Олар Қазақ ССР Жоғарғы Советінің депутаты Ұлмекен Төлегенова, республика Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Ленин, Октябрь Революциясы ордендерінің *иегері* Тұрлыбек Әбдіхалықов және басқалар еді (Қаз. ком., 1982, № 11, 20-б.). Қазақ совет музыка өнерін дамытуға зор үлес қосқан дарынды композитор, Қазақ ССР Мемлекеттік сыйлығының лауреаты, Қазақ ССР халық артисі, үш рет Еңбек Қызыл Ту орденінің *иегері* Латиф Абдулхайұлы Хамидидің есімі республика жұртшылығына, бүкіл өнер сүйер қауымға кеңінен мәлім (Мәд. және тұрм., 1983, № 11, 5-б.). Совхоз механизаторы Владимир Броткин — Ленин, Октябрь Революциясы, Еңбек Қызыл Ту, «Құрмет Белгісі» ордендерінің *иегері* (Мәд. және тұрм., 1983, № 1, 20-б.).

ИТЕРЕ КӨТЕРУ спорт (толчок). *Штанганы көтеру әдісі (әуелі кеудеге қойып, содан кейін серпіп көтеру).*

Итере көтеруде де Евгений Дзюба мен Александр Коробов жақсы өнер көрсетті (Ком. туы., 1983, 13 май).

ИЫҚАҒАШ (вешалка). *Қиім ілетін зат.*

Оң қолында киім ілетін *ықағаш*. *Иықағашта* — былғары бешпент (М. Қабанбаев. Қала және қыз бала. 1984, 167-б.).

—К—

КАРТИНГИСТ //КАРТИНГИШІ (картингист). *Автомобиль спортының бір түрі — картингімен шұғылданушы.*

Оля *картингіші* де (Біл. және еңб., 1983, № 5, 3-б.). Қазір Оля Шаравина мектептердегі қоғамдық жұмыстардың бел ортасында жүреді. *Картингистер* командасына қабылданғанына да біраз болды. Оля шеберханада кіші ауыл шаруашылығы механизациясы, *картингистер*, ағашқа көркем ою жасау сияқты үйірмелердің жұмыс істейтінін білді (Біл. және еңб., 1983, № 3, 15-б.).

КӘСІБИ БАҒДАР // КӘСІПТІК БАҒДАР (профорентация). *Жастарға, мектеп бітірушілерге мамандық таңдауға көмектесетін, бағыт беретін шаралар жүйесі.*

Оқушыларға *кәсіби бағдар* беру оны аға буын ұрпақтың ісін ары қарай жалғастыруына, өзінің туған аулын, жерін сүйе білуіне тәрбиелейді (Қаз. мек., 1983, № 5, 23-б.). Фильмнің ғылыми консультанттары — Қазақ ССР Оқу министрлігі бастауыш еңбекке оқыту және *кәсіптік бағдар* бөлімінің бастығы И. Г. Мұханов пен осы бөлімнің инспекторы Е. И. Минят (Қаз. мұғ., 1983, 4 февраль). Қазір қаланың жалпы білім беретін мектептерінде жоғары класс оқушыларының *кәсіби бағдар* алуына, сүйген мамандықтарын терең меңгерулеріне толық мүмкіндіктер жасалуда (Қаз. мек., 1983, № 3, 61-б.). *Кәсіптік бағдар* беретін тігіншілер, тоқымашылар, трактор-машина жүргізушілер үйірмелері де жақсы жолға қойылған (Біл. және еңб., 1983, № 5, 66-б.).

КӘСІПҚОЙ (профессионал). *Белгілі бір мамандықпен, кәсіппен шұғылданушы адам.*

Конкурсқа *кәсіпқой* суретшілер, студенттер, жоғары көркемсурет оқу орындары мен училищелерін бітірушілер және оқытушылар, творчестволық ұйымдар, Бейбітшілік қорғау комитеттері, Достық қоғамдары, жер бетіндегі барша ізгі ниетті адамдар қатыса алады (СК, 1981, 15 август).

КӘУАПШЫ (шашлычник). *Кәуап пісіруші.*

Кәуапшылар да осылай істейді ғой? Солай. Шымкент қалалық атқару комитетінің біздің *кәуапшылармен* күресетін реті жоқ, өйткені олар қорға кірмеген етті ғана пайдаланады (Алматы ақшамы, 1988, 10 ноябрь).

КЕДЕРГІЛІ ҚАШЫҚТЫҚ (дистанция с препятствиями). *Жүгіруде, жүруде мәреге апаратын жолдағы түрлі кедергілер.*

Кедергілі қашықтыққа жарысуда Латвия ССР-і атындағы жүлде сарапқа салынды (Спорт, 1980, 4 октябрь).

[ҚАТАҢ] КЕМІМЕЛІ ТӘРТІП ([строго] убывающий порядок). *Сандар тізбегінің шама жағынан кемімелі тәртіппен орналасуы.*

Жінілік сөздік — сөздердің қатаң кемімелі тәртіппен орналасқан тізбесі (Қаз. мект., 1983, № 7, 66-б.).

КЕҢІШ (рудник). *Жер қойнауынан пайдалы қазба байлықтар өндіретін кәсіпорын.*

Біз кеніштегі еңбек және жалақы бөлімінде болып, мердігерлік әдіске қалай көшеміз, үнемді қайдан, неден іздеу керек, инженерлік қолдау дәрежесі қандай болмақ, тағы басқа жайларды ақылдасып, талдап, ішкі резервтерге, бригаданың кәсіби мамандық ауқымына назар аудардық (СҚ, 1983, 11 октябрь).

КЕҢ АЛЫМДЫ ЖАҢБЫРЛАТҚЫШ МАШИНА ауылшар. (широкозахватная дождевальная машина). *Егістік жерді себелеп суаратын машинаның түрі.*

Кең алымды жаңбырлатқыш машиналар мен қондырғылар, микропроцессорлық техника мен есептеу техникасы негізінде су шаруашылығы құрылыстарын басқаруды автоматтандыру құралдары жасалсын (СҚ, 1987, 13 август).

КЕПІЛ (заложник). *Қарсыласына талабын, бұйрығын орындату үшін соғысушы жақтардың бірінің күштеп ұстап отырған қарсы жақ азаматы, әскери тұтқыны, жаралы немесе ауру адамдары.*

Иранда Құрама Штаттардың Иранға қарсы 1980 жылдың апрель айының аяғында жасаған американдық *кепілдерін* азат ету мақсатындағы қарулы агрессиясы туралы документтер мен фотосуреттер жинағы жарияланды (ЛЖ, 1981, 9 декабрь).

КЕПІЛДЕМЕ (рекомендация). *Ауызша және жазбаша түрде берілетін жағымды пікір.*

Жоғарыда көрсетілген қоғамдық пәндер бойынша оқуға Қазақстан Компартиясы облыстық комитеттерінің *кепілдемесі* бойынша алынып, қабылдау емтихандары С. М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінде өтеді (ЛЖ, 1983, 22 июнь).

КЕПІЛДІ ҚОР (гарантийный запас). *Сенімді қор, мольнан жиналған қор.*

— Бірақ біздің негізгі ойымыз, — деді тәжірибе шаруашылығының директоры В. И. Духнова, — жемшөптің *кепілді қорын* жасау (СҚ, 1987, 10 июль).

КЕСКІНДЕМЕ (живопись). *Нәрсенің бояуымен салынған суреті, бейнелеу өнерінің түрі.*

XVII ғасырдың бел ортасындағы бюргерлік Голландия. Бұл

Голландия *кескіндеме* өнерінің бұрын болып көрмеген серпінмен өркендей бастаған кезі (ЛЖ, 1982, 16 январь). Кілемнің тағы бір ерекшелігі *кескіндеме* секілді сезімдік жүйеге емес... ренк жарасымдылығына негізделген (Қаз. әйел., 1982, № 3, 19-б.).

КЕСПЕКЕСКІШ (лапшарез). *Кеспе кесетін арнаулы құрал.*

Арнайы цех ұста төсі, балалар әткеншегі, *кеспекескіш* тағы басқа да үй шаруашылығында аса қажетті 9 түрлі товар өндіреді (СҚ, 1983, 17 сентябрь).

КЕУДЕМСОҚТЫҚ қоғ.-саяси (амбиция). *Өзін-өзі өзгелерден жоғары ұстауға шектен тыс, негізсіз ұмтылушылық.*

Біз дүние жүзіне өзіміздің жоспарларымыз жайында, мақсаттарымыз жайында адал айтқымыз келеді және де біз әлдебір даңғой *кеудемсоқтықты* басшылыққа алып отырған жоқпыз, мұны әлдебіреуге ұнау үшін, жақсы әсер қалдыру үшін істеп отырған жоқпыз (СҚ, 1987, 17 июль).

КЕУЕК / КӘУЕК металлург. (кек). *Гидрометаллургияда немесе флотацияда сүзілген сұйық заттың (пульпаның) сүзіндісі, қатты қалдығы.*

Жаңа Лениногор кен орнын ашу, Чекмарь кен орнының бекітілген қорларын игеру, аудандағы шағын кен орындарын меңгеру, мырыш *кеуектерін* және қорғасын өндірісі қалдықтарын қайта өңдейтін кәсіпорындарды іске қосу есебінен комбинаттың шикізаттық бағасы едәуір нығайтылуы тиіс (СҚ, 1983, 12 октябрь). Лениногорскінің мырыш зауытында жоғары температуралы сілтілендіру цехында барлық мырыш *кеуектерін* қайта өңдеу қамтамасыз етіледі (СҚ, 1984, 17 январь).

КЕУЕКТАС. Қ а р а: **Кеуек.**

Фосфор кожды химия өнеркәсібінде фосфор өндіру кезінде пайда болатын ашық көкшіл түсті, *кеуектасқа* ұқсас, жеңіл, ұсақ қиыршық құм тәрізді сусымалы қосалқы зат (СҚ, 1987, 17 июнь).

КЕУЕКТІ. Қ а р а: **Кеуек. Кеуегі бар.**

Үшінші біріккен цех Вьетнам Социалистік Республикасында өткізілетін ... көрмеге қатысып, онда *кеуекті* титанның үлгісін қоятын болады (СҚ, 1983, 17 сентябрь).

КИНОГЕР (кинематограф). *Кино өнерінің маманы.*

— Бұл жігіттің дене бітімі, күрес кезіндегі қимылы мен тұртұлғасы алып атамызға келіп-ақ тұр, — десті *киногерлер* (ЛЖ, 1988, 13 август).

КИНОҚОНДЫРҒЫ (киноустановка). *Фильмдерді көрсетуде пайдаланылатын жабдықтар мен тетіктер.*

Әр совхоздың мәдениет сарайы, тұрмыс үйі, үш-төрттен дүкендері, жиырмаға жуық кітапханасы, *киноқондырғылары* бар (СҚ, 1983, 29 сентябрь).

КИНОСАЯХАТ (кинопутешествие). *Киноға түсіріліп алынған саяхаттар.*

20.00 Алматы. Телефильмдердің Бүкілодақтық фестивалының күнделігі... 23.40 Советтік Қазақстанға *киносаяхат* (ЛЖ, 1983, 8 октябрь).

КОМИССИЯЛЫҚ ҚАРАУ (осмотр). *Бір нәрсені комиссия арқылы тексеру.*

Ең алдымен жолдарды және құрылыстарды, өткелдерді сапалы түрде *комиссиялық қараудан* өткізіп, ...дайындықты тексеру қажет (Теміржолшы, 1983, 17 сентябрь).

КОСМОКӨРІМ (космовидение). *Космостық аппараттың көмегі арқылы алынған телехабар.*

Космокөрімнің дамуына байланысты көпшілік хабарлары мен үгіт-насихат жұмысының қызметкерлері алдына тау-тау міндеттер қойылып отыр (Біл. және еңб., 1988, № 8, 29-б.). Соңғы уақытта баспасөзде теледидар мен *космокөрімнің* мүмкіншілігі жайында аз жазылып жүрген жоқ, бірақ сол пікірталастарда ғылыми дәлелді пайымдаулардан гөрі сезім-күй, әсершілдік басым келеді (Сонда).

КӨГАЛДАҒЫ ХОККЕЙ (хоккей на траве). *Көгалда ойналатын хоккей.*

Голландияда бірнеше күнге созылған *көгалдағы хоккейден* ерлер командалары арасындағы Европа чемпионаты да мәреге жетті (СК, 1983, 30 август).

КӨГЕРІС (растительность). *Жер бетіне шығатын көк өнім.* Карст — «крас» деген славян сөзі, «тас» деген ұғымды білдіреді. Югославияда «Карст» деп аталатын, тастақ жазық бар. Бұнда бір тамшы, су не көгерген бір түп *көгеріс* жоқ (Ш. Айталиев, Р. Баймаханов. Жер асты әлемінің ғажайыптары, 1982, 26-б.).

КӨЗШЕ ТҮТІКШЕ. Қ а р а: **Тесіккөз.**

Енді құлып пен есіктен қарауға арналған *көзше түтікше* орнату, есікті қаптау ... жұмыстары заказдарының барлығын орындайды (Алматы ақшамы, 1988, 15 сентябрь).

КӨКБАЛАУСА // БАЛАУСА ЖЕМШӨП (зеленная масса). *Жаңа шабылған, кептірілмеген, сүрлемдік мал азығы.*

Зеренді аудандық мамандандырылған шаруашылық бірлестігінің дикандары соңғы үш жылда дәнді дақылдардың әр гектарынан 19 центнерден, жүгеріден 180 центнерден *көкбалауса* жинады (СК, 1983, 11 октябрь). Совхоз бойынша траншеяларға 20 мың тоннадан астам *көкбалауса* салынуға тиіс (Жетісу, 1983, 9 сентябрь). Совхоздар мен колхоздар өздерін жай және *балауса жемшөппен* толық қамтамасыз етті (СК, 1983, 29 октябрь).

КӨКӨНІС (овоци). *Сәбіз, қияр, помидор сияқты тамаққа пайдаланылатын бақша өсімдіктерінің жалпы атауы.*

Баптауындағы егістіктің әр гектарынан міндеттемедегі отыз тонна орнына отыз бес тонна *көкөніс* (помидор) жинады. Сөйтіп, тағы бір еңбек жеңісіне ие болды. Қыз қуанышында шек жоқ еді (Қаз. ауыл. шар., 1982, № 9, 17-б.). 10 теплиціде жыл бойы қияр, помидор, жуа және басқа *көкөніс* өнімдері, гүл өсіріледі. Сонымен бірге колхоз басқармасы Павлодар қаласында *көкөніс* сататын үлкен фирмалық магазин салуды да көздеп отыр (СК, 1979, 21 январь). *Көкөніс*, жеміс-жидек шопанның күнделікті тұтынатын азығына айналса, бұл жат болып па? — деп қалды (Мәд. және тұрм., 1978, № 2, 8-б.). Биыл совхоз бойынша жалпы *көкөніс* жоспарын орындадық (Қаз. әйел., 1983, № 4, 28-б.).

КӨКӨНІСШІ (овощевод). *Көкөніс өндірумен шұғылданушы.*

«Біздің сөрелерімізге көз салыңыздаршы: сарғайып кеткен укроп, семіп қалған қияр мен өзектеніп кеткен пияз жатады. Түр-түрі дегенің, міне, осы. Біздің *көкөнісшілер* мен бақшашылар шынымен-ақ жұмыс істеуді ұмытқаны ма?» (СК, 1987, 5 август).

КӨКПАР (вымпел). *Басқа бір планетаға апарып тасталған ескерткіш белгі.*

Советтік техника дүние жүзінде жүйріктердің бәрінен озып, әуелі Айға барып қонды, оны да місе тұтпай, зымырап отырып, Шолпанға жетті де, социалистік Отанымыздың аты жазылған *көкпарды* (вымпелді) тастап кетті (Қазақстан әйелдері, 1966, № 5, 1-б.).

КӨКТАТ. Қ а р а: **Көкөніс.**

Мемлекетке ерте пісетін шалқан, көк пияз, қияр, *көктат*, капуста сату жөніндегі тапсырма едәуір асыра орындалды (СК, 1984, 4 сентябрь).

КӨКТЕМІР (робот). *Күрделі техникалық операцияларды орындауда адамдардың қызметін атқара алатын автомат.*

Алды-артынан екі шелек су құйғызған Қаратай *көктемір* адамға ұқсап, жиырма минуттай сіресіп тұрды да, тағы үн қатты (Жұлдыз, 1987, № 11, 189-б.).

КӨКШАНДЫР (огородное растение). *Бақшалық дақыл.*

Жалпыға мәлім, фитонцидтер (әр түрлі ұшатын химиялық заттар) құрт-құмырсқалардың өсіп-өнуін тоқтатып, жойылып кетуіне әсер етеді, сондықтан аңыздық егіске жапсарластырылып, немесе араластырып өз бойынан фитонцидтер шығаратын дақылдарды (жуа, бұрыш, қыша, сарымсақ, яюпин, хрень, *көкшандыр*, шалқан, рапс, томат, кендір, темекі, аскөк, қалампыр т. б.) егу керек (СК, 1988, 7 сентябрь).

КӨЛДЕТІП СУАРУ // **КӨЛКІТЕ СУАРУ** а у ы л ш а р. (ли-манный полив). *Екпе және табиғи шөптерді бастыра (көлкіте) суару.*

Алайда бұл бөгенді неғұрлым тиімді пайдалану үшін механикалық су шығарушы құралдардың көмегімен *келдетіп суару тәсілін* жүзеге асыру керек (Бегалиев Ф. Б. т. б. Суармалы жемшөп өндіру тиімділігі. 1983, 8-б.). Көлемі 100 мың гектардан асатын суармалы екпе шабындықтар мен жайылымдарда, сондай-ақ шалғындар мен *көлкіте суарылатын* учаскеде жемшөптің көп мөлшері дайындалуда (СҚ, 1981, 6 август).

КӨПШІЛІК ҚОЛДЫ ТОВАРЛАР (товары массового потребления). *Жұртшылықтың күнделікті тұрмыста қолданатын бұйымдары.*

Магазинімізде 29 түрлі азық-түлік, 20-дан астам *көпшілік қолды товарлар* түрі бар (СҚ, 1985, 13 сентябрь).

КӨРКЕМДЕУШІ (художественный оформитель). *Белгілі бір затты әсемдеу жұмысымен айналысатын маман.*

Отыздан астам *көркемдеушілер* мен суретшілер... жұмыс істеді (Біл. және еңб., 1981, № 1, 12-б.).

КӨРКЕМ КӨРІНІСТІ ФИЛЬМ (видеофильм). *Видеотехниканың көмегі арқылы көрсетілетін фильм.*

Алдымен айтарымыз — «Көленкесін қуған шал» — қазақ телевизиясының толық метражды *көркем көріністі фильмі* (ҚӘ, 1985, 11 январь). Сондықтан біз Қазақ ССР Телевизия және радиохабарлары жөніндегі мемлекеттік комитеті жанынан құрылған *көркем көріністі фильмдер* шығару бөлімінің аға редакторы Сайлау Жұбатыровқа телефон салып, оқырмандар сауалына жауап беруін сұрағанбыз (Сонда).

КӨРСЕТУ (представление, показ). *Театр т. б. сияқты көпшілікке көрсетілетін тамашалар, ойындар, кино, телефильмдер.*

Фильмді Эй-Би-Си телевизия компаниясының каналдары арқылы 20 ноябрьде *көрсету* белгіленіп отырғанымен, елде фильм төңірегінде қазірдің өзінде айтыс өрбіді (СҚ, 1983, 25 октябрь). Қаланы күн ауғанша аралап, мән-жайды біраз аңғарған соң, Мысыр Тревол қонақ үйіне орналастық. Бұл көп қабатты, осы заманғы әсем салынған жай екен. Тамақтанып, тынығып алдық. Кеш түсе пирамидалар маңында болатын «Дыбыс және жарық» атты *көрсетуге* алып барды. Бұл үлкен танымдық, тәлімдік мәні бар нәрсе екен. *Көрсетуді* баяндаушы бастайды (ЛЖ, 1982, 17 декабрь).

КӨРСЕТУ ЗАЛЫ (демонстративный зал). *Товарларды, суреттерді көрме ретінде көрсетуге арналған зал.*

Магазиннің *көрсету залына* товарлардың көптеген түрі қойылған. Келушілер сондай-ақ осындағы үлгілер бойынша өздеріне қажетті бұйымдарға заказ береді (СҚ, 1988, 30 апрель).

КӨШПЕЛІ САЛОН-ДҮКЕН (передвижной салон-магазин). *Ел аралап сауда жасайтын және жұрттан заказдар да қабылдайтын автодүкеннің бір түрі.*

Сондай-ақ, *көшпелі салон-дүкен* ұйымдастырмақшымыз, ол облысты аралап жүріп, қалдық материалдарын сататын және ақылы қызметке заказдар қабылдайтын болады (Алматы ақшамы, 1988, 18 октябрь).

КӨШПЕЛІ ҮЙ (передвижной дом). *Шопан, малшы қауымының жазы-қысы көшіп-қонып жүруіне қолайлы, бір орыннан екінші орынға ауыстырып отыруға болатын, құранды конструкциялы үй (мұндай үй әзірге жобада).*

Көшпелі үйдің моделімен танысып шықтым. Бүгінгі шопанға киіз үймен бірге мұндай көшпелі үй де қажет деп ойлаймын (Біл. және еңб., 1983, № 4, 8-б.). Егер бұл *көшпелі үйдің* жобасы жүзеге асып, жаппай шығарылса, тұрмыс жағдайы бүгінгі заман талабына сай өркендеп келе жатқан шопан малшы қауым, әсіресе кейінгі жастар үшін жайлы үй болар еді (Сонда).

КҮЙМЕ-БЕСІК. Қ а р а: **Бесік-арба.**

Күйме-бесік, әдемі велосипед қашан көбейеді? (ЛЖ, 1984, 17 май).

КҮЙТАБАҚ (пластинка). *Радиоқабылдағыш құрылғысында ойналатын дыбыс жазылған дөңгелек табақша.*

Бейсекең жөнді қанбаған ұйқымен мазаны алып, құлақ етін жеген музыкадан дөңгіреген басын ұстаған күйде орындыққа отырды. *Күйтабақ* зар қақсап, әлгі әнді қайталай береді. Ас үйде шай-иек ысқырады (Ә. Бөриев. Алматы әңгімелері. 1979, 47-б.). Симфоникалық оркестр концерттерін олар жоғары оқу орындарында оқыған кездерінде немесе үлкен қалаларға барған уақыттарында көреді, ал ауылда *күйтабақшалар* арқылы тыңдайды (СК, 1981, 3 октябрь). Міне, таяуда Бүкілодақтық «Мелодия» фирмасы Қорқыт күйлерін жеке *күйтабақ* етіп шығарып, өнерсүйер қауымның тілегін қанағаттандырды (ЛЖ, 1983, 12 октябрь).

КҮЛДЕУІШ (пепельница). *Темекі күлін түсіретін, қалдығын салатын ыдыс.*

Маған *күлдеуіш* берсеңіз (Тылашар орысша-қазақша, ҚСЭ, 3-б.).

КҮЛКІРПІШ (кирпич из шлака). *Құрылыс материалы, құрамында күл қоспасы бар кірпіштің түрі.*

Өкінішке орай, жылына 25—30 мың осындай *күлкірпіш* шығаратын цех бүкіл республикамыз бойынша тек Қарағандыдағы қабырға материалдарын шығаратын өндіріс бірлестігінде ғана іске қосылды (СК, 1986, 13 октябрь).

КҮНДЕЛІКТІ СҰРАНЫМҒА ИЕ ТОВАР (товары повседневного спроса). *Адамдардың күнделікті пайдалануына қажет товарлар.*

Маталардың, киімнің, аяқ киімнің қалыптасқан түр-түрінің және күнделікті сұранымға ие басқа да көптеген *товарлардың*, сон-

дай-ақ мәдени-тұрмыстық және шаруашылық мақсаттағы негізгі товарлардың, соның ішінде ыдыс-аяқтың, телевизорлардың... (ЛЖ, 1981, 15 сентябрь).

КҮНҚАЛҚА (беседка). *Жеке үйлердің алдында, саяжайларда жаңбырдан, күннен қорғануға арнап салынған төбесі жабық орын.* Әңгіме балалар тамақтанатын күнқалқаның астында өткен (Ә. Тарази. Бұлтқа салған ұясын. 1977, 99-б.).

КҮНПАРАҚ (отрывной календарь). *Бір жылдың барлық мезгілі, айы мен аптасы белгілі бір жүйемен көрсетілген анықтама кітапша.*

— Шәке, жетіде жиналысымыз бар ғой, ұмытқан жоқсыз ба? — деді жігерлі қоңыр дауыс. — Міне, күнпарақта жазулы тұр, ұмытып кететіндей не көрініпті (Жұлдыз, 1986, № 7, 107-б.).

КҮНТАРТҚЫШ (лупа). *Үлкейткіш әйнек.*

Мен саған күнтартқышымды берейін. Бодан осы арада өкініштен өз тілін өзі тистегендей болды. Егер сонда күнтартқышын Қанатқа бере салса, қазір оның компасын қыңқ еткізбей алатын сияқты (Б. Сокпақбаев. Аяжан. 1985, 109-б.).

КҮН ҰЗАҒЫНА БОЛАТЫН ТОП (группа продленного дня).
Қ а р а: **Ұзартылған күн тобы.**

Күн ұзағына болатын топтар оқушыларын адамгершілікке тәрбиелеуде кітаптарды пайдалануға тоқталған пайдалы (Қаз. мұғ., 1983, 13 май).

КҮРДЕЛІ (АУЫР) ТАС (тяжелая фигура). *Шахматтағы ферзь бен ладья фигураларының жиынтық аты.*

64 шаршылы шахмат ойынының тастары негізінен күрделі (ауыр) және жеңіл болып екі түрге бөлінеді. Күрделі, ауыр тастарға ферзь бен ладья, ал жеңіл фигураларға піл мен ат жатады (Біл. және еңб., 1988, № 3, 44-б.).

КІБІСЕ ЖЫЛ (високосный год). *366 тәуліктен тұратын календарьлық жыл.*

Саны төртке бөлінетін жылдар осындай кібісе жыл болады. Мысалы, 1960, 1964, 1968, ...жылдар — кібісе жылдар. Бірақ Лиллий ережесі бойынша 1700, 1800, 1900 жылдар — жай жылдар, 2000 жыл — кібісе жыл болып есептеледі. Ғасыр аяқталатын жылдар кібісе жыл болу үшін, оның ғасырының саны (мысалы, 20) 4-ке қалдықсыз бөлінуі керек (М. Ысқақов, Халық календары. 1980, 297-б.).

КІНӘРАТСЫЗДЫҚ (нравственное здоровье общества). *Қоғамның адамгершілік, моральдық нормаларын сақтаушылық.*

Тек осындай позиция ғана партияның моральдық кінәратсыздығын қамтамасыз ете алады, ал мұның өзі — бүкіл қоғамның кінәратсыздығының кепілі (М. С. Горбачев. Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси

баяндамасы, «Қазақстан», 1986, 114-б.). Қоғамның адамгершілік *кінәратсыздығы*, адамдар өмір сүріп отырған рухани ахуал көп дәрежеде әдебиет пен өнердің жайы арқылы айқындалады (Сонда, 121-б.).

КІНӘРАТСЫЗ ӨМІР САЛТЫ (здоровый образ жизни). *Қоғамның адамгершілік, моральдық нормаларын берік дәстүрге айналдырушылық.*

Кінәратсыз өмір салты жолында құлаш жайып келе жатқан қозғалысқа сіздердің қатысуларыңыздың дәлелі ретінде 7 апрельде темекі тартудан аулақ болыңыз (СҚ, 1988, 8 апрель). Шылым шегуге қарсы күрес — салауатты және *кінәратсыз өмір салты* жолындағы күрес, ұзақ ғұмыр кешуге бастайтын жол (СҚ, 1988, 8 апрель).

КІРМЕ ЖОЛДАР (подъездные пути). *Өнеркәсіп орындарына жүк транспорты кіретін жолдар.*

...Өнеркәсіп орындарының *кірме жолдарында* вагондардың босқа тұруы белгіленген нормадан артық (СҚ, 1981, 25 июнь).

—К—

ҚАБЫЛХАНА (приемная). *Қабылдау бөлмесі.*

Әуесхан *қабылханадағы* дабыр-дұбырдан кілт ойын жия қойды. Әлдекімдер кіруге беттеп келе ме, қос қабат есіктің сыртқысы ашылғанын андасымен, дереу бой түзеп, үстеліне қарай бұрылды (Қ. Ахметбеков. Жалаулы жасыл дүние. 1986, 174-б.). *Қабылханада* отырған кісі: — Қалқам, профессор Данаев мәжілісте отыр, — деді экраннан (Б. Қойшыбаев. Алтын дінгек. 1979, 226-б.).

ҚАҒАЗБАСТЫЛЫҚ (бумаготворчество). *Іске нақты, практикалық тұрғыдан басшылық жасаудың орнына нұсқаулармен жұмыс істеу стилі.*

Көптеген институттар министрліктер аппаратының бір бөлігі болып қалып отыр, олар... кертартпалық пен *қағазбастылыққа* белшесінен батуда (СҚ, 1986, 25 февраль). Бұл күндері комсомол жұмысының барлық формалары жұмыс стильдерін қайта құру қиын да барынша әділ күрес жағдайында өтуде. Бұл күрестің формализмге, данқұмарлыққа, *қағазбастылыққа* қарсы күрес екенін бәріміз де жақсы түсінеміз (ЛЖ, 1987, 10 июнь).

ҚАЗАНШҰҢҚЫР (котлован). *Құрылыс, өндіріс немесе шаруашылық мақсатымен қазылған көлемді жер.*

Шілденің шыжыған ыстығында *қазаншұңқырдан* алғаш рет бір самосвал топырақ шығарылды (Біл. және еңб., 1983, № 5, 1-б.). Содан бері *қазаншұңқырдан* бес миллион текше метрдей жыныс шығарылды (СҚ, 1983, 13 март).

ҚАЙНАТПА (варенье). Қ а р а : **Тосап.**

Столға түрлі жеміс шырыны қайнатпасы салынған шыны құтыларды тізіп қойды (Ә. Бөриев, Алматы әнгімелері. 1979, 30-б.).

ҚАЙНАТЫНДЫ (отвары). *Дәрілік өсімдіктердің дәндерін, тамырларын т. б. қайнатқаннан алынатын емдік препараттар.*

Арпа дәндерінің қайнатындысының денеге қуат беретін... қасиеті бар (Ә. Іскендіров. Қазақстанның дәрілік өсімдіктері, 1980, 16-б.).

ҚАЙТА ҚҰРУ қоғ.-саяси (перестройка). *Совет қоғамындағы тоқырау процестерін жойып, қоғамдық-әлеуметтік дамуды жеделдетуге, демократия мен жариялылыққа негізделген жаңа бағыт.*

Қайта құру мен жаңару рухы өміріміздің барлық салаларына барған сайын табандырақ еніп, адамдардың белсенді жұмыс істеуге, кемшіліктерге қарсы күресіп, толғағы жеткен барлық проблемалардың шешімдерін іздеп табуға деген құлшынысын тудыруда (СҚ, 1987, 22 июль). Олардың ортақ міндеті — тарихтың объективті логикасын, оның заңдылықтарын, тарихи оқиғалардың байланысын ашу, Ұлы Октябрь идеяларын, революция мен қазіргі қайта құру ісінің сабақтастығын көрсету (СҚ, 1988, 29 апрель).

Қайта құру біздің жағдайымыздан туды. Ол бізге керек. Біз оны кеңінен де тереңдетіп жүргізе береміз (СҚ, 1988, 24 май).

ҚАЙТАЛАМА РЕСУРСТАР (вторичные ресурсы). *Көне, ескі-құсқы нәрселердің қайтадан айналымға түсіп, өндіріске оралуы.*

Сондықтан да КПСС Орталық Комитеті мен СССР Министрлер Советі қайталама ресурстарды халық шаруашылығында пайдалануды одан әрі жақсарту шаралары жөнінде арнайы қаулы қабылдап, оны жүзеге асырудың мүмкіндіктерін көрсетіп берді (СҚ, 1988, 3 август).

ҚАЙТАЛАМА ШИКІЗАТ (вторичное сырье). *Алғашқы толық пайдаланудан кейін өндірісте бастапқы шикізат есебінде өңделетін материалдар.*

СССР Министрлер Советінің 1980 жылғы 25 январьдағы «Халық шаруашылығында қайталама шикізатты пайдалануды одан әрі жақсарту жөніндегі шаралар туралы» қаулысында да макулатура мәселесіне баса назар аударылды (ҚӘ, 1982, 5 март).

ҚАЙТАРЫМ экон. (отдача). *Негізгі өндірістік қорлардың бір сомына шаққандағы өнім мөлшері.*

Тың гектарының мол қайтарым беруінің сенімді кепілінің бірі нақ осында (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 5-б.). Суармалы және құрғатылған жерлерден жоғары қайтарым алуды қамтасыз ететін шараларды жүзеге асыруға ерекше назар аударылатын болады (СҚ, 1983, 17 сентябрь). Минералды тыңайтқыштардың, техниканың колхоздарда өнімді, шебер қолданылуына, неғұрлым үлкен қайтарым беруіне қойылар талапты күшейту қажеттігіне аудар-

ған болатын (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 3-б.). Мейлінше мол қайтарым, үнемшілдік пен ұқыптылық жастардың мүдделі мұратына айналып отыр (ЛЖ, 1983, 12 октябрь).

ҚАЙЫРЫМ эк о н. (отдача). Қ а р а : **Қайтарым**.

Қордың қайырымын жақсарту және өнім өндіруді молайту үшін шаруашылықтарда негізгі өндірістік қордың қолайлы құрылымын жасауға бағытталған шаралар жүзеге асырыла бастады (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 39-б.).

ҚАЛБАҒАЙ (мотовило). *Шөп, дән сабақтарын отағыш аппараттың кесуіне бейімдейтін және тасушыға салып тұратын (комбайндағы) арнаулы бөлшек.*

Қалбағайдың сынғанында шаруан жоқ. Мына темірің саз балшық емес, бұзылған жеріне жапсыра салатын (ЛЖ, 1983, 15 сентябрь).

ҚАЛЕМШЕ (отводок). *Бау-бақша ағаштарының (алма, өрік, алмұрт) жерге отырғызуға арналған жас шыбық күйіндегі түрі.*

Мерке жеміс-жидек совхозының қалемшелер өсіретін питомнигі өз өнімін республиканың көптеген бау-бақша шаруашылықтарына жөнелтті. Шығымдылығы жоғары сортты алма ағаштарымен қатар совхоздар мен колхоздарға осы жерден алмұрт, шабдалы, өрік ағаштарының шыбықтары жөнелтілуде (СҚ, 1983, 15 апрель).

ҚАЛТАЛАУШЫ (упаковщик). *Өндірісте, шаруашылықта дайындалған өнімді қорапқа, пакетке салушы.*

Дайын өнімді өлшеуші Ұлжан Шоқаева мен өнімді қалталаушы Елена Софина — өз ісінің шеберлері. Бұйым қалталаушы ВЛКСМ мүшесі Бижамал Жиенбаева (ЛЖ, 1983, 14 октябрь).

ҚАЛЫПҚА КЕЛТІРУШІ (реставратор). *Көне жәдігерлерді, мәселен, архитектуралық мұраларды қайта жаңғыртушы.*

Құрылысшыға қарағанда, қалыпқа келтірушінің (реставратор) мамандығы әлдеқайда күрделі екендігі де тегіннен-тегін емес (Жалын, 1988, № 4, 15-б.).

ҚАЛЫПТАУШЫ (формовщик). *Қалыптау жұмысымен шұғылданатын маман, жұмысшы.*

№ 3 үй құрылысы комбинатының қалыптаушылар бригадирі В. Н. Береговский және басқалар осы кандидатураларды қолдап сөз сөйледі (СҚ, 1984, 17 январь).

ҚАМЫРЛАНҒЫШТЫҚ // ҚАМЫРЛЫҚ // ҚАМЫРЛЫЛЫҚ (хлебопекарное качество зерна). *Бидай ұнының нан пісіруге жарамдылық сапасы.*

«Ленинград» совхозынан келген астық та осындай жолмен қабылданды. Олардың бидайының қамырланғыштығы 28 процент болатын, бірақ дымқылдылығы жоғары екен (СҚ, 1983, 15 сентябрь). — Ылғалдылығы 13 процент, белоктық құрамы қалыпты деңгейде, — деп жымды астық қабылдау журналына алғашқы дерек-

терді түсіріп жатқан тәжірибелі лаборанттар Зағипа Ақшалава мен Әмина Сәдуақасова. Бидайдың *қамырлық* және қаттылық сапасын айқындаған Бақыт Тәметова да разы (СК, 1983, 7 сентябрь). Қазір астық әкелген шаруашылықтарға сапа үшін қосымша ақы төленетінін ескерсек, біздің өз жұмысымызда сәл мүлт кетуімізге болмайды. Мәселен, дәннің *қамырлылығы* 32 процент немесе одан жоғары болса, 50 процент мөлшерінде қосымша ақы төленеді (ЛЖ, 1983, 31 август).

ҚАНАТТАС СЕРІК (город-спутник). *Үлкен қалаларға жалғаса өскен қала.*

Қарағандының *қанаттас серігі* — Шахтинск қаласының мәдени орындары жылдан-жылға көбейіп келеді (Орт. Қаз., 1979, 6 май).

ҚАНДАУЫР (нож хирургический). *Медициналық аспап.*

Тұрар аға өзімен бірге ала келген оқулық кітабына анда-санда бір қарап қойып, қол сумкасының бір бұрышынан табылған әлсіреткіш дәріні егіп, *қандауырды* қолға ұстап іске кірісіп те кеткен (ЛЖ, 1984, 8 февраль). Қазіргі заман ғылыми-техникалық прогрестің өркендеген заманы ғой. Бәлкім, күндердің күнінде дәрігер атаулы қолымызға әлгіндей бір-бір *қандауыр* ұстап жүрерміз (ЛЖ, 1984, 8 февраль).

ҚАРАКӨЛШЕ (каракульча). *Қаракөл қойының күні жетпей туған қозысынан алынатын елтірі.*

Қаракөлше — буаз саулықтардан 130—135 күнде алынады. Ол өзінің (терінің) жеңілдігімен және жылтырлығымен, әртүрлі құлпырып тұратын қасиетімен дүниежүзілік рынокта өте құнды товар болып есептелінеді (ҚӘ, 1982, 5 февраль).

ҚАРА ШӨП (грубые корма). *Жемшөптің сабан, қамыс-құрақ тәрізді өсімдіктерден өңделмей дайындалған табиғи түрі.*

Әр жүз төлдейтін малдан кемінде 105 козы, 75 құлын, 37 бота алынды. 65 мың тонна *қара шөп* дайындалды (СК, 1984, 15 январь).

ҚАРЖЫРТҚЫШ (снегопах). *Қар тоқтату үшін қар жолдарын жасайтын ауыл шаруашылық құралы.*

«СВУ—2-6» маркалы заводтық *қаржыртқыштардың* алымы тар және атжал түсіретін ойығы кең болғандықтан, алғашқы жұқа қарда ықтасынға жарарлық қалың атжал тұрғызуға жарамсыз (СК, 1982, 14 январь).

ҚАРСЫ НАСИХАТ (контрпропаганда). *Қарсы жауап түрінде жүргізілетін насихат.*

Шығыс Қазақстан облысының Күршім ауданындағы Н. Островский атындағы орта мектебінде *қарсы насихат* жұмысының бірқатар формалары тиімді пайдаланылады (Қаз. мұғ., 1986, 10 январь).

ҚАРШАҚЫЗ фольк. (снегурочка). *Ертегідегі қар қызының бейнесі.*

Шаңғы мен шана тебу, тауға шығу, Аязата мен *Қаршақыздың* қатысуымен көңілді викториналар мен конкурстар өткізу, ұйымдастырушылар демалушыларға осындай мазмұнды программа ұсынды (СК, 1988, 6 январь). Оркестр орыс және шетел классикасының асыл мұраларын белсенді насихаттап келеді. Москвалықтар мен астананың меймандары Островскийдің «*Қаршақыз*» ертегісіне жазылған музыкасын тыңдады (СК, 1984, 22 сентябрь).

ҚАРЫЗГЕР (должник). *Біреуден уақытша ақша немесе затты қарызға алушы адам.*

Қожа біреуге қарыз беріп жатып ішек-сілесі қатып күліпті. Онысын ерсі көрген *қарызгер*:

— Мұның несі күлкі? — деп сұраса, Қожа еңтігін баса алмай... (ҚӘ, 1982, 26 ноябрь).

ҚАСБЕТ (фасад). *Құрылыстардың, ғимараттардың алдыңғы бөлігі.*

Қасбеттер, күмбездер, қуыс орындардағы жазба текстер идеологиялық, тарихи-мәдени тұрғыда айрықша маңыз алады (Біл. және еңб., 1987, № 3, 40-б.). Сәулет композициясының сүбелі түйіні құрылыс ортасынан орын тепкен үлкен мешіт бойында жатыр. *Қасбеті* күншығысқа қараған сарайдың ұзыны 54 метр, ені 28 метр... (СК, 1985, 24 июль). Конкурстық материалдар: масштабы 1 : 10 ескерткіш моделі, нақты тұлғасы мен *қасбеттік* масштабы 1 : 25... (СК, 1987, 16 июнь). Ғимараттың сақталып жеткен *қасбетінің* биіктігі 7,83 м., күмбезінің биіктігі 7,09 м. (Біл. және еңб., 1988, № 2, 43-б.). Мавзолейдің *қасбетіндегі* жазуды М. Е. Массон былай оқыған... (Біл. және еңб., 1987, № 8, 37-б.). Бұл мейлінше сымбатты архитектуралық құрылыстың еңселі порталы, *қасбетіндегі* нақышталған тақталары жақсы сақталған (Сонда, 36-б.).

ҚАТҚЫЛ ТАБАНДЫ ЖОЛ (дорога с твердым покрытием). *Құм, қиыршық тастарды т. б. тегістеп жасалған жол.*

...Селолық жерлерде автомобиль жолдарының құрылысын күшейтеміз, ауылшаруашылық кәсіпорындары үшін мердігерлік негізде 1,5 миллион сомның жол-құрылыс жұмыстарын атқарамыз, колхоздар мен совхоздардың 12 орталық мекеніне *қатқыл табанды жол* салып, шаруашылықтардың орталық мекенінің кем дегенде 75 процентін автомобиль жолдарының көрікті жүйесімен қамтимыз (СК, 1979, 18 январь).

ҚАУ (кузов). *Машиналардың, автомобильдердің жүк тиейтін қорабы.*

Машина *қауындағы* үйеме жүгеріні трактормен сымтемір тартып түсіреді (Жұлдыз, 1983, № 8, 33-б.). Дәмегөйдің міндеті — кел-

ген машинаның қауын ашып, сымтемірдің ұшын сүйретіп, ДТ-ның артына тіркеу (Сонда, 24-б.).

ҚАУЫНДОПШЫ (регбист). *Регби ойынының ойыншысы.*

Сөйтіп жүргенде 1986 жылы СКА қауындопшылары төртінші орынға шықты. Мамандар бұған қайран қалысты (Арай, 1987, № 7, 31-б.).

ҚИҒАШТАМА. Қ а р а : **Бұрыштама.**

Сөйтіп, август айының аяқ кезінде жазылған В. Полоусовтың өтінішіне Ш. Мұстафаев «июльдегі бұйрыққа қосу керек» деген қиғаштама соқты (СҚ, 1984, 15 декабрь).

ҚИЫН ЖЕТКІНШЕК [БАЛА] п е д . («трудные» дети). *Тәрбиелеуге оңай көндікпейтін, тәртібі нашар бала.*

[Қуаныш Тұрлыбекқызы] «қиын» жеткіншектермен жұмыс істеп, оларды оқуға тартады (Қаз. әйел., 1982, № 3, 4-б.).

ҚОЖ (шлак). *Әр түрлі рудаларды ажыратудан қалған қатты қалдық; көмірдің жанғаннан кейінгі кеуекті қалдығы.*

Қазір Шымкент цемент зауытында фосфор қожын негізгі шикізат ретінде пайдаланатын жаңа технология өндіріске енгізу үшін сынақтан өтуде (СҚ, 1987, 17 июнь). Фосфор қожы химия өнеркәсібінде фосфор өндіру кезінде пайда болатын ашық көкшіл түсті кеуектасқа ұқсас жеңіл, ұсақ қиыршық құм тәрізді сусымалы қосалқы зат (Сонда). — Фосфор қожын бетон және темір-бетон шығару өндірісінде цемент орнына пайдалану, әрине, болашағы бар технология (Сонда).

Қазақ ССР Ғылым академиясының Металлургия және кен байыту институтының ғалымдары Шымкент қорғасын зауытында жылдар бойы қордаланып үйіліп жатқан бір жарым миллион тонна қожды кәдеге жаратуға көмектесті (Алматы ақшамы, 1988, 2 ноябрь). Жуырдағы уақытқа дейін күн сайын завод шұңқырлары 100 тонна қожбен толтырылып отыратын (Сонда).

ҚОЗЕМЕР ШАҚ (период, когда молодняк кормится только молоком овцы). *Жаңадан туған қой төлінің отыққанға дейінгі кезі.*

Қоземер шақ. Төл алу науқаны — малшы қауымның ең бір маңызсыз маусымы (ЛЖ, 1988, 20 апрель).

ҚОҒАМДАСТЫҚ (сообщество). *Ортақ мүдделі халықтардың, мемлекеттердің, ұйымдардың т. б. топтардың ұйымдасқан бірлестігі.*

Өйткені жер шары халқы санының көбеюі біздің алдымызға қойып отырған мәселелерге ойдағыдай жауап қайтару үшін бүкіл халықаралық қоғамдастықтың денсаулық сақтау, білім беру, адамдарды жұмыспен қамтамасыз ету саласындағы шұғыл шаралары қажет (СҚ, 1988, 20 февраль).

ҚОҒАМДЫҚ ТАРАТУШЫ (общественный распространитель

печати). *Еңбек коллективтерінде баспасөзге жазылу ісін қоғамдық негізде жүргізетін адам.*

Жеке азаматтардың келесі жылы таратылатын совет және шетел газеттері мен журналдарына жазылуы биылғы 1 августан бері әрбір еңбек коллективтеріндегі *қоғамдық таратушылар* және байланыс бөлімшелеріндегі жазылуға қабылдау пункттері арқылы жүргізіліп жатыр (СҚ, 1988, 17 август).

ҚОЙ ҚЫРҚЫМ (стрижка овец). *Қой жүнін қырқатын науқан, қырықтық.*

Қырманда еңбек етуге Н. Оразымбетова, К. Қартекова, *қой қырқымы* науқанына Ф. Қапалбаева, ал жүгеріні күтіп-баптауға барлық комсомолецтер ұйымшылдықпен қатысып, зор белсенділік танытты (ЛЖ, 1983, 23 сентябрь).

ҚОЙТОҒЫТПА (купка). *Қойға қотыр түсірмеу және қотырдан емдеу үшін қолданылатын арнаулы шара.*

Ал *қойтоғытпаны* көргенде таң қалмасқа амалымыз қалмады. Екі скважинадан тынбай атқылаған мөлдір суды бір ізге түсіріп, қолдан жасалған шағын арнада қой тоғытылып жатыр (ҚӘ, 1981, 5 июнь).

ҚОЙЫЛЫМ (постановка). *Театр, телевидениелерде көрсетілетін спектакль, ойын-сауық т. б. көріністер.*

«Шаһзада Турандот» спектаклі — Евгений Вахтангов театрының бағыт-бағдарын, творчестволық келбетін айқындайтын *қойылымдардың* көшбасшысы (ЛЖ, 1980, 1 ноябрь). Жиналысқа қатысушылар үшін «Біз 25-теміз» атты телевизиялық *қойылым* көрсетілді (ЛЖ, 1983, 14 октябрь). *Қойылымды* Грузия ССР халық артисі Георгий Калатозишвили жүзеге асырды (СҚ, 1983, 13 март). Шадия ролінде мен осыдан тура 12 жыл бұрын, спектакльдің алғашқы *қойылымында* ойнаған едім (Қаз. әйел., 1983, № 9, 12-б.). Біржан—Сара айтысының беташар *қойылымымен* жүздестік (СҚ, 1983, 28 октябрь).

ҚОЙЫЛЫМ (экспозиция). *Көрнекке (мысалы, көрмеде) қойылатын заттарды реттеп, орналастыру.*

Ш. Қожақанов қазақтың халықтық музыкалық аспаптар музейінің *қойылымдарын* жобалаушы автор болып, музейдегі көркемдік шешім үйлесімдігімен көп ықыласына бөленді (Біл. және еңб., 1985, № 1, 49-б.).

КОҚЫРСАУЫТ (ящик для мусора). *Қағаз, тағам қалдықтарын салуға арналған бөлек ыдыс.*

Екінші қайтара актарып, ішінен төрт-бесеуін алды да, қалғанын өзіме қарай аударды. «Анау *қоқырсауытқа* апарып таста». Мен апарып тастадым (М. Мағаун. Көк кептер. 1979, 48-б.).

ҚОЛДАНБАЛЫ (прикладной). *Практикалық мәні бар міндеттерді шешуге арналған жұмыс, еңбек.*

Қолданбалы өнер (прикладное искусство); *қолданбалы зерттеу* (прикладное исследование); *қолданбалы тіл білімі* (прикладное языкознание).

Ғалымдардың күш-жігері іргелі және *қолданбалы* өзекті зерттеулерге, жұмысты орынсыз қайталаушылық пен тақырып жұтандығын жоюға бағытталуға тиіс (СҚ, 1983, 28 октябрь). Іргелі және *қолданбалы* зерттеулерді дамыту, олардың өнімділігі мен сапасын арттыру, ғылымның өндіріспен байланысын нығайту қажет (Біл. және еңб., 1981, № 1, 2-б.). Интенсивті қала құрылысы, жаңа индустрия орталықтарының өсуі, селолардың гүлденуі жағдайында монументтік және *қолданбалы* сәндік өнер ерекше маңызға ие болуда деп атап өтілді съезде (ЛЖ, 1982, 29 июнь).

ҚОЛ КҮЙМЕ. Қ а р а н ы з: **Бесік-арба.**

Ертеніне ол баласын *қол-күймеге* отырғызып, сирек ағаштардың арасында серуендеп жүрді (Т. Әлімқұлов, Шежірелі сахара. 1980, 92-б.).

ҚОЛ КІЛЕМ (ковер ручного производства). *Фабрикада машинамен тоқылмай, әрқайсысы қолдан жеке тоқылатын кілем.*

Біз егер, әрбір ұлттық үлгімізге жоғары талап деңгейінен қарасак, сәндік жиһазы — *қол кілемнің* өзін нағыз көркем туындылардың санатына қосылатын гобелендік дәрежеге шейін көтере алар едік (Біл. және еңб., 1982, № 3, 19-б.).

ҚОЛТАУРЫН // ҚОЛТЫРАУЫН (крокодил). *Тропикалық аймақтарды мекендейтін, бауырымен жорғалайтын ірі су жануары.*

Кубадан ауланған екі *қолтаурын* (крокодил) Литваның Клайпеда қаласына жеткізілді (СҚ, 1983, 27 октябрь). Оның үлкен ұлы... әкесінің орнына *қолтырауын* аулаудың қыр-сырымен таныстырды (ЛЖ, 1983, 23 июль). Ал күндіз семьялық бригада ауланған *қолтырауындардың* терісін сыпырып, оларды арнаулы сұйықтармен өңдейді (Сонда). Сосын көп тұрмай мылтықтың дүмімен *қолтырауынның* аузында қалған арыстанның басын қазық қаққандай пергіледім-ау (Э. Распс. Мюнхаузеннің хикаялары..., 41-б.).

ҚОЛТУМА 1. (искусственный). *Табиғи емес, жасанды. 2. (творение). Творчестволық жұмыс (сурет, көркем шығарма т. б.).*

Қолтума көлдің айна бетінің ауданы 14 шаршы километрге жетеді (Біл. және еңб., 1982, № 10, 11-б.). Оқырман *қолтумасы* сәтті болып шыққан. *Қолтума* — «Өрісте» деп аталатын сурет (ҚӘ, 1983, 4 февраль). Көп уақыт өтпей-ақ село ісмерлерінің *қолтумалары* селолық Советтің үгіт пунктіне қойыла бастады. 75 жастағы бұрынғы сауыншы Екатерина Осьмак жіңішке жіптен төсек жапқыш, 62 жастағы Ольга Сербаева тұс кілем, ал Дмитрий Маржиян таспадан жүген өріпті (СҚ, 1983, 30 август).

ҚОНАҚХАНА (гостиница). *Мейманхана, қонақ үй.*

Қонақхананың бүгінгі кезекшісі — қартаң кісі (Жалын, 1982, № 2, 44-б.).

ҚОНДЫРҒЫ (установка). *Бір нәрсеге ыңғайластырылып орнатылған механизм, аппарат.*

Келешекте 220 мың халқы бар қаланы электр қуатымен қамтамасыз ететін үлкен *қондырғы* орнатылмақ (Біл. және еңб., 1981, № 1, 2-б.). Ракеталарды ұшыратын шамамен 140 *қондырғы* бар (СҚ, 1983, 27 октябрь).

ҚОНЫСМАЙЛАР // ҚОНЫСМАЙ // ҚОНЫС ТОЙ (новоселье). *Жаңа мекенжайға, пәтерге, үйге орналасуды тойлау ғұрпы.*

Жыл сайын мындаған қарағандылықтар жаңа *қонысмайын* жасайды. Жаңа пәтерге қоныстану қуанышты да машақатты қамқаракет жасайтын оқиға болып табылады (Орт. Қаз., 1979, 25 март). Есеней «*қонысмайларын*» осындай жұмыстарын бітіріп алып өткізді (Ғ. Мүсірепов, Ұлпан. 1975, 135-б.). Жаңа үйлерге ең алдымен озат механизаторлар мен мал өсірушілердің семьялары көшіп кіріп, *қоныстойларын* жасады (Мәд. және тұрм., 1982, № 10, 2-б.). Оразбаевтардың семьясы *қоныстойын* тойлады (СҚ, 1983, 8 февраль). *Қоныстойы* алдында жоғары сейсмикалық аймаққа орналасуына қарамастан, астана төңірегіндегі жаңа типті биік тұрғын үйлер ансамблін құрайтын микроаудандар мен ірі ғимараттар бой көтеріп келеді (ЛЖ, 1983, 5 ноябрь). Ауданда қазірдің өзінде жалпы кезекте тұрған 966 семьяның 306-сы пәтер алып, *қоныстойын* тойлап үлгерді (СҚ, 1988, 10 август).

ҚОРАМСАҚ (патронташ). *Мылтық оқтарың салатын, тағынып асынып жүретін бұйым.*

Белінде бірде отызекінің оғы сірескен былғары *қорамсақ* (Ә. Мейірбеков. Аспантау. 1985, 144-б.).

ҚОРАП (кузов). Қ а р а: **Қау.**

Соған орай автомобильдің жүріс тораптарын және тіркемелерді өзгертіп, *қораптарын* (кузовтарын) бшіктетті (Біл. және еңб., 1983, № 5, 3-б.).

ҚОРЫТЫНДЫЛАУШЫ ЖЫЛ (завершающий год). *Бесжылдықтың соңғы, ақырғы жылы.*

Дақылдың егіс көлемі біртіндеп көбейтіліп, оныншы бесжылдықтың беташар жылында 1100 гектарға жеткізілді. Оның әр гектарынан 105 центнерден өнім жиналды. Сөз етіп отырған бесжылдықтың *қорытындылаушы жылында* картоптық егіс көлемі үш мың гектарға, орташа шығымдылығы 113 центнерге жеткізілді (Жетісу, 1983, 12 октябрь).

ҚОСАЛҚЫ БӨЛШЕК (запасные части). *Қажет болған кезде қолданылатын деталь.*

Көбіне бұл жерлердегі автоклубтардың қыс күндері алыс қыс-тақтарды аралауына мүмкіндік туып отырған жоқ. Өйткені мұнда

автомашинаның қосалқы бөлшектері жетіспейді. Оларды қосалқы бөлшектермен қамтамасыз етуге тиісті орындар әлі де жете мән бермейді (СҚ, 1979, 21 январь). — ...Техникада ақау көп, қосалқы бөлшектер жетіспейді дегенді жиірек естиміз, бұл жағы сіздерде қалай? (ЛЖ, 1981, 15 сентябрь).

ҚОСАЛҚЫ ШАРУАШЫЛЫҚ (подсобное хозяйство). *Мекеме не жеке меншіктің қарауындағы шаруашылық.*

— Бүгінгі бас қосымызда азық-түлік молшылығын жасауда қосалқы шаруашылықтардың пайдасы жөнінде аз айтылған жоқ (Мәд. және тұрм., 1983, № 11, 13-б.). Қосалқы шаруашылықта питомник те бар. 40 гектар жерді алып жатқан питомникте 135 ағаш өсіп тұр (СҚ, 1981, 14 август).

ҚОСАРЛАНУШЫЛЫҚ (дублирование). *Бірдей нәрселерді, ұқсас заттарды жарыса жасау, бірін-бірі қайталау.*

Республика халық шаруашылығының жекелеген салаларында жұмсалған қаржының сомға шаққандағы экономикалық тиімділігі 20—40 тиыннан аспайды. Бұл көбінесе ғылыми мекемелердің жұмысындағы қосарланушылық пен бірін-бірі қайталаудың, олардың арасында тиісінше байланыстар болмауының, олардың халық шаруашылығындағы техникалық прогресс үшін жауапкершілігінің төмендеуінің салдарына тікелей байланысты болып отыр (СҚ, 1984, 16 октябрь).

ҚОСПАЖЕМ / ҚҰРАМА ЖЕМ / ҚҰРАМЖЕМ (комбикорм). *Ғылыми негізделген рецет бойынша құрамында пайдалы заттары, витаминдері бар жемнің бірнеше түрі араластырылып жасалған, малға берілетін азық.*

Завод үстіміздегі он жыл ішінде жаңа кәсіпорындар салу және жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарды қайта құру жолымен Қазақстанда құрамажем шығаруды екі есе ұлғайтуды көздейтін комплекті программа бойынша салынды (СҚ, 1983, 9 июль). Қоспажеммен қас-көзім «сүрмеленген», Сақал өсіп, сапсыр түрге келген. Шірік сабан, қи мен жем иісі анқыған, Алагөлен қораға кірген ем мен (Ж. Жақыпбаев. Ләйла, 1981, 82-б.). Шопандардың және басқа адамдардың арасында қоғамдық мал үшін түсірілген құрама жемді талан-таражға салушылық әлі де тоқталмай келеді (Ком. еңбек, 1976, 31 март). Бақсақ, шаруашылық коллективі іздене жүріп сабанды құрама жем азықпен араластырып, сумен жұмсатып берер үлкен учаске ашып, қазір соның игілігін көріп жүр екен (СҚ, 1982, 16 январь).

ҚОСЫЛЫС х и м. (соединение). *Молекулалары бірнеше элементтердің атомдарынан тұратын зат.*

Хромасома оң зарядты гистон белоктары және дезоксирибонуклейн қышқылынан қысқаша ДНҚ деп аталатын бұл күрделі орга-

никалық қосылысты толық заряды теріс болғандықтан «қышқыл» деп атайды (Біл. және еңб., 1983, № 3, 11-б.).

ҚОСЫМША ТІРКЕМЕ (приписное свидетельство). *Әскер қатарына шақырылуға жарамды адамдарға берілетін куәлік.*

Паспорт, тууы туралы куәлік, әскери билет немесе оның қосымша тіркемесін әркім өзімен бірге ала келуі керек (СК, 1983, 26 июль).

ҚУМА МЕТР (погонный метр). *Ұзындық метр.*

Биылғы жылдың бірінші жартысында еңбек өнімділігі 11,6 қума метрге дейін артты. Сөйтіп, бесжылдықтың басынан бері уақыттан озып, жоспардан тыс 610 қума метр проходка жүргізілді (СК, 1983, 11 октябрь).

ҚҰБЫЛАНАМА (компос). *Бағыт-бағдарды айқындауға арналған аспап.*

Құбыланамасыз жол жүруге болмайтыны бәріге мәлім шығар. Біз бағытымыздан айрылып, қайда мәңгіп келе жатқанымызды білмей қалдық (Э. Распе. Мюнхаузен хикаялары. 1982, 65-б.).

ҚҰЙМА ҮЙ (монолитный железобетонный дом). *Арнайы сырғымалы қалыппен құйылып жасалатын үй.*

Сонымен енді, құйма үй дегеніміз не, оның артықшылығы неде деген сұраққа тоқтала кетсем деймін. Біздің жана үйіміз кірпіштен қаланған жоқ, темір-бетон детальдарынан да құрастырылмайды. Оның әр қабаты арнаулы қалыптармен құйылды (СК, 1987, 17 март). Өткен жылы менің бригадама жаңа типті, экспериментальды тұтас құйма үй объектісінде еңбек етуге ұсыныс жасалды (Сонда).

ҚҰЛАҚҚАЛҚАН. Қ а р а: **Құлаққап.**

...үстел үстінде «Москва» машинкасы, бұрқыраған қағаз, велосипедтің жарық шамынан жасалған абажадай құлаққалқандар.— Мен мұны жазған кезде киемін, — деп түсіндірді Костя (Жалын, 1988, № 1, 80-б.).

ҚҰЛАҚҚАП (наушник). *Теле және радиобайланыс жүйелеріне қажетті құрал, аспап.*

Құлаққаптармен және микрофондармен «қаруланған» байланысшылар сап түзеген коммутаторлар алдына қатарласа отырып алған (СК, 1977, 18 октябрь).

ҚҰЛАҚТАМА. Қ а р а: **Құлаққап.**

Үйде отырып музыка тындайтындар үшін *құлақтамасы* бар «ТДС-9Б-Вега» стереотелефоны өте керек-ақ (Алматы ақшамы, 1988, 9 август).

ҚҰЛАҚІЛДІК. Қ а р а: **Құлаққап.**

Радиостанцияларды насихаттау да мұнда кең жолға қойылған. Токио көшелерінде *құлақілдік* киген жапонның жап-жас қыздары мен ұлдарын жиі кездестіруге болады (Арай, 1988, № 4, 23-б.).

ҚҰЛАҚІЛДІРІК. Қ а р а: **Құлаққап.**

Құлақілдірігін қай жеріне қосады? (Орысша-қазақша тілашар. 1987, 106-б.).

ҚҰЛПЫРЫМДАР (переливы цветов). *Бір түстен екінші түске ауысу.*

Нағыз өрнекшілер реңк *құлпырымдарын* ұтымды пайдалану арқылы күрделі колориттік жүйеге бара алатындығын да көріп жүрміз (Қаз. әйел., 1982, № 3, 19-б.).

ҚҰНАРЛЫЛЫҚ ОТРЯДЫ (отряд плодородия). *Егістік жерлерге әр түрлі тыңайтқыш шашатын арнаулы звено.*

Ірілендірілген *құнарлылық отряды* жұмыс істейді, ол егіс ба-сына қазірдің өзінде үш мың тоннадан астам органикалық тың-айтқыштар жеткізді (ЛЖ, 1983, 21 январь). Олар («сельхозхи-мия») әдеттегіден ерте, егін жинау аяқталысымен егістік жерді тыңайтуға кірісті. Шаруашылықтарға қызмет көрсету графигін, *құнарлылық отрядтарының* маршруттарын облыстық аграрлық-өнеркәсіптік комплекс советі жасап бекіткен болатын (СК, 1983, 1 декабрь).

ҚҰРМЕТТІ ДЕМАЛЫС (заслуженный отдых). *Пенсияға шық-қан адамдардың демалысы.*

Жетпістің екеуіне келген Оспан ақсақал қазір *құрметті дем-алыста* (Мәд. және тұрм., 1983, № 11, 12-бет).

ҚҰРЫЛҒЫ т е х н. (устройство). *Тетік, механизм.*

Станцияның корпусына арнайы конструкциялық элементтер, *құрылғылар* мен тіркеу қондырғыларын орнату көзделген еді (СК, 1983, 3 ноябрь). Блокировкалау поездардың жүрісін реттеп, олар-дың қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған *құрылғы-ларды* қамтиды (ҚСЭ, 11-т., 27-б.).

ҚҰСХАНА (птицефабрика). *Құс өсіріп, өнімін алатын фабри-ка.*

Олар *құсхана* алаңына құрал-жабдықтардың тең орналасқан-орналаспағанын міндетті түрде қарап өтеді (Қаз. ауыл шар., 1981, № 7, 5-б.).

ҚҰТХАНА (дом). *Белгілі бір мамандық иелеріне мәдени-тұр-мыстық қызмет көрсететін жеке жай.*

Творчестволық қызметкерлер мен жастар одақтары ірге тебетін «Домбыра» *құтханасы* шын мәнінде ұлттық музыка аспабына — шоғырланған бес домбыраға ұқсас. Творчестволық *құтхана мен «Күбі»* жатақханасының кең вестибюлінде қабылдау-информация қызметі, байланыс салоны, сауда пассажи, алуан киоскілер орна-ласады (Біл. және еңб., 1986, № 4, 3—4-б.).

ҚЫЗАН (помидор). *Бақша өсімдігі және оның жемісі.*

Ә. Қасқырбеков бригадасы 17 гектар *қызан* (помидор) алқабы-нан жоспарлы 324 центнер орнына 340 центнер өнім алып келеді

(СҚ, 1987, 8 октябрь). *Қызан* — жиын-терінге келгенде өте кірпияз дақыл. ...Біз көкөнісшілер уақытпен санаспай еңбек етіп жатқан *қызан* плантациясынан осындай оймен аттандық (СҚ, 1987, 8 октябрь). Әйел түйіншекті ашты да, тұзды қияр мен *қызанды* алып, баспалдаққа орамал төседі (С. Шаймерденов. Ағалардың алақаны. 1987, 103-б.).

ҚЫЗАНАҚ. Қ а р а: **Қызан.**

Қонақтар асқабақ қосып пісірілген тәтті мантыдан, сәбізден, қияр мен *қызанақтан*, тағы да басқа асқазанға пайдалы толып жатқан көкөністерден ықыласпен витаминденді (Жалын, 1988, № 3, 89-б.).

ҚЫЗЫҚШЫ (конферансье, клоун). Халықты күлдіріп, түрлі ойын қойып жүретін сахна шеберлері, маскарапаздар.

Гүл тәріздес Қоянды жәрменкесін дыр-думанға бөлей жүрген халық *қызықшылары* — Жынды Қара, жынды Омар өткен ғой (Ш. Жиенқұлова. Өмірім менің — өнерім. 1983, 71-б.).

ҚЫЗЫЛ КІТАП (Красная книга). *Құрып бітуге жақын, сирек кездесетін немесе аулауға тыйым салынған хайуанаттардың аттары тіркелген кітап.*

Қазақ ССР-інің «*Қызыл кітабына*» құстардың 43 түрі тіркелсе, соның төртеуі — торғай тұқымдастарының өкілдері. Олар: әсем шымшық, жұмақ теңбіл торғай, сексеуіл жорға торғай және көк құс (Қаз. әйел., 1983, № 12, 26-б.).

ҚЫЗЫЛІЗШІЛЕР (красные следопыты). *Революция мен Азамат, Отан соғыстарының ардагерлері туралы мәлімет жинаушылар немесе тұрған жеріне байланысты тарихи мәліметтер іздеп, жинаумен шұғылданатын жастар тобы.*

Қызылізшілердің слетін өткізу бұнда дәстүрге айналған (Қаз. мект., 1983, № 10, 4-б.). Өз мектебі, ауданы, қаласы пионер және комсомол ұйымдарының тарихы жөніндегі ізденіс жұмыстары басталды. *Қызылізшілер* қызметі әр буындар пионерлері мен комсомолецтерінің ерлігін насихаттаумен, есте қалдыру шараларымен тығыз байланысты (Қаз. мект., 1983, № 10, 6-б.).

ҚЫЛ техн. (спираль). *Арнаулы мақсатта қолданылатын бүгілген, иілген жіңішке сым.*

Электр плитасының *қылы* жанып кетті де, оның ұштарын қайта жалғағаннан кейін біраз қысқарды (Физика, 9-класс, 1983, 180-б.).

ҚЫЛ ҚИҒАҚ (смычок). *Скрипка, қобыз сияқты музыка аспаптарында ойнау үшін қолданылатын, ұзына бойына қыл тартылған таяқша.*

Қыл қиғақ кескілегенде, қыл ішектер қиғылық салыпты-ау (С. Сыматаев. Ғарышқа көз тіккен жер. 1985, 21-б.).

ҚЫМЫЗХАНА (кумысхана, кафе, где посетители могут пить-ся кумысом). *Қымыз ішетін көпшілік орны, кафе.*

Сауықтыру орны, жоғарыда көрсеткеніміздей, Ауыл шаруашылығы министрлігіне қарайды, демек, бардың орнына *қымызхана* ашу әлдеқайда тимді болмас па еді? (СҚ, 1983, 30 август).

ҚЫНАГҮЛ (Бальзамин африканский). *Бөлме өсімдігі.*

Африка бальзамині (*қынагүл*) — күй талғамайтын және тез өсіп жетілетін бөлме өсімдігі (Мәд. және тұрмыс, 1983, № 14-б.).

ҚЫРЫҚҚҰЛАҚ (вид гриба). *Тағамдық өсімдік.*

Қала тұрғындары мен меймандарына «Алматы» кооперативі ұсынған *қырыққұлақ* Жапонияға экспортқа шығарылатын *қырыққұлақ* технологиясына сайма-сай дайындалады (Алматы ақшамы, 1988, 3 сентябрь). *Қырыққұлақ* өзінің пайдалы қасиеттерімен ежелден белгілі (Сонда). *Қырыққұлақты* тұздалған және қуырылған күйінде де керегінше дайындайды (Сонда).

ҚЫСҚЫШ ТЕМІР (скрепка). *Бірнеше бет қағазды бекітіп ұстауға арналған бұйым.*

Кемпір менің бұл сөзімді құлағына да ілмеді. Столының тартпасынан *қысқыш темір* алып, бір қағаздың шетін бекіте бастады (Б. Сокпақбаев. Аяжан. 1985, 121-б.).

ҚЫСТАМА (зимовка). *Мал қыстату, малды қыстан өткізу мерзімі.*

Ерте күзде шопан бақташылардың қысқы мекен жайларын мүмкіндігінше жөндеуден өткізіп, отын-суын түсіртіп, *қыстамаға* алдын-ала дайындық жасауды мұқият қолға алдық (Жұлдыз, 1982, № 1, 30-б.). Іс жүзінде барлық жерде сауын малы биыл *қыстамаға* қонды келді, жай және балауса жемшөппен едәуір қамтамасыз етілген, қоралар жайлы (СҚ, 1983, 15 октябрь).

ҚЫША б о т. (горчица). *Крестгүлділер тұқымдастарына жататын бір жылдық техникалық дақыл.*

Батыс және солтүстік облыстарда *қыша* мен салалы зығыр жақсы жерсіндірілуде. *Қыша* жинауды аяқтап, дикандар мемлекетке тұқым сатудың жоспарын үш есе дерлік асыра орындады (СҚ, 1983, 1 октябрь).

—Л—

ЛЕЗДЕМЕ (летучка). *Күнбе-күнгі тығыз шаруаларды шешу үшін өткізілетін қысқа жиналыс.*

Соңғы кезде Балғабай *лездемені* тіпті қысқа қайыратын болып жүр (Қом. таңы, 1981, 28 март). Кеше газет редакциясында Қазақстан Ленин комсомолының 60 жылдық мерекесіне арналған «Лениншіл жастың» әр ұрпақ өкілдерінің *лездемесі* өтті (СҚ, 1981, 25 июль). Ол кезінде редакцияның *лездеме* мәжілісінде жақсы жағынан аталған да (СҚ, 1981, 24 май). Қойылған сұрақтардан

аңғарып қалдыңыз, оқырманмен сырттай *лездеме* өткізгелі отырғанымызды (ЛЖ, 1988, 2 фев.).

ЛОҢҚА мед. (банка). *Емдеу үшін қолданылатын медициналық жабдық.*

Суық тиіп ауырғанда арқаға *лоңқа* (банка) төңкеру де тиімді. Сол сияқты оны қабырғааралық нерв жүйесі қабынғанда, құян болғанда да пайдаланады (Мәд. және тұрмыс, 1984, № 11, 17-б.).

—М—

МАГНИТ ТАСПАСЫ (магнитная лента). *Магниттік тәсілмен дыбыс жазуға, әрі ол дыбысты қайта шығаруға арналған жабдық.*

Исабаев жолдас өткен жылы мемориалды тақтамен бірге Габельбах музейіне *магнит таспасына* жазылған «Қараңғы түнде тау қалғып» әнін де тапсырған. Бұл әнді жылына елу мың адам тыңдайды (ҚӘ, 1980, 19 сентябрь).

МАҒЛҰМАТНАМА (справочник). Қ а р а: **Анықтамалық.**

...Күнделікті тұрмысқа қажетті пайдалы деректер,... «Дәрігерді тосып отырсаң» тәрізді *мағлұматнама*... шығаруға әрекет етуде (Жұлдыз, 1983, № 5, 147-б.).

МАДАҚНАМА (грамота). *Белгілі бір істегі жетістігі үшін берілетін документ.*

1359 ж. шамасында Бұлатшы Құндызда Тұлғұқ-Темір ханнан «моғол тілінде және моғол әрпінде жазылған» грамота (*мадақнама*) алды (ҚСЭ, 2-т., 522-б.).

МАЗАҚТАМА (скетч). *Әзіл-оспаққа құрылған қысқаша эстрадалық пьеса.*

Мазақтамаға келгенде Өтепберген мэттақамдық, ыспарлық та танытпапты. *Мазақтамаларда* мээ қылатын күлкі, әзіл-қалжың болуы шарт (Қаз. мұғ., 1986, 10 январь).

МАЗАҚТАМА АТ (прозвище). *Адамдардың мінез-құлқы, іс-әрекетіне байланысты айтылатын әзіл түріндегі қосымша ат.*

Бір баланың әр түрлі *мазақтама аты* болғаны секілді, газеттегі сатиралық бұрыштарды... әр қилы атапты (ҚӘ, 1984, 30 март).

МАЙБАЛШЫҚ құрыл. (раствор). *Цемент және басқа да байланыстырғыш заттар қосылған, жабысқақ, қоюлау келген қоспа; сылақ жүргізу үшін арнайы жасалатын лай.*

Мен өзім үш жылдан бері сылақшылар звеносында еңбек етіп келемін. Маған *майбалшықтың* дайындалуына көбірек назар аударуға тура келді (ЛЖ, 1981, 17 июль).

МАЙДАНГЕР (фронтовик). *Ұлы Отан соғысына қатысқан адам.*

Жуырда Талдықорған қаласындағы Н. Островский атындағы орта мектептің 7 класс оқушылары Сталинград *майдангері*, 2-ем-

хананың медсестрасы Мария Харченкомен кездесті (ЛЖ, 1983, 7 январь). Балалар *майдангерлердің* хаттарын, солдаттар мен тыл еңбеккерлерінің естеліктерін жинастырады (Қаз. мект., 1983, № 10, 5-б.). Көптеген ірі-ірі ұрыстарға қатысып, сұрапыл майдан жолдарынан өткен *майдангер* бірнеше үкімет наградасын өңіріне тағып, елге жеңіспен оралысымен, соғыстан қатты күйзелген шаруашылықтың экономикасын көтеруге белсене кірісті (ЛЖ, 1981, 10 январь).

МАЙЖҰҚПАН (вид национального хлебного изделия). *Майға шылап пісірген ыстық нан.*

Етті өте көп мөлшерде пайдаланамыз. Ал етті көп қажет етпейтін, тіпті пайдаланбайтын бұрынғы тағам түрлері қазір аз. Қатырма қатырып, *майжұқпан*, сүтжұқпан сияқты ас түрлерін даярлау қазір сиреп барады (ЛЖ, 1983, 28 сентябрь).

МАЙЫСҚАҚ СЫМ АРҚАНША (тросик). *Иілгіш болат арқанша).*

Ал затворды іске қосуға арнайы *майысқақ сым арқаншаны* (тросикті) пайдалансақ, аппарат қозғалысы әлдеқайда төмендейді (Біл. және енб. 1988, № 3, 46-б.).

МАҚСАТКЕР (целеустремленный человек). *Алдына айқын мақсат қойған адам.*

Ленинше жұмыс істеу — шын мәнінде ұйымшыл, іскер және *мақсаткер* болу деген сөз (ЛЖ, 1983, 23 апрель).

МАҚСАТКЕРЛІК (целеустремленность). *Айқын мақсат қоюшылық, алдыға қойған мақсатты орындауға ұмтылушылық.*

Мақсаткерлік пен еңбексүйгіштік олардың өз мамандығын жетегеруге көмектесті (ЛЖ, 1983, 31 август). КПСС Орталық Комитетінің 1983 жылғы июнь Пленумында атап көрсетілгендей, әрбір істі аяғына дейін жеткізіп, сөзбұйдалыққа салынбай *мақсаткерлікпен* жұмыс істеген жағдайда ғана табысқа жетуге болады (ЛЖ, 1983, 12 октябрь).

МАҚСАТТЫ ҚАБЫЛДАУ (целевой прием). *Кәсіпорын, мекеме, ұйымдар үшін бөлінген арнаулы орындарға солардың жолдамасымен келген абитуриенттерді қабылдау.*

Республика жоғары оқу орындарының басым көпшілігі *мақсатты* түрде қабылдау жүйесіне көшіп отыр (СҚ, 1987, 24 июль). Жолдама алғандар емтихандарды жалпы негізде тапсырып, *мақсатты қабылдауға* бөлінген орындарға конкурс бойынша қабылданды (Сонда).

МАҚСАТТЫ ОРЫНДАР (целовые места). *Мақсатты қабылдауға бөлінген орындар.*

Мақсатты орындарға қандай абитуриенттердің үміткер болуына, олардың әзірлік дәрежесіне, кәсіптік бағдарлануына көп мәселе байланысты болмақ (СҚ, 1987, 24 июль). — Біріншіден *мақсат-*

ты орындар барлық орындардың белгілі бір бөлігі ғана, бәлкім, кейбір жоғары оқу орындарында ол басым бөлігі болуы да мүмкін (СҚ, 1987, 24 июль).

МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН ШАРУАШЫЛЫҚ (специализированное хозяйство). *Қоғамдық еңбек бөлісі мен еңбекті тиімді түрде ұйымдастырудың формасына негізделген шаруашылық.*

Сонымен қатар, осы бас қосуда аудандық мамандандырылған шаруашылықтың «Арман» атты комсомол жастар қой бордақылау бригадасын қамқорлыққа алу жөнінде шешім қабылданды (Біл. және еңб., 1983, № 5, 2-б.).

МАҢШӨМІШ // ОТОЖАУ. *Металл қорыту процесінде қолданылатын, ожау іспеттес үлкен металл ыдыс.*

Маңшөміш немесе *отожау*. Ол 100—110 тонна шойын не 300 тонна болат тасымалдайтын ыдыс (Біл. және еңб., 1985, № 4, 33-б.).

МАСҚАРАМПАЗ / МАСҚАРАПАЗ (клоун). *Цирктегі комикалық күлдіргі персонаж, цирк артисі.*

Циркке кіргеннен бастап-ақ езуінізді жинай алмай қайтсаңыз, ол — программаның күлкіге құрылғандығынан. *Масқарампаздардың* өнері, «жолбарыстар» бні, үйретілген иттер мен маймылдар қатысатын әрбір көрініс көрерменді өзіне үйіріп әкетеді (ЛЖ, 1982, 17 декабрь). *Масқарапаздар:* Құдайберген Қасымжановтың, Марат Жұмағалиевтің, Владимир Карповтың өнеріне жұрт әрдайым риза (Мәд. және тұрм., 1979, № 4, 6-б.).

МАТЕРИАЛДЫҚ КӨТЕРМЕЛЕУ (материальное стимулирование). *Адамдардың еңбекке қабілеті мен ынта-жігерін арттыра түсуге бағытталған шара.*

Олардың жұмысына баға бергенде, *материалдық көтермелеу* қорын белгілеуді де ұмытпау керек (СҚ, 1983, 9 июль).

МАТЕРИАЛДЫҚ МҮДДЕЛІЛІК (материальное заинтересованность). *Адамдардың еңбек өнімін, қарқынын, сапасын т. б. арттыру арқылы өзіне тиімділік көздеуі.*

Материалдық мүдделілік принципі социалистік қоғамда алуан түрлі роль атқарады (Қаз. ком., 1983, № 5, 53-б.).

МӘЗІР (меню). *Қоғамдық тамақтану орындарында берілетін тамақтардың тізімі және бағасы жазылған қағаз.*

Тәжірибелі бас аспаз, СССР Халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің конкурсына қатысушы А. А. Литоштың нұсқалары бойынша әзірленген *мәзір* енгізілді (СҚ, 1983, 30 август).

МӘЙЕКТІ АЗЫҚ (сочные корма). *Малға жұғымды жемшөп.*

Мал шаруашылығының экономикалық базасын нығайту, жемшөп өндірісін жетілдіріп, түлікті түгелдей *мәйекті азықпен* қамтамасыз ету де осыған үйлесімді жүргізілуге тиіс түбірлі шаруалар (СҚ, 1986, 12 июль).

МӘЙІТХАНА (морг). *Жерлегенге дейін өліктерді қоятын жай.*
300 вольттық токқа түскен Ю. В. Воровьева жуан бөрене үстіне сұлап түсті. Мұнан соң дәрігерлердің келгенін, жедел жәрдем машинасымен *мәйітханаға* апарып тастағанынан бейхабар еді (Біл. және еңб., 1988, № 2, 19-б.). Дене *мәйітханаға* жөнелтілді. Екі қызметкер осы арадағы егінші, малшылармен сөйлесуге бөлінді (Жалын, 1984, № 3, 25-б.).

МӘНЕРЛЕП СЫРҒАНАУ спорт (фигурное катание). *Мүз айдынында сырғанау арқылы орындалатын спорт түрі.*

Астанадағы Октябрьдің 50 жылдығы атындағы Спорт сарайында *мәнерлеп сырғанаудан* Алматы қаласының біріншілігі бас-талды (ЛЖ, 1983, 15 апрель). *Мәнерлеп сырғанаудың* тамаша шебері Ирина Роднина қазір тамаша маман болуға талпынуда (ЛЖ, 1981, 24 ноябрь).

МӘҢГІ АЛАУ // МӘҢГІЛІК АЛАУ (вечный огонь). *Белгілі бір ерлік уақиғаға байланысты орнатылған мемориал, ескерткіштерде күндіз-түні жанып тұратын от.*

Біз *Мәңгі алау* алдында батырға орнатылған ескерткіштердің қасына келдік (СК, 1986, 5 сентябрь). Жыл сайын Ұлы Октябрь социалистік революциясы мерекесі күндерінде астана *жұртшылығы* 28 гвардияшыл-панфиловшылар паркіндегі *Мәңгілік алау* жанынан бір елі үзілмейді (ЛЖ, 1983, 7 ноябрь).

Жауынгер-интернационалист Мунир Ахметжанов қос бүлдіршінің *Мәңгілік алауға* жетелеп кетті. От жүрек азамат енді сол алауды балаларының жүрегінде жағарында күмән жоқ (СК, 1988, 11 май).

МЕЙМАНДОСТЫҚТЫҢ БЕЙНЕЛІ ҒҰРПЫ (колоритный обряд гостепримства). *Мейман адамдарға ілтипатпен көрсетілетін меймандостық ғұрып.*

Музей-үйдің кіре берісінде *меймандостықтың бейнелі ғұрып*: кестелі сүлгі бетіне салынып нан мен тұз ұсынылды, Гураль музыканттарының капелласы ойнап тұр (ЛЖ, 1988, 14 июль).

МЕКТЕПШІЛІК БАҚЫЛАУ пед. (внутришкольный контроль). *Оқу-тәрбие істерінің сапасын көтеру, методикалық көмек беру мақсатында өткізілетін ішкі тексеру жұмыстары.*

Мектепшілік бақылауды уақыт талабына сай жетілдіре түсу мектептегі оқу-тәрбие жұмысының тиісті дәрежеде болуының шарты (Қаз. мұғ., 1983, 26 август). Кейбір мектептерде *мектепшілік бақылау* нашар жүргізіледі (Қаз. мұғ., 1983, 3 июнь).

МЕРДІГЕРЛІК (подряд). *Белгілі бір жұмысты орындауды міндетіне алушы (мердігер) жақ пен сол жұмысты тапсырушы және ақы төлеуші жақтың азаматтық право негізіндегі шарты.*

Бригадалық *мердігерліктің* артықшылығы қай істе де көрінуде (СК, 1983, 5 июнь). Бригадалық *мердігерлікке* — кең өріс (ЛЖ,

1983, 12 май). Қоллективтік *мердігерлік* кенінен тарады (СҚ, 1983, 18 май).

МЕРДІГЕРЛІК ӘДІС (подрядный метод). Қ а р а: **Мердігерлік.**

Министрліктер мен ведомстволар бұл жерде ең жоғары тиімділікті, *мердігерлік әдістің* шаруашылық тәсілмен пәрменді ұштастырылуын қамтамасыз еткендері жөн (СҚ, 1983, 16 март). Н. Злобиннің бригадалық *мердігерлік әдісін* енгізе отырып, озат бригадалар жақсы нәтижелерге ие болуда (Ком. еңбек, 1977, 11 ноябрь). Жұмысты шапшаң және жоғары сапалы атқаруға бригадалық *мердігерлік әдіс* көмектесуде (СҚ, 1983, 4 июнь).

МЕРДІГЕРЛІК БРИГАДА (подрядная бригада). Қ а р а: **Мердігерлік.**

Жаңа әдістің мектебінен өтіп, *мердігерлік бригадалардың* көшінде келеміз (СҚ, 1983, 11 октябрь).

МЕРДІГЕРЛІК ЖҰМЫС (подрядная работа). Қ а р а: **Мердігерлік.**

Мемлекеттік құрылыс-монтаж ұйымдары атқарған *мердігерлік жұмыстың* жалпы 2 процент, шаруашылықаралық құрылыс ұйымдары атқарған *мердігерлік жұмыстың* жалпы көлемі — 4 процент ұлғайды (СҚ, 1981, 25 июль).

МЕРЕЙЛЕР (лауреат). *Аса жоғары баға алған еңбектің иегері, авторы.*

Халықаралық Лениндік сыйлықтың лауреаты (*мерейгері*) (ҚӘ, 1982, 13 август).

МИНУТТЫҚ ҮНСІЗДІК (минутное молчание). *Қаза болған адамдарға құрмет көрсету мақсатымен өткізілетін бір минуттық үнсіздік сақтау салты.*

Олардың құрметіне бір *минуттық үнсіздік* болды (СҚ, 1988, 8 май).

МОЙЫНТҰМАР (кулон). *Шынжырға өткізіп, мойынға тағатын әйелдердің сәндік бұйымы.*

Сухумидің қолөнершілері шетелдік үлгіден көшіріп жасаған, «жиллет» деп аталатын *мойынтұмарының* алтын емес екені бадырайып білініп тұр (Жалын, 1988, № 1, 86-б.).

МӨЛШЕРЛЕП ТАСУ ӘДІСІ (порционный метод). Қ а р а: **Үлесті әдіс.**

Бұған астықты қырмандарға тасу кезінде осы облыста дүниеге келген комбитрейлерлік және *мөлшерлеп тасу әдістерін* кенінен қолдану... село рационализаторларының жаңалықтары жәрдемдесті (СҚ, 1981, 11 сентябрь).

МӨРТАБАН (штемпель). *Мөр басуға арналған құрал.*

Әрқайсысын аударып-төңкеріп қарайды, кімнің кімге жазғанын жадына тіркеп қоюға міндетті кісідей қастарын кере кегжііп,

қабак түйеді. Содан кейін барып бір шекесіне *мөртабанды* келтекпен қойып кеп жібереді (ҚӘ, 1987, 16 январь).

МҰЗАЙДЫН. Қ а р а : **Мұзойнақ.**

Танат конькиін қолына алды да, жүгіре жөнелді. Қанат оны есік алдында тосып тұр екен. — Танат, осы бізге *мұзайдында* не бар, дұрысы тауға баралық (Қаз. пионері, 1987, 11 январь).

МҰЗДАТҚЫШ (морозилка). *Ет, балық т. б. тағамдарды мұздатып қатырып тастауға арналған жабдық.*

Тоңазытқыштар мен *мұздатқыштар* миллион дана. Оның ішінде камерасының сыйымдылығы 200 текше дециметр және одан да көп тоңазытқыштар (СҚ, 1983, 23 октябрь). Жалпы еліміз бойынша аса маңызды өнім түрлерін өндіру мынадай болды: ...телевизорлар — 6,4 миллион дана, тоңазытқыштар мен *мұздатқыштар* — 4,3 миллион дана (ЛЖ, 1983, 25 октябрь).

МҰЗОЙНАҚ (массовое катанне; каток). *Көпшіліктің мұзайдында сырғанақ теуіп бой жазуы; сырғанақ тебу үшін арнайы жасалған орын, мұзайдын.*

Аяз қатты болса да бүгін мейлі, *Мұзойнақта* сәбилер күлімдейді. Жүректердің отынан қаймыққандай. Қыстың қыныр ызғары білінбейді (С. Жиенбаев, Қарлығаш, 1959, 10-б.). Көк мұзында шыр айналып ұшқыр ем, Қайда сол шак? Енді кейде аунақшып, *Мұзойнақта* жүрмін ғой деп түс көрем (Жұлдыз, 1981, № 4, 14-б.). *Мұзойнақ* — айна теп-тегіс, Бейне дерсің көк теңіз. Ат шаптырым аумағы Айғыздапты өткен із (М. Рәшев. Қанатты қиял. 1962, 44-б.).

МҰРАҒАТ а р х е о л. (археологическая культура). *Ерте дәуірден қалған, тарихи, мәдени мәні бар зат, мұра; археологиялық мәдениет.*

Эндогамияның аркасында археологиялық *мұрағаттардың* ауқымында рухани және матерналдык көріністер біркелкіленіп, ортақ этногенетик тип пайда болды (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 26-б.).

МҰРАППА (варенье). Қ а р а : **Тосап.**

Витаминдерге бай табиғи шырындар, *мұраппа* жеген пайдалы, әйтсе де қантты мөлшерден көп пайдалануға болмайды (Қаз. пионері, 1986, 4 декабрь).

МҮЛІКБАСЫ (товаровед). *Товар жайын айыра білетін білгір маман.*

Әлгі кісі бізді «Футболмен» қоса басқа бір бастыққа, ол *мүлікбасына* (товаровед) жөнелтіп жіберді.

Мүлікбасыңыз мұтәйім кісі екен (Арай, 1988, № 4, 30-б.).

МҮСӘПІРХАНА (дом инвалидов). *Мүгедектерді, кемтарларды бағып-күтуге арналған орын.*

Әскери ауруханадан шығарда госпиталь бастығы былай деп түсіндірді:

— Жеңіске жетер күн енді алыс емес, жолдастар. Соғыс біткен соң туған-туысқандарыңды да іздеп табарсыңдар, бейбіт өмір арнасына қайта түсерсіңдер әлі-ақ... Әзірше, қайтеміз, баспанасы жоқтарға бірдеңе ғып орын тауып берерміз.

— *Мүсәпірхана* ма? — деп айғай салды біреу мүгедектер жиналып тұрған дәліздің алыс түкпірінен (Жұлдыз, 1984, № 2, 150-б.).

МҮШАЙРА әдеб. (мушайра). *Арнайы белгіленген тақырып бойынша өткізілетін ақындар айтысы.*

Оларға ез жырларын оқи жүріп, Бағдадтың Сарат каналы бойындағы бұлбұлды баққа жиналатын ақындарымен де *мұшайраға* жиі түсіп, жеңіске жетіп отырады (Ә. Дербісалнев. Араб әдебиеті. 1982, 91-б.). Ақындар К. Мырзалиев, Т. Айбергенов және Т. Молдағалиевтің достық, өмір, адамгершілік туралы өлеңдері тыңдалып, соңынан ауылдың талапкер ақындарының *мұшайрасы* өтті (Ком. еңбек, 1978, 23 сентябрь). Жас талапкерлер арасында *мұшайра* (жыр жарысы) ұйымдастырылып, соны түрлі әдеби ойындарға ұласты (Ком. еңбек, 1977, 23 декабрь).

МҮШЕЛТОЙ (юбилей). *Жеке адамның белгілі бір жасқа толғандығын және қоғамдық-саяси, мәні бар даталарды мерекелеу.*

Бір жазушы *мүшелтойын* құттықтай отырып, назарыңызға оның жана әнгімесін ұсынуды жөн көрдік (ЛЖ, 1977, 28 декабрь). Сөйтіп СССР Одағы құрылуының 60 жылдық *мүшелтойын* тамаша табыстармен тәрсі аламыз (ЛЖ, 1982, 9 декабрь).

МЫНАҚЫП (некролог). *Дүниеден қайтқан адамның өмірі мен қызметі туралы айтылған мақала.*

Ы. Алтынсарин туралы газетте басылған *мынақыпта* (некрологте) Ыбырайдың білімі орысша-қазақша бастауыш мектеп көлемінде болса да, өзінің ерекше дарындылығымен, білім құмарлығымен, сондай-ақ орыстың Григорьев, Ильминский сияқты білімді адамдарының ықпалымен, өздігімен ізденіп, тамаша білім алғанын айта келіп, оны «қоғам үшін, өзінің туған қазақтары үшін пайдалы аса көрнекті қайраткер еді» деп көрсетеді (Б. Әбілқасымов. Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. 1971, 16-бет).

МЫҢШЫЛАР (тысячники). *Еңбек өнімін мыңдаған өлшеммен (тонна, километр) т. б. беруші.*

Бассейн кеншілері өздерінің жарты ғасырлық торқалы тойын тойлау үстінде айтулы проходкашылардың жарқын істерін зор мақтаныш сезімімен еске алды. Өйткені олар — көмір кеніне алғаш жол салушылар. *Мыңшылар* мен бес жүз *мыңшылар* жарысының кең қанат жаюы солардың соны бастамаларымен берік сабақтасып жатыр (Мәд. және тұрм., 1982, № 10, 9-б.).

НАИ (трубка). *Бір жақ ұшында темекі үгіндісін салатын кішкене ұяшасы бар темекі тартуға арналған нәрсе.*

Маған *най* беріңіз (Орысша-қазақша тілашар. 1987).

НАИЗАҒАЙ (молния). *Коллектив ішіндегі күнбе-күнгі маңызды жаңалықты т. б. жедел жариялап тұратын шағын форматты қабырға газет.*

Бұл күні ең үздік көрсеткішке жеткендердің құрметіне жауынгерлік парақшалар, *найзағайлар* шығару көзделіп отыр (СК, 1986, 9 апрель).

НАУБАЙ (пекарь). *Нан пісіретін мамандардың бастығы.*

Бұл арада бас *наубай* А. Хазуевтің ерен еңбегін айрықша атап өту ләзім (СК, 1982, 9 июль).

НАУБАЙХАНА (пекарня). *Нан пісіретін шағын кәсіпорын.*

Алғашында жер үйлерде тұрып, жаңа үлгідегі құрылысты бастағандары есінде. Алдымен *наубайхана* салынды. «Ас — адамның арқауы» демекші, нан, содан кейінгілері біте жатар дегеннен шықты ол (ЛЖ, 1983, 5 ноябрь). Орта ғасырларда нан дайындау кәсібі монастырьлар мен қалалық *наубайханаларда* дамыды. Оның одан әрі дамуына француздық *наубайханалар* ерекше әсер етті (Қаз. ауыл шар., 1983, № 3, 4-б.).

НАУБАЙШЫЛЫҚ (пекарное дело). *Нан пісірумен айналысушылық.*

Мұнда алғаш рет *наубай* және *наубайшылық* кәсібі жөнінде біздің заманымызға дейінгі 168 жыл есепке алынады (Қаз. ауыл шар., 1983, № 3, 4-б.).

НҮКТЕ (точка). *Бір нәрсенің орналасқан жері, бір оқиғаның болған орны, пункт.*

Бұрғылау алаңындағылардың өнерпаздар өнеріне шөліккеп жүргендігін байқадық. Облыс, аудан өнерпаздары мұндағы *нүктелерге* ат ізін салмайды (ЛЖ, 1981, 17 июнь). Алматылық бес жігіт аптап жаздың бел ортасында әлемдегі ең ірі деген алты ыстық *нүктенің* бірі — Сырдария мен Амударияның арасындағы 520 шақырымдық Қызылқұмды кесіп өтті (ЛЖ, 1983, 8 сентябрь).

НУЛЬДІК НҮСҚА с а я с и (нулевой вариант). *Орташа қашықтықта қолданылатын ядролық қаруды да, тактикалық қаруды да жоюды жақтайтын ұсыныс.*

Европа үшін жалған емес, қайта нағыз *нүльдік нұсқаны* — орташа қашықтықта қолданылатын барлық ядролық құралдарды, сондай-ақ тактикалық құралдарды жоюды ұсынған нақ Совет Одағы (ЛЖ, 1983, 27 август). «*Нүльдік нұсқаның*» және басқа айлашарғылардың жалған бет пердесімен американ милитаристері қайткен күнде де Батыс Европада өзінің орташа қашықтықта қол-

данылатын ракеталарын орналастыруға төтелеп келеді (ЛЖ, 1983, 23 апрель).

НҰСҚАМА (стрелка). *Бағыттайтын, бағдарлайтын арнаулы белгі.*

Ең алдымен тамақтанғымыз келді. Ортаңғы есіктегі *нұсқама* «Сәлем» ресторанының қай жақта екенін көрсетіп тұр (Алматы ақшамы, 1988, 22 июль).

—О—

ОЙСАНА (эрудит). *Білім-ғылымнан жан-жақты біліктілік, білімділік.*

Газет бұдан былай оқырмандарды толғандырған ой-пікір, сұрақтарына арнап, «*ойсана*» («эрудит») атты бөлімде қызықты хабарлар жариялап тұрмақшы («Өркен», 1988, 12 март).

ОЙЫН АЛАНШАСЫ (детская площадка). *Тұрғын үйлердің қораларындағы балалар ойнайтын арнаулы орын.*

Мұнда жана тұрғын үй жанынан балаларға арналған *ойын алаңшалары* салынып отырылады (ЛЖ, 1983, 30 август).

ОЙЫНСЕРІК спорт (партнер). *Спорттық ойынға қатысушы; қарсылас, әріптес.*

— Қарындас, тал түсте жасырынбақ ойнағандай бір-бірімізден тығылғанымыз ыңғайсыз ғой. Азды-көпті *ойынсерік* болдық, айып етпесеңіз, танысып қояйық (ҚӘ, 1982, 14 май).

ОНСАЙЫС спорт (десятиборье). *Екі күн өткізілетін жеңіл атлетикалық көпсайыс: 1-ші күні 100 м, 400 м қашықтыққа жүгіру, ұзындыққа, биіктікке секіру, ядро лақтыру, 2-ші күні бөгесінді 110 м жүгіру, диск, найза лақтыру, таяқпен биіктікке секіру, 1500 м қашықтыққа жүгіру.*

Киевте СССР — АҚШ *онсайысшыларының* дәстүрлі матчы болып өтті. Бнылғы кездесудің ерекшелігі — қос командадан да жарыс жолына кіл жас спортшылардың шығуы (СК, 1983, 7 сентябрь).

ОҢ ДАМЫТУ с а я с и (позитивное развитие). *Алға қарай, жағымды түрде дамыту.*

Бір сөзбен айтқанда, өткен уақыттың өшпес өкінішіне қарамастан, мен екінші дүние жүзілік соғыс туралы айтып тұрмын, біз қатынастарды *оң дамытудың* тәжірибесін жинақтай алдық (СК, 1983, 6 июль).

ОҢ ӨЗГЕРІС қ о ғ .-с а я с и (позитивное изменение). *Бұрынғы күйінен жағымды жаңалығымен ерекшеленіп тұратын өзгеріс.*

Оң өзгерістер мен жаңа әдіске ауысудың еңбектің өнімділігіне тікелей әсері жайында аудандық комсомол комитетінің бірінші секретары Дәурен Әбілдаевтан әңгімелеп беруін өтінгенімізде

ол: — Арендалық мердігерлік әдістің еңбектің өнімділігін арттыруға тигізетін әсері мол (ЛЖ, 1988, 15 октябрь).

ОҢТАЙЛЫ ЕТУ (оптимизация). *Барынша қолайлы жасау.*

Жерді комплексті мелиорациялаудың, күрделі қаржыны және су ресурстарын пайдалануды *оңтайлы етудің* тиімді бағыттары әзірленсін (СҚ, 1987, 13 август).

ОҢШЫЛДАНУ коғ. саяси (поправение). *Саясатта оңшыл (реакцияшыл, консервативтік) көзқараста болу жағына ауыса түсу.*

Бірақ кейбір капиталистік елдерде саясаттық, бүкіл ішкі жағдайдың одан әрі едәуір *оңшылдануының* халықаралық қатынастар үшін де елеулі хауіп төндіріп отырғанын айтпауға болмайды (М. С. Горбачев, Совет Одағы Коммунистік партиясының XXVII съезіне КПСС Орталық Комитетінің Саяси баяндамасы. 1986, 19-б.).

ОРАМА (упаковка). *Затты, бұйымды және т. б. орайтын қағаз.*

Қазір венгер магазиндерінде азық-түлікті жұқа полиэтилен пленкаға орайтын, содан кейін *орамаға* ұсынылатын товардың дәл салмағы мен бағасы көрсетілген қағаз жапсыратын ұзын саны 4 мыңға жуық осындай арнаулы машиналар бар (ЛЖ, 1985, 30 май).

ОРТАЛЫҚТАНДЫРУ (централизация). *Белгілі бір қызмет түрін бір орталыққа шоғырлау, бір орталыққа бағындыру.*

Үштөбеде ... екі *орталықтандырылған* стрелка пайдалануға берілді (Теміржолшы, 1983, 17 сентябрь).

ОРЫМ (косовница). *Астық ору, шөп шабу кезі.*

Таяу күндері екінші *орымды* бастаймыз. Оның түсімі де гектарына 60-70 центнерден кем соқпайды, — дейді бірінші *орым* есебінен-ақ жылдық жоспардың тең жарымын енсерген шеберлер (СҚ, 1984, 10 июль). Дүркін-дүркін жанбыр ору, бастыру, тасымал арасында алшақтық туғызды. *Орым* мен бастырым арасындағы бұл сәйкессіздік сыры түсінікті, ал жинап алынғанның дер кезінде тасылмай, мындаған тонна астықтың қырманда су-су боп үйіліп жатуын немен ақтауға болады? (СҚ, 1987, 2 август).

ОРЫНДАУ ҚАҒАЗЫ (исполнительный лист). *Соттың шешімін іске асыру үшін жасалатын документ.*

97-статьяға сәйкес *орындау қағазы* бойынша өткен уақытқа алимент өндіріп алу керек (ЛЖ, 1983, 7 июль).

ОЯТАР (будильник). *Қоңыраулы сағат.*

Дәліздің шамы жарық. Бұйрат шынылы есіктен түскен сәулемен бөлме іші де қоңыр көбең. Нағима бас жағында, текшеде тұрған *олтарды* алып қарады. Он екі жарым. Әрине, түнгі (Қаз. әйелдері, 1984, №8, 16-б.).

ӨГЕЙШЕШЕК қоғ. с а я с и (подснежники). *Белгілі бір мекемеден, жұмыс орнынан заңсыз жалақы алушы адам.*

Алматы облысы Жамбыл ауданының бірқатар шаруашылықтарында «өгейшешектердің» кең өрістеуіне жол берілген. Соның салдарынан «Үлгілі» совхозында 4800 сом, «Қастек» совхозында 12828 сом мемлекет қаражаты заңсыз шығындалды (СҚ, 1987, 27 март). Бір жарым айдың ішінде жүзден астам «өгейшешектер» анықталды. Оларды ұстауға 10,5 мың сом жұмсалған (СҚ, 1987, 29 апрель). ...Ерікті спорт қоғамдары советтерінің кейбір басшылары да «өгейшешек» ұстаудан қымсынбайды (СҚ, 1987, 29 апрель). «Өгейшешектің» әрқайсысы үш-төрт адамның жалақысын алып, завод кассасын сүліктей сорып келді (СҚ, 1987, 3 апрель).

ӨЗДЕРІН ӨЗІ БАСҚАРУ п е д. (самоуправление). *Өздерін өздері билеу, ұйымдасып істеу.*

Негізгі міндеттердің бірі оқушылардың *өздерін өзі басқаруларын* дамыту болып табылады (Қаз. мұғ., 1983, 13 май).

ӨЗЕКТІ ЖЫЛ (сердцевинный год). *Бесжылдықтың үшінші жылы.*

Өзекті жыл орағына арналған социалистік жарыс шарттарында да өзгешелік бар (ЛЖ, 1983, 31 август).

ӨЗІНЕ-ӨЗІ ҚЫЗМЕТ ЕТУ (самообслуживание). *Халыққа тұрмыстық қызмет көрсетудің жетілдірілген әдістерінің бірі.*

Магазин *өзіне-өзі қызмет ету* әдісі бойынша жұмыс істейді (СҚ, 1983, 20 август).

ӨКІЛЕТТІ (полномочный). *Қажетті деп танылған мекемелердің бәрінен тиісті өкілдер қатыстырылған (жиын).*

Бүгінгі *өкілетті* актив жиналысы халық тұрмыс қажетін өтеуді мақсат етеді (СҚ, 1983, 28 октябрь).

ӨКІЛЕТТІ ЕЛШІ (полномочный посол). *Шет елде өз елінің мүддесін қорғауға толық правосы бар елші.*

Югославия Социалистік Федерациялық Республикасының Совет Одағындағы төтенше және *өкілетті елшісі* М. Орландич Алматыда екі күн болды (СҚ, 1981, 20 май).

ӨКІЛЕТТІК ю р и с п р. (полномочие). *Белгілі іс-әрекетті жүзеге асыруға берілген право.*

Совхоздар мен колхоздардың шаруашылықты ұтымды жүргізуі үшін барлық *өкілеттік* берілген (Қаз. ауыл шар., 1981, № 6, 10-б.).

ӨКІЛЕТТІ ӨКІЛ (полномочный представитель). *Белгілі бір право берілген өкіл.*

Осынша зор күшті ұйымдастырып, белгілі бағытта жұмсап отыруда ішкі істер органдарының халық арасындағы *өкілетті өкілі* —

учаскелік инспекторлар айта қаларлықтай жұмыс істеп келеді (СК, 1983, 14 январь).

ӨЛІҚХАНА (морг). **Қ а р а:** Мәйітхана.

Кемпір түн ортасы ауа бере жаны киналған да, таң алдында ғана үзілген екен. Мүрдені *өлiкxанаға* шығарып койған, енді емдеуші дәрігер жақындарын іздеп жатыр (Қаз. әйел., 1987, № 12, 14-б.).

ӨМІРНАМА (биография). *Адамның жазылған өмірбаяны.*

Міне, сегіз қырлы жанның *өмірнамасына* тоқтау жасағанымыздағы сәл-пәл ғана тілге тиек етіп, ой-өрісін ширатқандағымыз осы ғана (ЛЖ, 1979, 13 сентябрь).

ӨНЕРЖАЙ ҮЙІ (дом творчества). *Қаламгерлердің, өнер адамдарының демалуына және творчествомен айналысуына мүмкіндік жасайтын жай, орын.*

Өнержай үйінің ашылу лентасын кию құрметіне қазақ совет әдебиетінің ақсақалдары Ғ. Мүсірепов пен Ғ. Мұстафин ие болды (ҚӘ, 1983, 10 июнь). *Өнержай үйінің* ашылу салтанатына Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті Мәдениет бөлімінің менгерушісі... қатысты (Сонда).

ӨНЕРНАМА (творчество). *Адамның мәдени және рухани қызметтерді орындауға бағытталған ісі.*

Жыраулар поэзиясының дамып, өркендеуіне Доспамбет пен Шалкнiз *өнернамалары* айрықша әсер етті (Бес ғасыр жырлайды. 1 том, 1984, 9-б.). Ақтамберді *өнернамасындағы* отаншылдық, патриоттық сарында XVII ғасырдағы қазақ поэзиясының бағыт-бағдарын, өзекті ойларын айқын танытады (Сонда, 10-б.).

ӨНЕРТАБЫС (изобретение). *Ғалымда, шаруашылықта, техникада т. б. ойлап табылған зат, жаңалық.*

Жанашылдардың қатысуымен *өнертабысы* ретінде 29 өтініш толтырылып, кәсіпорындағы ауыр да қиын процестерді механикаландыру мен автоматтандырудың 250 шарасы өндіріске енгізілді (Біл. және еңб., 1981, № 12, 2-б.). *Өнертабыс* нәтижелерін халық шаруашылығына тез енгізу жағын жеделдету керек (СК, 1983, 28 август). А. И. Зазубин — іргелі ғылыми еңбектер мен көптеген *өнертабыстардың* авторы (СК, 1983, 23 сентябрь).

ӨНЕРТАПҚЫШ (изобретатель). *Өндіріс пен шаруашылыққа қатысты жаңалықтар ұсынушы.*

1960 жылы республикамыздағы өнертапқыштар мен рационализаторлардың саны 40 мың болса... (Біл. және еңб., 1983, № 3, 5-б.). *Өнертапқыштар* ұсынысы өзіндік лайықты роль атқара алады (СК, 1983, 17 май). *Өнертапқыш* жаңашылдарымыздың ізденістері бұрынғыдан да кең өріс алды (Еңбек таңы, 1982, № 1, 3-б.). Біздің *өнертапқыштарымыз* өздерінің қаржыртқыштарын жабдық-

тап дайындауда, міне, осы олқылықтарды ескерді (СҚ, 1982, 14 январь).

ӨНЕРТАПҚЫШТЫҚ (изобретательство). *Өндіріс пен шаруашылыққа қатысты жаңалық ашушылық.*

Жастарды ғылыми-техникалық творчествоға, *өнертапқыштыққа*, жанашылдыққа баулумен қатар... (Біл. және еңб., 1981, № 12, 7-б.). *Өнертапқыштық* қызметке басшылықты күшейте түсу жағына көңіл бөлінбей келе жатыр (СҚ, 1983, 28 август).

ӨРТ СӨНДІРУ-ҚОЛДАНБАЛЫ СПОРТЫ (пожарно-прикладной спорт). *Өрт сөндіруге машықтандыратын спорт түрі.*

Өрт сөндіру-қолданбалы спортының түрлерін айтыңыз (Алматы ақшамы, 1988, 30 август).

ӨРТХАБАРЛАҒЫШ (пожарная сигнализация). *Өрт және оның шыққан орнын хабарлайтын техникалық құралдардың жиынтығы.*

Мен туралы шыққан фельетон сайын жаза ала берсем, басымдағы шашым жетпес. Өткенде халықтық бақылаушылар келіп, «облыстағы 551 объектінің 235-інде ғана *өртхабарлағыш* орнатылыпты, оның да 151-і істен шыққан, қызметкерлеріңіз жылыту құралдарын дұрыс пайдаланбайды, облыстағы өрттің 48 проценті соның салдары» деп жармасқаны (СҚ, 1983, 1 октябрь).

ӨСУ РЕТТЕГІШТЕР б и о л. (регуляторы роста).

Тамақ және жемшөптік өнімдер, аминокышқылдар, ферменттер, *өсу реттегіштері*, гормондар, биопрепараттар, өсімдік қорғаудың биологиялық құралдарын өндірудің қалдықсыз технологиялары мен технологиялық процестері, сондай-ақ агроөнеркәсіптік өндірісті электрондандыру жүйелері, модульдеудің тиімді экономикалық математикалық әдістері жасалсын (СҚ, 1987, 13 август).

ӨТПЕЛІ ЖАС (переходной возраст). *Балалардың 11—12 жас-тан 15—16 жасқа дейінгі өсу кезеңі.*

Бар кінәсін «жалғыз ғой, кішкентай ғой» деп, жуып-шаяды. Ол «жалғыз» *өтпелі жас-тан* (переходной возраст) өткен соң, Жомартбек тәрізді «бәрін де өзі біліп» кетпесіне кім кепіл (ҚӘ, 1981, 12 июнь).

ӨТПЕЛІ ТУРНИР (переходной турнир). *Төменгі дәрежелі топ-тан жоғары дәрежелі топқа өту үшін іріктеу ойындар.*

Хоккейден «А» класының жоғары тобында ойнау үшін мүмкіндік беретін төрт жолдаманың иесін анықтайтын *өтпелі турнирдің* кезекті турының ойындары өтті (СҚ, 1988, 10 февраль).

Павлодардың «Тракторы» «А» класының екінші тобы Қазақстан аймағындағы командалар арасында *өтпелі турнирге* қатысуға мүмкіндік беретін жолдамаға ие болды (СҚ, 1988, 15 октябрь).

ПАРАҚША (листок). Қара: **Жауынгерлік бетше.**

Штаб мүшелері сәл ғана үзілісті пайдаланып, алынған мәліметтерді бір жүйеге келтіріп, әрбір бес күндік қорытындысы бойынша толтырылған «Комсомолдық хабар» парақшасына түсіріп жатыр (ЛЖ, 1983, 21 сентябрь).

ПАТШАХАНЫМ (императрица). *Ел билеуші ең жоғарғы титулдың әйел жынысты иесі, император әйел.*

Екатерина патшаханымның қарауында қызмет істеді (Ә, Кекілбаев. Елең-алаң. 1984, 3-б.).

ПЕДОҚУЛАР (педчтения). *Мектеп мұғалімдерінің өз пәндерін оқытудағы пікір-тәжірибелерін, педагогиканың теориялық және практикалық мәселелерін сөз етіп, пікір алысатын жиындары. Ол көбінесе мерзімді және регионалды болады.*

Үшіншіден, бір тақырыпты алып, оны жан-жақты зертте. Аудандық, облыстық, республикалық педоқуларға қатысып, өз тәжірибенді ортаға сала жүріп, басқаның тәжірибесінен үйрен (Қаз. мұғ., 1983, 10 июнь).

ПЕРЗЕНТХАНА (родильный дом). *Босану үйі.*

— Әй, қайтіп шыдап отырсың? Әлгі Гүлімтайды толғақ қысып, перзентханаға алып кетті ғой.

— Ал, иә, — дей берді қуанған Әйтен аузына басқа сөз түспей (ҚӘ, 1980, 28 март). *Перзентханаңың қақпасынан басына дәрігердің ақ телпегін киген, халатының сыртынан қоңыр плащын желең жамылған бір қыз көрінді (М. Сүндетов. Еліктің лағы. 1981, 44-б.).*

ПРОГРАММАЛАУ (программирование). *Есептеу машинасының қызметі үшін программа жасау.*

Жалпы белгілі бір программалау тілімен жұмыс жасау үшін осы тілдің, ең болмағанда, басты-басты операторларының қызметін жақсы білу қажет (Біл. және еңб., 1987, № 6, 10-б.).

ПРОГРАММАЛАУШЫ (программист). *Программалау жұмысымен айналысушы адам.*

15—26 июнь аралығында Алматыда жас программалаушылардың бірінші республикалық мектебі өтуде (Қаз. пионері, 1987, 21 июнь).

ПРОЦЕНТ ҚҮЙТТЕУ (процентомания). *Жалаң процент қуу.*

Кертартпа бюрократтық басқару, инспектураның зорлық-зомбылығы, формализм, «процент күйттеу» педагогика коллективтерінің күш-жігерін тежеуде (СҚ, 1988, 26 февраль).

ПІКІРТАЛАС (дискуссия, диспут, полемка). *Даулы, талас мәселені көпшілік алдында (жиналыстарда, баспасөз беттерінде т. б.) талқылау, жұртшылық талқысына салу.*

Сүйікті газетіміздің 10 февраль күнгі (1982) «Қыздар қалай ойлайды екен?» пікірталасына орай жарияланған мақалалар жастардың қайсысын болса да ойландырары сөзсіз (ЛЖ, 1983, 18 январь). Делі. 11 март. Блоктарға қосылмаған елдердің мемлекет және үкімет басшыларының VII конференциясында жалпы пікірталас аяқталды (СҚ, 1983, 13 март). Пікірталастың осындай қызған кезінде СССР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі И. Шкловскийдің айтқан пікірі аспаннан түскен жайдың оғындай болды (Біл. және еңб., 1981, № 5, 2-б.).

ПІШЕНДЕМЕ (сенаж). *50—55 процентке дейінгі ылғалдылықта кептірілетін және саңылаусыз етіп жабылған темір-бетон қоймаларда сақталатын мал азықтық шөп.*

Алдағы мал қыстату маусымы жоғары өнімділікпен өткізілу үшін қыруар жұмыс атқарылды. Пішен, пішендеме, шөп ұнын дайындау тапсырмалары толық орындалды (ЛЖ, 1983, 25 октябрь). Пішендеме салу мен витаминді шөп ұнын өндіру қарқынны арта түсуде (СҚ, 1983, 20 сентябрь). Алғашқы күні 85 тонна пішендеме салыныпты (СҚ, 1983, 8 июнь).

ПІШЕН ҰНЫ (травяная мука). Қ а р а : **Шөп ұны.**

Шошқасы бар барлық шаруашылықтар бұл жаңалыққа ұнта қойып отыр: қыста осындай цехтарда 80 мың тонна сүрлем ұнтағы мен 60 мың тонна пішен ұны әзірленетін болады (СҚ, 1983, 12 октябрь).

— P —

РАСЫТХАНА (обсерватория). *Астрономиялық, метеорологиялық т. б. бақылау жүргізетін ғимарат және сонымен шұғылданытын мекеме.*

Асылы, бірнеше ғарыштан да шалғай жатқан әлемді зерттептануда жарық спектрлерін анықтап-білудің берері өте зор десек, Армениядағы Бюрокан *расытханасы* әлемдегі ең үлкен объективтік призманы қолдану арқылы ондаған мың ғарыштардың спектрлерін (сәулелік қабаттарын) аса қуатты телескоппен «жақыннан» түсіріп алуы көптеген беймәлім жайдың бет пердесін ысырды (Біл. және еңб., 1987, № 6, 21-б.).

РӘСІМ (церемония). *Белгіленген, қалыптасқан тәртіп бойынша өтетін салтанатты, ресми акт.*

Институттың акт залы халыққа лық толы. Жаңа ғана аяқталған салтанатты мәжілісте жыл қорытындысы бойынша социалистік жарыс жеңімпазы деп танылған Өскемен педагогика институтының коллективіне СССР Оқу министрлігінің ауыспалы Қызыл туын тапсыру *рәсімі* өткен еді (СҚ, 1981, 14 август).

РӘСІМДЕУ (документация). *Қажетті документтер арқылы негіздеу.*

Ведомстволық жазылу қағазын *рәсімдеуде* едәуір өзгерістер бар (СҚ, 1984, 4 август). Ведомстволық жазылуды қатаң түрде бір заказ бойынша *рәсімдеу* керек (СҚ, 1984, 4 август).

РЕТТЕУШІ (наладчик). *Механизмдерді тәртіпке келтіру, реттеу жұмысымен шұғылданушы маман.*

— Егін жинау-транспорт комплексі сонау қыста құрылған болатын, — дейді Қачира бірлестігінің бас инженері М. Сироткин. — Оның құрамында *реттеушілер* звеносы, запас бөлшектердің қажетті мөлшері бар. Алқапта бір машина да бос тұрмайды (СҚ, 1983, 27 сентябрь).

— С —

САБЫНСУ (шампунь). *Сұйық сабын.*

Қала магазиндерінің сөрелерінде жаңа зат — химия заводының қызметкерлері жерлестеріне ұсынған жоғары сапалы «Диона» *сабынсуы* пайда болды (Алматы ақшамы, 1988, 10 ноябрь). Ғалымдарымыздың көмегімен «алтын тамыр» деген атпен кеңінен танымал қызғылт радиола тұнбасы қосылған *сабынсу* өндіру ісін де жолға қою жоспарланып отыр (Сонда).

САЗ мед. (грязи). *Құрамында органикалық және минералдық заттар бар, медицинада емге пайдаланылатын өзен, көл түбіндегі тұнба.*

Мұнда электрмен, *сазбен*, сумен және басқа емдеу әдістері үшін арнаулы бөлмелер ашылды (СҚ, 1983, 5 апрель).

САЗҚҰНДЫЗ / САЗ ҚҰНДЫЗЫ зоол. (нутрия). *Қымбат бағалы терісі бар, суда да, құрғақта да жүре алатын кемірушілер тұқымдас сүт қоректілер.*

Бір жыл ішінде 5—7 аналық *саз құндызы* жүзден аса балалайды (ЛЖ, 1981, 16 июнь).

САЙЛАМАЛЫ / САЙЛАНБАЛЫ ОРГАНДАР (выборные органы). *Қадрлары демократиялық жолмен сайланып қойылатын органдар.*

Сайламалы басшы кадрлардың ішінде әйелдердің үлес салмағы артып келеді (Қаз. ком., 1985, № 8, 26-б.). Республикада *сайланбалы* партия органдарының қайта құруға басшылық жөніндегі есептері аяқталды (СҚ, 1988, 9 февраль).

САЛАЛЫ ЗЫҒЫР (лен-долгунец). *Сабағы 20—28 процентке дейін талшықты болып келетін зығыр тұқымдас өсімдік.*

Батыс және солтүстік облыстарда қыша мен *салалы зығыр* жақсы жерсіндірілуде (СҚ, 1983, 1 октябрь).

САЛАУАТТЫҚ // САЛАУАТТЫЛЫҚ (тревность). *Алкоголь ішімдіктеріне бой ұрмаушылық.*

Салауаттық жолындағы күрестің Қазақ республикалық ерікті қоғамының құрылтай конференциясы қарар қабылдады, қоғамның советін, оның тексеру комиссиясын сайлады (СҚ, 1985, 19 октябрь). *Салауаттылықты* орнықтыру қоғамдарының кейбір советтері мен оның жетекшілері көбіне тәртіп бұзушылар жөнінде күнделікті ақпар жинаумен ғана шектеледі (СҚ, 1987, 13 август). Таяуда құрылған *салауаттылық* жолындағы күрестің Бүкілодақтық ерікті қоғамы алкогольге қарсы бұқаралық қозғалысты дамытуға, оны еңбек коллективтерінің арасына таратуға көмектеседі (СҚ, 1985, 4 сентябрь). Кеңесте өміріміздің нормасы ретінде *салауаттылықты* орнықтыру жолындағы күресте күш-жігер еселене түсуге тиіс екені атап көрсетілді (СҚ, 1987, 12 июнь).

САЛАУАТТЫЛЫҚ ҚОҒАМЫ (КЛУБЫ). (общество (клуб) трезвости). *Алкоголь ішімдіктерінен бас тартушылардың ерікті қоғамы.*

Чапаев қаласындағы аудандық *салауаттылық қоғамы* мен физкультура және спорт комитеті қайта құру талабына сай еңбекшілердің жазғы демалысын көңілді өткізудің үстіміздегі жылға арналған программасын жасаған еді (СҚ, 1987, 23 июль). Республиканың бірқатар облыстарында *салауаттылық клубтарының* жұмысы жанданғаны атап өтілді (СҚ, 1985, 4 сентябрь).

САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫ (трезвый образ жизни). *Алкоголь ішімдіктерін әдет, дәстүрден аластаушылық.*

Салауаттық жолындағы күрестің Қазақ ерікті қоғамы жер-жерден кінәратсыз, *салауатты өмір салтын* орнықтыруға республика мен елдің алдында тұрған әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешуге өзінің белсенді үлесін қосады деп сендіреді (СҚ, 1985, 19 октябрь). *Салауатты өмір салтын* орнықтыру жөніндегі жұмыстың шеңберін кеңейте түсу — адамдарды тәрбиелеудің неғұрлым пәрменді формаларын табу, жаңа дәстүрлерді батылырақ енгізу, жастардың бос уақытын мазмұнды ұйымдастыру... (СҚ, 1987, 12 июнь).

САЛТАҢ ЖҮРІС (порожний рейс). *Бос, жүксіз жүріс, рейс.*

Қала мен ауылдың, ауыл мен ауылдың арасында салтаң жүрген машиналарды күнделікті өмірде аз кездестірмейсіз. Осыны түпкілікті жоймағанмен, азайтуға, автотранспортты пайдаланудың тиімділігін арттыруға бола ма? Өйткені *салтаң жүріс* жанар-жағар майдың орны толмас шығыны (СҚ, 1985, 11 июнь). Павлодар облысында жүк әкелген машинаны бос жібермей, қайтарында да жүк тасыту қолға алынғалы он жыл болды. Нәтиже айтарлықтай. *Салтаң жүріс* едәуір азайып, транспорт тиімділігі артты (Сонда).

САНАУЫШ (счетчик). *Газды, электр энергиясын есептеуге арналған арнайы құрал.*

Мәселен, *санауыштың* тығыны бұзылды дейік. Жөндесе де, жарты да жарты-ақ минуттық шаруа (М. Мағауин. Алтын тіс, 9-б.).

САҢЫЛАУЛАУ а у ы л ш а р. (щелование). *Ылғал сақтау үшін аңыз топырағын аудармай жырту.*

Биылғыдай құрғақшылықтың өзінде *саңылаулауып* өңделген егін-жайдағы өскіндер ылғал тапшылығына ұрынбай қаулап шықты (СК, 1987, 18 октябрь).

САҢЫЛАУЛАҒЫШ АГРЕГАТ а у ы л ш а р. (агрегат для щелования). *Аңыз топырағын аудармай жыртатын агрегат.*

Алғашқыда *саңылаулағыш агрегатты* өнертапқыш механизаторлардың күшімен өз шеберханамызда жасадық. Тек өткен жылы ғана заводтан шыға бастаған алты *саңылаулағыш агрегатқа* ие болдық (СК, 1987, 18 октябрь).

САПАР. 1. қ о ғ.-с а я с и (визит). *Өзге елге ресми түрде арнайы шақырумен бару.* 2. (рейс). *Кеме, самолет, автомашина т. б. маршруты.*

КПСС Орталық Комитеті Саяси Бюросының мүшесі, СССР Министрлер Советі Председателінің бірінші орынбасары, СССР Сыртқы істер министрі А. А. Громыко бүгін Берлиннен Москваға жүріп кетті. Ол ГДР-ге Германия Социалистік Біртұтас партиясы Орталық Комитетінің Бас секретары, ГДР Мемлекеттік советінің Председателі Э. Хонеккердің шақыруы бойынша достық *сапармен* келген еді (СК, 1983, 19 октябрь). Шофер өз көмекшілерін — слесарьларды да автобуска деген осындай ұқыптылыққа бірте-бірте үйретті, әрбір *сапар* алдында олардың жұмысына бақылау жасайды (ЛЖ, 1981, 17 июнь). Жітікарадағы № 2 автомобиль транспортын пайдалану кәсіпорынының жүргізушілері В. Воронцов, Н. Ғарифулин және Е. Федоров сағаттық график бойынша жұмыс істеуде. Олардың әрқайсысы тіркемелі КамАЗ машинасымен алыс *сапарларға* шығып, мемлекет қоймасына 1500 тоннадан астық жеткізді (СК, 1981, 2 октябрь).

САПАРЛЫҚ БИЛЕТ (проездной билет). *Транспортпен жүруге право беретін арнайы билет.*

Біздерге қалалық № 3 автопаркінің № 96 автобусы қызмет көрсетіп келді. ...Қатынау ақысы өте қымбат — отыз тиын, ал *сапарлық билеттер* жарамсыз (Алматы ақшамы, 1988, 7 июль).

САПАРНАМА (путевые записки). Қ а р а : **Жолжазба.**

Жазушы Қалаубек Тұрсынқұловтың соңғы жарық көрген кітабы «Анды—Қарағыз» топтамасына Якутияға барғандағы үш *сапарнамасы* енген (ЛЖ, 1983, 3 ноябрь). Шоқан күнделігін, *сапарнама* жазбаларын оқыған кез келген адамның көз алдына мәдени,

тарихи байлығы тұтасқан халық бейнесі тұра қалады (Біл. және еңб., 1985, № 11, 22-б.).

САРАПШЫ 1. (жюри). *Түрлі жарыстарда озып шыққандарға сыйлық, жүлде, награда беруді шешетін білгір мамандар тобы.* 2. ю р и с п р. (эксперт). *Белгілі бір істің, мәселенің қаралуында дәл, соңғы тұжырым беруші маман.*

— Бұл жолмен талай рет жүрдіңіз ғой, таныстыра отырсаңызшы, — дейді *сарапшылар* тобының мүшесі, республикалық «Мәдениет және тұрмыс» журналының бас редакторы Бақытжан Жиенғалиев Алматы облыстық «Жетісу» газетінің редакторы Пернебек Бейсеновке (бұл кісі де *сарапшылар* тобының мүшесі) (ҚӘ, 1981, 12 июнь). Тыңдаушылар мен *сарапшылар* үнсіз қалыпты. «Арай» ансамблінің жетекшісі П. Загуменов ән біткенде дауыстап жіберді:

— Тамаша, тамаша! Дауысы қандай әдемі. Маған ұпайды (СҚ, 1981, 14 август).

«*Сарапшы* Лебедев, жолға шығыңыз», — деді қырылдаған дауыс. Бірақ Кохтла—Ярведегі қалалық милиция бөлімінің *сарапшысы* Константин Лебедевтің естілген бұйрыққа тікелей қатысы болғанымен, ол, «неге екені белгісіз», «жолға шығуға» асығар емес (СҚ, 1984, 6 январь). Жалақорлық қауесеттер таратқан адамдар қылмыстық жауапкершілікпен қатар материалдық жағынан да жауапты болады. Мәселен, айғақты заттарды сарапқа салуға (жазуын, графикасын, криминалистикалық және басқалар), сақтауға, басқа жерге жіберуге және зерттеуге байланысты барлық шығындар, сондай-ақ зардап шеккендерді, куәларды, *сарапшыларды*, мамандар мен аудармашыларды тергеу және сот орындарына шақыруға арнап жұмсалған сома жалақордан өндіріліп алынады (СҚ, 1987, 21 август).

САРАСАНА (самосознание). *Қоғамдағы, өмірдегі өзінің орны мен ролін, атқаруға тиісті міндетін толық түсінушілік.*

Біздіңше, Абай айтқан ащы ойлар мен сындарлы сындардан салиқалы қорытындылар шығармау азаматтық кемелдіктің кемдігін және адамгершілік *сарасана* (самосознание) төмендігін айғақтайды (ҚӘ, 1987, 14 август).

САРҒАҚ (созревание злаковых культур). *Дәнді дақылдардың піскен кезі.*

Сарғақ — дәнді дақылдардың сүттеніп, камырланып піскен шағы. *Сарғағында* ормасаң, сақалыңды сипарсың (СҚ, 1976, 26 август).

САРҚЫНДЫ СУ (сточные воды). *Өндірісте пайдаланылғаннан кейін ағызылып жіберілетін су.*

Табиғат қорғаудың кең көлемді программасы орындалды. Қара, Азов, Балтық, Каспий теңіздерінің және еліміздің басқа да су

қоймаларының айдынына лас сарқынды су ағызуды тоқтату жөніндегі шаралар жүзеге асырылды (СҚ, 1981, 25 июль).

САУАЛ (запрос). *Белгілі бір іс бойынша ресми түсінікті талап ету.*

Председательдік етуші депутаттар А. С. Күленовтің, Ф. П. Лопатиннің және В. А. Васильевтің СССР Министрлер Советі Председателінің орынбасары, СССР Министрлер Советінің Отын-энергетика комплексі жөніндегі бюросының председателі Б. А. Шербинаға, депутаттар Н. А. Нуриеваның, А. Р. Қоротеньковтың және В. Э. Сийтанның СССР Жеңіл өнеркәсіп министрі В. Г. Қлюевке сауалын жария етті (Известия, 1987, 20 октябрь).

САУДА НҮКТЕСІ (торговая точка). *Сауда жүргізілетін арнаулы орын.*

Халық көбірек қажет ететін товарлардың бір жерде көп, бір жерде жеткіліксіз болу себебі неден? Меніңше бұған ең алдымен сауда жүйесіндегі товар айналымын бақылап отыратын сауда қызметкерлері кінәлі дер едім. Өйткені олар сауда нүктелерінде жиі болып халықтың сұранымын зерттемейді (СҚ, 1981, 11 апрель).

САУЫҚТЫРУ қоғ.-с.а.я.си (оздоровление). *Халықаралық жағдайды мейлінше дұрыс, нормалы жағдайға келтіру.*

Ұлы Жеңістің қырық жылдығы халықтар мен мемлекеттердің халықаралық жағдайды сауықтыру, бейбітшілікті нығайту бағытындағы ортақ күш-жігеріне жаңа қуатты серпін беретін болсын (СҚ, 1985, 10 май). Вьетнам Социалистік Республикасы жаңа дүниежүзілік соғысқа жол бермеуді және халықаралық жағдайды сауықтыруды дәйекті түрде жақтап келеді (СҚ, 1985, 3 февраль).

САХНАЛАУ (инсценировка). *Белгілі бір шығарманы сахнаға қоюға лайықтау, бейімдеу.*

1946 жылы көктемде М. Әуезовтің «Қобыланды» драмалық шығармасын қоюшы-режиссерлер Е. Штейн мен Қ. Бадыров Қарлыға образын сомдауды Хадишаға тапсырды (СҚ, 1987, 20 февраль).

САЯБАҚ (сквер). *Қала, поселкелердегі кішігірім қоғамдық бақ.*

Шахтерлер қаласын көгалдандырып, көркейту жұмысы жүргізіле береді. Тек өткен жылдың өзінде мұнда 155 мың түп ағаш және бұталар отырғызылып, үш жүз шаршы метр жерде гүлзарлар мен саябақтар жасалды (СҚ, 1983, 23 сентябрь).

САЯБАҚША (садовый участок). *Жеке меншіктегі бау-бақша участогі.*

Саябақшалар мен үй маңындағы учаскелердің иелері осы жәрдемшіні (аспалы құралдары бар МБ-1 мотоблокты) көптен бері күткен еді (СҚ, 1986, 23 февраль).

САЯЖАЙ (дача). *Қала сыртындағы жаз айларында тұру үшін салынған шағын үй.*

Сонымен, «Электроника» автомобильмен саяхатқа шықсаңыз да

(аккумуляторға қосуға болады), *саяжайға* барсаңыз да ойдағыдай қызмет көрсете алады (ЛЖ, 1983, 7 июль).

САЯЖОЛ (аллея). *Екі жағын ағаш көмкерген жол, көшенің ортасы.*

Павлодардың Бейбітшілік көшесімен жүріп өтсеңіз, колөнердің шеберлігінен шыққан, қараған адамның көзі тоймайтын тамаша, әсем *саяжолды* көресіз. Тұрғын халық мұны «Бейбітшілік саяжолы» дейді (Сонда).

САЯСАТКЕР (политик). *Саясатпен айналысатын қайраткер.*

...Сардарға бітісі, *саясаткерге* сұқыты ұқсамайтын, бетінде қорасын дағы бар, орақ мұрын, арық адам (М. Мағауин, Аласапыран, II кіт., 1983, 24-б.). Тіпті көп ретте Борис Годуновтың, жеке-леген боярлардың ғана емес, марқұм (марқұм емей немене, істен аласталған *саясаткердің* көрдегі өліктен айырмасы қанша) Андрей Шелкаловтың өзінің ұстанған жолына қайшы (Сонда, 43-б.).

САЯСИ АХУАЛ с а я с и (политическая атмосфера). *Саяси хал-жағдай.*

Жалпы алғанда, комитет ұсынған күн тәртібі мемлекеттердің басым көпшілігінің жер бетіндегі *саяси ахуалды* сауықтыруға, шиеленісті азайтуға, жанталаса қарулануды ауыздықтауға деген ұмтылысын бейнелейді (СҚ, 1981, 18 сентябрь).

САЯСИ ХАБАРЛАМАШЫ / САЯСИ ХАБАРШЫ (политинформатор). *Саяси тақырыптарға хабарлама жасаушы.*

Еңбек коллективтері мен қалың жұртшылықты табиғи ортаны қорғауға белсенді жұмылдыру үшін насихатшылар, *саяси хабарламашылар*, үгітшілер, лекторлар, баспасөз, радио мен телевизия насихат жұмыстарын пәрменді жүргізуде (СҚ, 1981, 25 ноябрь). Қоғамдық ұйымдардың басшылығымен үгітшілер, *саяси хабаршылар* өндірістің шешуші учаскелеріне аттанды (ЛЖ, 1983, 31 август).

САЯХАТНАМА (путевые записи). *Адамның жол үстінде, саяхат кезінде көрген-білгендері, ойға түйгендері жазылған жазба.*

Ол ... «Дашти қыпшаққа да саяхатүн» деп жазған *саяхатнама-сында* (көлемі 2 баспа табақтай) қазақ халқының көшпелі өмірі мен әдет-ғұрпын, қонақжайлық дәстүрін жан-жақты баяндаған (ҚӘ, 1985, 1 март).

СӘЛЕМХАТ с а я с и (приветственное письмо). *Үлкен симпозиумдарға, жиналыстарға, съездерге қатысушылардың КПСС-тің саясаты мен бағытын толық мақұлдайтындығын білдіретін ресми жазба документ.*

КПСС Орталық Комитетіне, СССР Жоғарғы Советінің Президиумына, СССР Министрлер Советіне, Ю. А. Андропов жолдасқа *сәлемхат* зор өрлеу үстінде қабылданды (СҚ, 1983, 23 октябрь).

СЭН АТЕЛЬЕСІ (ателье мод). *Киім тiгу немесе жөндеу тәрiздi тұрмыстық қызмет көрсететiн шеберхана.*

Биыл конкурсқа фабрика жастарынан 38 адам қатысты. «Элегант» сән ательесiнен Л. Қим әйелдердiң жеңiл көйлектерiн тiгуден бiрншi орынға не болып, «Үздiк жас шебер» атағын алып шықты (Орт. Қаз., 1979, 6 май). «Жастар», «Сәуле», «Ақ қайын», «Қарлығаш» жатақханаларында комбинаттың ынтымақты еңбеккер семьясының негiзгi бөлiгi тұрады... Оларда буфет, шаштараз бөлмелерi, киiмдi химиялық жолмен тазарту салоны мен сән ательесiнiң заказ қабылдау пункттерi және аяқ киiм жөндеу шеберханалары жұмыс iстейдi (СҚ, 1983, 15 октябрь).

СӘНДiК-ҚОЛДАНБАЛЫ ТВОРЧЕСТВО (декоративно-прикладное искусство). *Адамдардың қоғамдық тiршiлiгi мен күнделiктi тұрмысында қолданылатын сәндi бұйымдарды жасау немесе мебель, мата, киiм, ойыншық, сырға-сылдырмақ сияқты заттарды нақыштап, әсемдеу өнерi.*

...Балалардың бейнелеу және сәндiк-қолданбалы творчествосы көрмесiн... өткiзу бұнда дәстүрге айналған (Қаз. мек., 1983, № 10, 20-б.).

СӘНХАНА (ателье). Қ а р а : **Сән ательесi.**

Жаппай өскен заманда, екiнiң бiрi ғылымға талпынғанда, сәнхананың арнаулы журналы тұрғанда киiм мұнтаздай болуға керек деп ойлады (Т. Әлiмқұлов. Шежiрелi сахара. 1976, 169-б.).

СӘУЛЕ ТАБЛОСЫ (световое табло). *Түрлi жазу, цифрларды электр жарығымен жазып, көрсететiн тақташа.*

Цехтың көрнектi жерiнде сәуле таблосы тұр, оған әр сағат сайын әрбiр учаскенiң, бригаданың тапсырманы қалай орындап жатқаны жазылып тұрады (ЛЖ, 1983, 19 октябрь).

СӘУЛЕТКЕР / СӘУЛЕТШІ (зодчий). *Құрылыс, ғимарат, тұрғын үйлердi жобалаушы маман, архитектор.*

БАМ-ға арналған тұрғын үй массивтерiнiң жобаларын жергiлiктi құрылысшылар Алматы сәулеткерлерiмен бiрлесiп жасауда (ЛЖ, 1983, 5 апрель). Нұразы Оразымбетов есiмi республика сәулеткерлерiнiң де арасында көптен таныс (ҚӘ, 1981, 20 март). Суретшiлер мен сәулетшiлер байланысының нығаюы республика қалалары мен селоларын көркейту iсiн дамытуға, монументалистер жұмысының тартымды болуына жәрдемдестi (ЛЖ, 1982, 29 апрель). Бiздiң елiмiзде сәулетшiлер мобильдi үйлердiң алғашқы жобасын жасауда жақсы iзденiстер жасауда (Бiл. және еңб., 1981, № 12, 13-б.).

СӘУЛЕТ ӨНЕРІ (зодчество). *Құрылыстар, ғимараттар салу өнерi, архитектура.*

Бүгiн осында ашылған облыстық көркем-архитектура музейi осы қаланың көрiктi орнына айналды. Ол ХIХ ғасырдың аяғын-

дағы халықтың *сәулет өнерінің* бірегей ескерткіші — бұрынғы Жаркент мешіті негізінде құрылған (СҚ, 1979, 24 январь).

СЕБЕЗГІ (душ). *Жуынып-шайынуға арналған, жоғарыдан су шашатын тетік (прибор).*

Жаз айларында *себезгі* (душ) немесе басқа да тұрмысқа қажет суларды жылыту үшін күн энергиясын пайдалануға болады (Біл. және еңб., 1985, № 8, 27-б.).

СЕКІРІС / СЕКІРУ спорт (прыжок). *Биіктікке немесе ұзындыққа секіретін спорт түрі.*

Э. Ахметованың есебіне 600 *секіріс* жазылған (Біл. және еңб., 1983, № 3, 12-б.).

СЕМСЕРЛЕСУ спорт (фехтованне). *Сапы (эспадрон, рапира т. б.) арқылы спорттық мақсатта сайысу.*

Таяуда ғана *семсерлесуден* Таллин қаласында «Динамо» ерікті спорт қоғамының біріншілігі болып өтті (ЛЖ, 1983, 5 ноябрь). *Семсерлесу.* Алматыда «Буревестник» орталық ерікті спорт қоғамының біріншілігі өтті. Мұнда Вера Парьева тәуір нәтиже көрсетті. Ол рапирамен бәсекелесуде біріншіліктің күміс медалін жеңіп алды (СҚ, 1977, 14 октябрь).

СЕМСЕРШІ спорт (фехтовальщик). *Семсерлесу спортына қатысушы адам.*

Республикамыздың 200-ден аса *семсершілері* бүкілқазақстандық XVI спартакиаданың жүлдесін сарапқа салды. Шығыс Қазақстан облысының *семсершілері* үшінші орынды иеленді (СҚ, 1983, 7 май).

СЕНІМ АХУАЛЫ с а я с и (атмосфера доверия). *Түсінісу жағдайы.*

...Мемлекеттер өздерінің әлеуметтік құрылысына, белгілі бір әскери одақтарға қатысуына қарамастан, бейбітшілікті нығайту, бәсеңдік пен *сенім ахуалын* қалпына келтіру үшін барлық күш-жігерін жұмсауға бірлесіп еңбек ете беруге тиіс (СҚ, 1981, 2 декабрь).

СЕРІКТЕС (соратник). *Күрес пен шайқастарда бірге сыннан өткен, бір сапта болған пікірлес, жолдас.*

Орта Азия мен Қазақстанға аты мәлім Жүсіпбек Арыстанов, Құсайынбек Әміров, Сара Есова сынды Ғани Мұратбаевтың жалынды *серіктестері* туралы көптеген тың мәліметтерді де алғаш рет Ильяшевтің әңгімелеуінен естіген едік (СҚ, 1983, 11 октябрь).

СЕРІКТЕС ҚАЛА (город-спутник). Қ а р а : **Қанаттас серік.**

Көнетоз заттарды Қарағандыда және *серіктес қалаларда* таяуда ашылған қабылдау пункттеріне тапсырып, оның орнына осында бар товарларды айырбас ретінде алуға болады (Орт. Қаз., 1976, 22 июнь).

СЕРІППЕ (рессора). *Транспорт машинасының қорабы мен дөңгелек білігінің аралығына орнатылған солқылдақ темір белдеу.*

Ойқы-шойқы жол *серіппесі* мықты деген «Ниваның» өзін шайқалақтатып жіберді (ҚӘ, 1981, 5 июнь).

СИҚЫРШЫ (иллюзионист). *Арнаулы тәсілдер арқылы «керемет» көрсететін цирк, эстрада өнерінің шебері.*

Сүйікті жас әншіміз Роза Рымбаева екі мәрте халықаралық сыйлықты, *сиқыршылар* Сара Қабиғожина мен Сұлтанғали Шүкіров Гран При халықаралық сыйлығын жеңіп алды (Мәд. және тұрм., 1981, № 5, 1-б.).

СОЛДЫРМА // СОЛЫМА (вилт). *Өсімдік ауруы.*

Беденің тағы бір маңыздылығы зиянды ауруы (вилт) *солдырман*ы азайтады (І. Сейітов, Р. Өрісбаев. Суармалы егіс көлемін арттыру. 1984, 97-б.).

СӨЗТІЗБЕ // ЛҰҒАТТЫҚ (словник). *Сөздікке енгізілуге тиісті сөздердің алфавиттік тізімі.*

Сөзтізбе үшін алынған терминдер энциклопедияның түрлеріне (әмбебап және салалық) қарай жиналып, әуелі ғылым салалары бойынша тізіледі де, кейін жалпы алфавит тәртібіне түсіріледі (ҚСЭ, 10-т. 381-б.). Алдында осы машиналарды пайдалану арқылы «Абай жолы» романының алфавиттік жиілік сөздігінің толық *сөзтізбесін* жасап қойған болатынбыз (ҚӘ, 1987, 5 июнь).

СӨЗТІЗБЕК (анаграмма). *Әріптердің орнын алмастырып қою арқылы оқылатын сөз немесе сөз тіркесі (сөзжұмбақ-кроссвордтың түрі).*

Қалгариде өткен қысқы олимпиадаға арналған *сөзтізбек* тәуір жасалған (Біл. және еңб., 1988, № 7, 40-б.).

СУ АЙДЫНЫ (водоем). *Судың жиналған орны, көл, бассейн.*

Дүниежүзілік мұхит пен ішкі *су айдындары* ресурстарының азық-түлік мақсаттар үшін тиімді түрде пайдаланылуы қамтамасыз етілсін (СҚ, 1987, 13 август).

СУРЕТТЕМЕ (зарисовка). *Газет жанрларының бірі.*

Өнегелі жас еңбеккерлер жайлы *суреттемелерге* конкурс жарияланды (Біл. және еңб., 1983, № 8, 10-б.).

СУРЕТШІ-ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУШІ (художник-реставратор). *Көнерген, ескірген, тозған суреттерді, ескерткіш ғимараттардың, үй-жайлардың төбесіндегі ою-өрнек, әшекейлерді қайта жаңғыртушы.*

Жиырмаға жуық *суретші-қалпына келтірушілер* жұмыс істейді (Біл. және еңб., 1981, № 1, 7-б.).

СУШАРАП (шампанское). *Жүзімнен дайындалған ішімдік.*

Өстіп қиналып жүргенде Қалышқа тамаша бір ой келген: автолавкада екі-үш жәшік *сушарап* бар. Соны алып радиаторға неге құймасқа? (С. Шаймерденов. Ағалардың алақаны. 1987, 238-б.).

...Есіл-дерті далаға төгілер *сушарапта* тұрған тракторшы желкесін қасиды (Сонда, 239-б.).

СУШЫ (поливальщик). *Егістікке, шабындыққа, бау-бақшаға су жіберу жұмысымен айналысатын кәсіп иесі.*

ҚПСС XXIV съезі атындағы совхозда құрылған *сушылардың* 24 звеносынан маусымдық суару жұмысының аяқ кезінде небәрі 16 звено сақталып қалған (СК, 1985, 31 март).

СҮЛБА (фасон). *Арнаулы үлгі бойынша тігілген дайын киімнің қалпы, түрі.*

Маған ілгіште тұрған мына пальто айрықша ұнады. Ашық күлгін түсті, тал бойға жарасарлықтай сәнмен тігіліпті. Далиып кетпеген жаға жарасымды қондырылған, ал онтайлы орналасқан қалталар сәнді *сұлбаны* толықтырып тұр (ЛЖ, 1984, 13 февраль).

СҰҢҒАТ (живопись). *Бейнелеу, сурет салу өнері.*

Сұңғат — бейнелеу өнері. Оның басты мақсаты — реализмге бейім шындықта кездесетін заттар мен құбылыстардың түсін, пішінін, түрін, қалыбын өнерде қайталау (Біл. және еңб., 1984, № 9, 25-б.). Ол (Жаннұр Әлімбаев) Ленинградтағы И. Е. Репин атындағы *сұңғат* (живопись), мүсін және сәулет институттарының түлегі (Біл. және еңб., 1985, № 11, 3-б.).

СҰРАНЫМ / СҰРАНЫС (спрос). *Халықтың қажет товарларды талап етуі, тұтынушы тарапынан белгілі бір өнімдерге деген талап, сұрау.*

Тұтынушылардың талғамдары мен *сұранымдарына* орай өнеркәсіп орындары ет және овощ қосылған... көжелердің концентраттарын жасап шығарады (Орт. Қаз., 1976, 23 апрель). Товар айналымы өскенімен, халықтың кейбір азық-түлік және өнеркәсіп товарлары жөніндегі *сұранымы* әлі толық қанағаттандырылған жоқ (СК, 1981, 25 июль). Ол бірден онсыз да жетпей жататын машиналарға деген *сұранымды* қысқартып, жүк тасудың өзіндік құнын 30 процент арзандатып отыр (СК, 1981, 29 сентябрь). Халық арасында *сұранысы* мол заттарды алып-сатумен айналысып пайда тауып жүрген жандар... (Қаз. әйел., 1982, № 3, 21-б.). НТР кезеңінде мұнай өнімдеріне деген *сұраныстың*, қажеттіліктің қандай мәнге ие болып отырғаны өзінен түсінікті (Біл. және еңб., 1981, № 4, 12-б.). Киік мүйізіне *сұраныс* көп-ақ (Қаз. әйел., 1983, № 4, 31-б.). Оның үстіне сыртқы рынокта елтірінің осы түріне деген *сұраныс* өте үлкен: қаракөлге қарағанда қаракөлше бағасы әлдеқайда жоғары (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 28-б.).

СҰХБАТ 1. қ о ғ - с а я с и (встреча-беседа). *Ғылым, мәдениет, әдебиет т. б. қайраткерлерімен кездесіп өткізілетін әңгіме, пікір алысу.* 2. (интервью). *Публицистика жанры. Журналистің белгілі бір мәселе төңірегінде бір немесе бірнеше адаммен әңгіме жүргізуі.*

Бүгінгі *сұхбатымызда* бірталай ойлар айтылды. Бұл пікірлесу — тек таныстықпен шектелмей, әрқайсымызға да творчестволық импульс берер пікірлесу (ҚӘ, 1982, 26 ноябрь). *Сұхбатымызды* дәстүрлі сұрақпен тамамдасақ. Жастарға қандай тілек білдіресіз? (ЛЖ, 1983, 21 апрель).

СҮДІГЕР (зябь). *Білғалды жақсы сақтау және арамшөптерді құрту үшін топырақтың жаздық, күздік өңделуі.*

Сүдігер болашақ өнімнің негізі екенін дикандар жақсы біледі. Сондықтан шаруашылықтар егін танасынан десте жиналысымен іле *сүдігер* жыртуға жаппай кірісті (СК, 1983, 25 октябрь). *Сүдігер* — пардың баламасы. «Ерте сүдігер, шілде сүдігер, таза сүдігер, екпе сүдігер» дегендердің бәрі соған тән (СК, 1976, 26 август).

СҮЙЕРМЕН спорт (болельщик). *Спорттың белгілі бір түрін жақсы көруші, жақтаушы, жанкүйерлік көрсетуші адам.*

Бразилия футбол *сүйермендерінің* қорқынышы (Спорт, 1980, 4 октябрь).

СҮЙКЕЙСАЛДЫ (черкнуть). *Ат үсті жаза салу.*

Сын садағына іліккендер көбінесе үндемей құтылатын, немесе редакцияның әлденеше рет қозғау салуынан кейін ғана, онда да «*сүйкейсалды*» жауап қайтарып тынатын (СК, 1987, 29 сентябрь).

СҮТЖҰҚПАН (вид национального хлебного изделия). *Сүтке бұқтырылған нан.*

Қатырма қатырып, майжұқпан, *сүтжұқпан* сияқты ас түрлерін даярлау қазір сиреп барады (ЛЖ, 1983, 28 сентябрь).

СҮТСІРНЕ (сыр). *Сүтті айрықша әдіспен ұйыту арқылы дайындалатын тағам.*

Бірақ менің қиядағыны шолатын қырағы көзім сенің жөндеп жабылмайтын дипломатыңның санылауынан тамған айран тамшыларың әлгінде-ақ шалған, айран құйылған құмыра жанында бір орама шұжық пен екі кесек *сүтсірне* жатқанын көрмей-ақ білем (Жалын. 1988, № 1, 86-б.).

СҮТШӘРБАТ (молочный коктейль). *Балмұздақ, жеміс шырыны және сүт араластырылып жасалған салқындалатын сусын.*

Қауап, манты, палау, майшелпектер, *сүтшәрбат*, торт, пирожныйлар — міне, осыншалық сан алуан зат пен ішім-жем тағамдарын тек жәрменкелерден ғана көре аласыз (Алматы ақшамы, 1988, 6 июль).

СЫҒЫМДАМА (слиток). *Балқытылған немесе құйылған металдың суытылған кесегі.*

Слиток — *сығымдама*. Өйткені бұл — призма формасындағы ұзындығы 2770 мм, қалыңдығы 795 мм, ені 1385 мм болат кесек (Біл. және еңб., 1985, № 4, 33-б.).

СЫДЫРАЖЫРТҚЫШ (луцильник). *Аңызды қопсытатын, дән себер алдында топырақ өңдейтін ауылшаруашылық құралы.*

Облыстағы барлық егістік жерлердің бестен төрт білігі дерлік *сыдыражыртқыштармен* өңделді (СК, 1983, 7 сентябрь). Егіс даласына *сыдыражыртқыштары* мен сабан жинауға арналған құралдары бар мындаған агрегаттар шығарылды (СК, 1983, 27 сентябрь).

СЫДЫРА ЖЫРТУ (лушение). *Жер қабатын болмашы аудара жырту.*

Енді міне, Шкилевтің жетекшілігіндегі бригада егіншілік мәдениетін көтеруде аудан, облыс көлеміне танылып отыр. Сүдігерді *сыдыра жыртып* өңдейді. Мол өнім, міне, осылай келеді (СК, 1983, 17 сентябрь).

СЫДЫРМА ТЕМІР (молния). *Ашылып-жабылуы ыңғайлы бұйым.*

Осы тұста баланың күлкісіне ұқсамайтын қырылдаған, жағымсыз күлжі естілді. Күлген — сансыз *сыдырма* темірі бар қара былғары бешпент киген он алты жасар бала еді (Жалын, 1988, № 1, 84-б.).

СЫЗБА (чертеж). *Құрылыстардың, ғимараттардың, механизм бөліктерінің және т. б. шартты түрде кішірейтілген графикалық бейнесі.*

Олар болашақта жүзеге асуы көзделіп отырған Алматы метрополитенінің бірінші линиясының алғаш іске қосылатын бөлігінің де тұңғыш *сызбасын* жасап, көпшілік талқысына ұсынды (Біл. және еңб., 1987, № 7, 15-б.). Соғыс жылдарында гитлершілдер талқандап кеткен ескерткіштер сақталған *сызбалары*, суреттері бойынша қайта қалпына келтірілді (ЛЖ, 1987, 32 июль). Алдымен ақ ватманға детальдардың айқындалған *сызбасын* толық түсірді. Үш айдай уақыт өткенде тас *сызбадан* тірілген көнеден жаңа адырна аспабы әзір болды (Біл. және еңб., 1987, № 1, 33-б.).

СЫЙЫНТЫ (святылище). *Алғашқы қауымдық дін ғибадаттарының атқарылатын орны — үңгір, қоршалған жер, шоқ қайың т. б.*

Бұрынғы жұпыны культтердің орнына дамыған дін қалыптасты, өлген адамды жерлегенде, жанына түрлі құрал-саймандар мен моншақ-тұмарлар қойылатын болды, әр қауым, тайпанын жеке *сыйынтылары* (святылище) пайда болды (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 9-б.).

СЫҚПАЛЫ ЖУУ ҚҰРАЛДАРЫ (моющие средства). *Сабын, порошок сияқты кір (ыдыс т. б.) жууға пайдаланылатын зат.*

Сықпалы жуу құралдары практикада үнемді, ыдыс жуғаннан кейін одан дақ қалмайды, кір жуу машиналарын тот басудан сақтайды (Ком. еңбек, 1978, 29 март).

СЫНАҚ п. е. (зачет). *Жоғары оқу орындарында студенттердің білімін тексерудің бір әдісі.*

Осының нәтижесінде бірінші курс студенттері *сынақтарды* әзер

тапсырып, емтихандардан жиі «кұлайды» (Қаз. мек., 1983, № 5, 25-б.).

СЫНАҚША (зачетная книжка). *Студенттердің емтиханда алған бағасы көрсетілетін документ.*

Агрофактың деканы Ермек Жұмабеков 1 курс студенті Ғабдулла Байғазинге студенттік билет пен *сынақшаны* тапсырып тұр (ЛЖ, 1984, 31 октябрь).

СЫНАМА (проба). *Жаңадан жасалынған заттың жарамдылығын тексеру үшін жүргізілетін әдіс.*

Мәселен, астық дайындау кезіндегі басты операциялардың бірі — *сынама* (проба) іріктеп алу (Қаз. ауыл шар., 1981, № 2, 9-б.).

СЫНАМПАЗДЫҚ (критиканство). *Негізсіз, үстірт айтылған, ұсақ-түйек фактілерге құрылған сын.*

Көп ретте сын *сынампаздықпен* алмастырылады, ал бұның негізінде істі жақсартуға ұмтылу емес, қайта адамды қасақана ғайбаттап өш алу, даттау, абыройдан айыру, «оған күн көрсетпей», әбден діңкесін құрту пиғылы жатады (СК, 1987, 2 июнь).

СЫНДАРЛЫ с а я си (конструктивный). *Дәйекті, негіз бола алатын.*

VII конференцияға қатысушылар бейбітшілікті нығайтудың, елдер мен халықтардың бостандығы мен тәуелсіздігін қорғаудың мүддесін көздеген *сындарлы* шешімдер қабылдады (СҚ, 1983, 15 март). Таяу Шығыс жөнінде халықаралық конференция шақыру туралы ұсыныс жасаған Совет Одағы бұған *сындарлы* жол ашады, ал конференцияға Палестина халқының бірден-бір заңды өкілі — Палестинаны азат ету ұйымы басқа жақтармен тең праволы негізде қатысуға тиіс (СК, 1983, 14 январь).

СЫРҒАЛЫҚ (мочки ушей). *Құлақтың төменгі жақ ұшы.*

Шашы қара, аздаған ағы бар. Сақал-мұрты қара. Құлағы орташа, сопақтау, түгі майда, *сырғалығы* салбыраңқы, әжімді, шұңқыры үлкен, терендеу (КӘ, 1983, 14 январь).

СЫРТТЫҚ ТРИКОТАЖ (верхний трикотаж). *Сырт киімдік трикотаж.*

Сондай-ақ *сырттық трикотаж* фабрикасының коллективі теплоходпен Ертіс үстінде жүзіп, Медвежонок аралына барды (Сем. таны, 1972, 29 июнь).

СІЛТЕМЕ (указатель). *Жол, бағыт сілтегіш.* Осы арада түсіп, *сілтемелер* жетегімен жүріп отырсаңыз, көп ұзамай фашистік террордың құрбандарына арналған Саласпилс мемориалдық ансамбліне тап боласыз (СК, 1988, 16 март).

СІРНЕ (меласса, патока). *Қызылшадан түсетін қалдық, ол құрамажем үшін қолданылады.*

Қант өндіру кезінде қалдық (*сірне*) шығады (СК, 1983, 14 январь). Комплекс құрамында мал бордақылайтын алаңмен қатар...

қазандық сүрлем, топ *сірне* сақтайтын ыдыстар орнатылған жем-шөп цехы бар (СК, 1983, 18 январь).

СІРІ (маска). *Басқа киілетін, бетке ұсталатын, адам, жануарлар, мифтік дүниелер бейнесіндегі жапсырма.*

Олар ойын бастап, би билерде... ағаштан жасалып, түрлі бояулармен боялған *сірі*... киеді, бұлардың айтуларына қарағанда (*сірілер*) баксылық ойнағанда аян беріп, көзге көрінетін жындардың кейіп-келбетіне ұқсатылып жасалған (Е. Тұрсынов, Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 15-б.).

—Т—

ТАБЫНДЫ археол. (археологическая находка). Археологиялық қазба үстінде табылған олжа.

Сондықтан материалдық мәдениет тамтығына — археологиялық *табындыларға* сүйеніп, аты белгілі болған ұлыстың арғы жақтарын ашуға болады, бергісін де білуге болады (М. Ақынжанов. Қазақтың тегі туралы. 1957, 23-б.). Ол *табындылар* талдаулардан өтіп, тарихқа керекті мәліметтер бере бастайды (Сонда, 58-б.). Афанасий мәдениетінің өте құнды *табындыларының* бірі және болашақ андронға ізсалар болғаны — мал өсіру шаруашылығының белгілерін көрсететін мал сүйегінің қалдықтары (Сонда, 70-б.).

ТАЙЛАУ / СЫҒЫМДАУ (прессовать). *Шабылған шөпті қысып, сығымдап буу.*

Жазда *тайла* қыстың шөбін (СК, 1983, 22 июнь). Шөп *сығымдауға* әлі кештік жоқ. Сұғанақтар дестені піскен қауындай түнде ұрлап әкетеді (Т. Әлімқұлов. Көкек айы, 1982, 27-б.).

ТАЛАПНАМА (требование). *Қоғамдар, ұйымдар тарапынан қойылатын шарт, талап.*

Сонда қалай болғаны: он жетінші съезде сөз болған «Әрбір комсомолец назарда болсын» деген *талапнаманың* қағаз жүзінде болғаны ма? (Б. Қойшыбаев. Алтын дінгек. 1979, 177-б.). Жаңағы *талапнама* тұрғысынан цехтың ұйым хатшыларының ролі әрдайым жоғарылатылып келе жатқанын саралап айтып берді де, иығына сүлгі асынып, ...жуынуға кетті (Сонда).

ТАЛДАМА (разработка). *Белгілі бір мәселені немесе жұмысты дайындау үстінде қолданылатын есептеу, пайымдау.*

Селоларда көлемді блоктардан үйлер салу проблемасы көтерілді. Бір ізге түсірілген *талдамалар* тек тұрғын үй салуға емес, сондай-ақ поликлиникалар, балабақшалар салуға да мүмкіндік береді (СК, 1987, 22 июнь). Ғылым мен техниканы дамытуда оң өзгерістер байқалды, өнімнің техникалық деңгейіне қойылатын талап артты, ғылыми-зерттеу ұйымдарының *талдамаларын* игеру мерзімі қысқарды (СК, 1988, 29 июнь). Академия ұсынған 244

талдама халық шаруашылығының әр түрлі салаларына енгізілді (СҚ, 1987, 26 апрель). Колхоздардың, совхоздардың және басқа кәсіпорындардың практикасында ғылыми *талдамаларды* пайдалану ісін ұйымдастыруды түбегейлі жақсарту үшін ғылыми-өндірістік бірлестіктерде, оқу-ғылыми-өндірістік комплекстерде, өндірістік (ғылыми-өндірістік) жүйелерде, ғылыми-зерттеу мекемелерінде және басқа ғылыми ұйымдарда, базалық шаруашылықтар мен кәсіпорындарда ғылым мен техника жетістіктерін енгізу жөніндегі шаруашылық есептегі бөлімшелердің болғаны жөн деп табылды (СҚ, 1987, 13 август).

ТАНЫМГЕР (знаток, мастер). *Белгілі бір өнерді үлкен біліммен, тума талантпен меңгерген маман.*

Тылсым өнердің *танымгері*, Қазақ ССР халық суретшісі, республика Мемлекеттік сыйлығының лауреаты Әбілхан Қастеевтің туғанына 80 жыл (ЛЖ, 1984, 7 январь).

ТАНЫМДЫҚ ОЙЫНДАР (познавательные игры). *Балаларға тәрбиесі бар, дүние танымын кеңейтуге қажетті ойындар.*

Мына жұмбақ әдеттегі *танымдық ойындарға* қарағанда өзгешелеу (Біл. және еңб., 1988, № 2, 32-б.).

ТАҢДАУ-БАЛАМА (альтернатива). *Бір-біріне қарама-қайшы бірнеше жағдайлардың бірін таңдау, мойындау.*

Қазіргі дүние күрделі, сан алуан, серпінді, тайталас тенденцияларға өзектелген, қайшылықтарға толы. Бұл — аса күрделі *таңдау-баламалар*, үрейлер мен үміттер дүниесі (СҚ, 1986, 26 февраль).

ТАПСЫРМА-КОНКУРС (конкурс-задание). *Белгілі бір тапсырмамен (сурет салу, қол еңбегі т. б.) байланысты өткізілетін конкурс.*

Жас өрт сөндірушілерге *тапсырма-конкурс* ұсынылды (Алматы ақшамы. 1988, 30 август).

ТАРАЗБАН (весовщик). *Таразышы.*

Мұнан соң «Жетісай» совхозынан келген өкілдер алғашқы тонналарды завод ауласына алып кірді. Заводтың қабылдаушы *таразбаны* Алтай Ережепов, лаборанттар Гүлжан Әділбекова, Айман Жаңсейітовалар қызу іске кірісіп кетті (Оңт. Қаз., 1978, 26 сентябрь).

ТАРИХАЯТ лингв. (историзм). *Күнделікті өмірде қолданылмайтын, жойылып кеткен заттардың, құбылыстардың қолданыстан шығып қалған атауы.*

Міне, халық поэзиясының құрамында осы Шоқан меңзеген «көненің көзі» — лексикалық архаизмдер мен *тарихаят* (историзм) сөздердің кездесетіндігі әммеге белгілі жайт (Е. Жұбанов. Эпос тілінің өрнектері. 1978, 102-б.).

ТАРИХНАМА (историография). *Тарихты зерттеу ғылымы.*

Қазақ ССР тарихы кафедрасында дайындалған «Қазақстан

тарихнамасының кейбір мәселелері», «Орталық Қазақстан археологиясы мен этнографиясы» деген ғылыми мақалалар жинақтарын республика ғылыми жұртшылығы жылы қарсы алды (Оңт. Қаз., 1984, 25 апрель). Осыған орай ғалым бұқаралық ауызекі тарихнаманың (устная народная историография) далалық сахна өнерінің өкілдері — сал-серілер мен суырыпсалма ақындар, жыраулар творчествосының болмыс-бітімін байыппен бажайлайды (Біл. және еңбек, 1985, № 11, 20-б.). Қазақ халқының шығу тегіне қатысты ғылыми танымның көш басында Шоқан тұруы дау тудырмайды. XIX ғасырдың жуан ортасына дейінгі тарихнамада Витзен айтатын пікір бел алып жататын (Біл. және еңбек., 1985, № 11, 21-б.).

ТАРИХШЫЛДЫҚ (историчность). *Тарихи фактілерге, тарихи шындыққа толық сәйкестік.*

Баяндамашы, атап айтқанда, көркем тарихшылдық ұғымына тоқталды (СҚ, 1988, 29 апрель). Сөйлеушінің пікірінше, әдебиеттанудағы тарихшылдық — ерекше проблема. ...Негізінде тарихшылдық жатқан шыннайы көркем творчество әрдайым шығармада тікелей бейнеленген нәрселердің жиынтығы және қайта жаңғыртылған оқиғалар мен характерлердің тарихи қозғалысының перспективасы болып табылады (СҚ, 1988, 29 апрель).

ТАРНА (брюква). *Көкөністің бір түрі.*

Капуста, тарна (брюква), помидор, бұрыш, баклажан, кәді (кабачок) тағы басқа мәдени дақылдарды бірден тұқымдық дәнінен де, көшеті арқылы да егуге болады (Мәд. және тұрм., 1987, № 4, 25-б.).

ТАРТЫМ МҮМКІНДІГІ (тяговые возможности). *Локомотивтің жүк (салмақ) тарту күшінің мүмкіндігі.*

Шокпар асуынан өту үшін 1930 жылдары сол кездегі паровоздың тартым мүмкіндігіне сәйкес учаскеде көптеген бұрылыстар салынған еді (Теміржолшы, 1983, 17 сентябрь).

ТАСПА (лента). *Белгілі бір материалдан жасалған ұзынша нәрсе.*

Ыстыққа төзімді транспортер таспасын, жоғары қысымды түтіктер, косинусты және электротермиялық конденсаторлар, жақсартылған трансформаторлар, сортаң жерлерді өңдеуге арналған машиналар, автомобильдерде орнатылатын жемшөп таратқыштар, дыбыс жұтатын «Силакпор—М» плиталарын шығаруды нгереміз (СҚ, 1984, 24 январь).

ТАСЫМАЛ т р а н с п. (перевозка). *Бір жерден екінші жерге тасу.*

Жолаушылар тасымалына — басты назар (Теміржолшы, 1983, 11 июнь).

ТАУСЫНШАҚ (реликт). *Өткен дәуірлерден сақталып қалған зат, құбылыс.*

Тұрмыс-тіршіліктің түрлі жағдайларына байланысты фольклор үлгілерін қоғамның барлық мүшелері жақсы білуге мәжбүр болуының таусыншақтары (қалдықтары) дамыған көп халықтардың тұрмысында соңғы кезге дейін сақталып келеді (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 13-б.).

ТӘЛІМГЕР / ТӘЛІМГЕР-ҰСТАЗ / ҰСТАЗ-ЖЕТЕКШІ КОФ. с а я с и (наставник). *Жастарды өндірісте, кәсіптік-техникалық училищелерде, ауыл шаруашылығында мамандыққа баулитын озат, тәжірибелі жұмысшылар, шеберлер, инженер-техник қызметкерлер т. б.*

Ұстаздық қозғалыста терең сапалық та өзгерістер болып жатыр. *Тәлімгерлердің* ішінде 28 Совет Одағының Батыры мен Социалистік Еңбек Ерлері бар, 16-сы бүкілодақтық «Жастардың ұстазы» деген белгіге ие болды (СҚ, 1981, 7 июль). Демек, *тәлімгер-ұстаз* міндетін абыроймен атқарып жүрген коммунистер, байырғы жұмысшылар, еңбек ардагерлері ұстаздық қозғалысты бұрынғының үстіне кең өрістетіп, бұл орайда жинақталған жақсы тәжірибені былайғы жұртшылықтың ортақ игілігіне айналдыра бергені абзал (СҚ, 1983, 8 сентябрь). Менің көптеген құрбыларым *тәлімгерлер* ретінде коллективтің жақсы дәстүріне үлес қосып келеді (СҚ, 1983, 5 январь). *Тәлімгерлер* — үлкен өмірлік тәжірибелері бар, коллективте құрметті, жастар жүрегіне жол таба білетін жұмысшылар (ЛЖ, 1982, 30 декабрь). Ондай кезде ақылшы аға ретінде *ұстаз-жетекшіміз*, коммунист Тұрсынбек Манапов көмекке келіп... (Біл. және енб., 1983, № 5, 1-б.).

ТӘЛІМГЕРЛІК (наставничество). *Озат, тәжірибелі жұмысшылардың, шеберлердің, инженер-техник қызметкерлердің жастарды өндірісте, кәсіптік-техникалық училищелерде мамандыққа баулуы.*

Конференцияға қатысқан ұстаз-жетекшілер, партия, кәсіподақ және комсомол қызметкерлері «*Тәлімгерліктің* әлеуметтік-педагогикалық мәні», «*Жұмысшы коллективтерінде тәлімгерлердің ролі*» деген тақырыптарда жасалған баяндамаларды тыңдады (СҚ, 1981, 1 декабрь). Сондай дәстүрлердің бірі ұстаздық, *тәлімгерлік* — байырғы озат жұмысшылардың өндіріс табалдырығын жаңа аттаған тәжірибесіз жастарға қамқорлықпен қарай білуі, ерінбей еңбекке, шеберлікке баулуы (СҚ, 1983, 5 январь).

ТӘЛІМІ ЖЕР (богара, богарные посевы). *Қолдан суарылмайтын егістік.*

Ең алдымен суармалы жерден барынша мол өнім алуға тиістіміз. *Тәлімі жерде* көп жұмыс жүргізуіміз керек (СҚ, 1983, 5 ноябрь). *Тәлімі жер*, тәлімі егіс «богара», «богарные посевы» деген сөздердің баламасы (СҚ, 1976, 26 август).

ТӘМСІЛ әдеб. (притча). *Өсиет, нақыл түрінде айтылатын астарлы мазмұны бар әңгіме.*

Тау елінің тірлігіне байланысты Жаңғырық, Айқай тәрізді аңыздар елес түрінде көрінетін бала Арман, тоқылдақ кемпір туралы *тәмсіл* (притча) — бәрі де шығарма (О. Бөкеев. Сайтан көпір. Жұлдыз, 1982, № 1) өзегіне табиғи кірігіп, оқырман алар әсерді күшейтіп тұр (ҚӘ, 1983, 4 февраль).

ТӘРГІЛЕУ (конфискация). *Заңсыз табыспен келген дүние-мүлікті, ақшаны мемлекет меншігіне қайтару.*

...Орта Азия комсомол ұйымдары тарихынан, Ақмола округіндегі *тәргілеу* (конфискация) науқаны қорытындысы жөнінен көптеген тартымды, дәйекті де деректі мақалалар, очерктер жазды (ҚӘ, 1988, 27 май).

ТЕАТРАНДЫРЫЛҒАН-СПОРТТЫҚ МЕРЕКЕ (театрализованно-спортивный праздник). *Театр мен спорт элементтері араласқан қойылымдар.*

Алдыңғы күні астанадағы Октябрьдің 50 жылдығы атындағы Спорт сарайында Қазақстан ЛКСМ Орталық Комитетінің ұйымдастыруымен Балаларды қорғаудың халықаралық күніне арналған «Балдырған» *театрландырылған-спорттық мерекесі* өтті (ЛЖ, 1988, 3 июнь).

ТЕГІСТЕУШІ (шлифовщик). *Металды ажарлап, өңдеу, тегістеу жұмысымен айналысатын маман.*

Алматы облысы ауыл шаруашылығын өндірістік-техникалық жағынан қамтамасыз ету жөніндегі Іле ауданаралық өндірістік бірлестігінің *тегістеушісі* Виктор Ляхов осында токарь болып еңбек етеді (СҚ, 1981, 19 ноябрь).

ТЕЖЕГІШ. Қ а р а: **Тежеме.**

Кенет күркелі сұр машина бұлардың жанынан өте беріп, *тежегішін* шик еткізіп тоқтай қалды (Қаз. пионері, 1987, 21 июнь).

ТЕЖЕМЕ (тормоз). *Машинаның жүрісін баяулатуға немесе тоқтатуға арналған құрылғы.*

...алда оқ бойы жерде милиция қызметкерінің ала таяғы көрінсе, ағызып келе жатқан шофер бірден *тежемені* басып, баяулай қалатын (С. Шаймерденов. Ағалардың алақаны. 1987, 274-б.).

ТЕЛЕӘНГІМЕ (телерассказ). *Телевизия арқылы берілетін әңгіме.*

Орыс тілінде: 18.40. «Алматының жасыл белдеуі». Алматы облысының қорықтары туралы *телеәңгіме* (ЛЖ, 1983, 8 октябрь).

ТЕЛЕБАҒАН (телевышка). *Телевизияға арнай салынған бағана.*

Сонау *телебағанның* басындағы қызыл жарық бәрінен де биік, осы тұстан көз салғанда жер мен көктің екі ортасында ілініп қалған жетім жұлдыз секілді (Жалын, 1982, № 2, 70-б.).

ТЕЛЕДИДАР (телевизор). *Телевизия хабарлары программа-*

сының сигналдарын бейне мен дыбысқа айналдыратын телевизия қабылдағыш.

Жұмысынды қоя тұр, Суысын бір құт қолын,

Теледидар — театр, *Теледидар* — футболың (Қ. Мырзалиев. Ақ отау. 1968, 129-б.). Сыр өңіріне танымал қобызшы Нышан қариядан жазылынып алынған бұл күйлер *теледидар*, радио арқылы көпшілікке насихатталған еді (ЛЖ, 1983, 12 октябрь). *Теледидар* апталығы әр аптаның соңында тұрақты беріліп тұрады (Сонда).

ТЕЛЕКӨПІР (телемост). *Телевизия мүмкіндіктерінің бірі.*

Космостық *телекөпірлер* жөнінде пікір-ой өрбіткенде, жадымызға диплом жұмысын жазып жүрген сәттерде қағазға түскен кейбір пайымдаулар оралады (Біл. және еңб., 1988, № 8, 29-б.). Екінші баса назар аударғымыз келген мәселе — Бейбіт Сапаралиннің тележурналистиканы дамыту, *телекөпірлер* өткізу жөніндегі ұсыныс-пікірі (Біл. және еңб., 1988, № 8, 28-б.).

ТЕЛЕКӨРЕРМЕН (телезритель). *Телевизор көруші.*

Қазіргі қазақ радиосы мен теледидары, оның әдебиетіміздегі озық шығармаларды миллиондаған радиотыңдаушылар мен *телекөрермендерге* үздіксіз үгіттеу, таныстыру жолындағы соңғы жылдарда жүзеге асырып келе жатқан игі бастамалары — бәріміз құптап, қуанып айтарлық құбылыс (ҚӘ, 1981, 26 июнь). «Сәлем». *Телекөрермендердің* хаттары бойынша концерт (СК, 1983, 15 октябрь).

ТЕЛЕҚОЙЫЛЫМ (телепостановка). *Телевизия арқылы көрсетілетін көркемдік шығармалар негізінде жасалған спектакльдер т. б.*

Телеқойылымды көру керек (СҚ, 1988, 8 май).

ТЕЛЕОТАУ. *Телевизия мүмкіндіктерінің бірі.*

Қазақ телевизиясының «Тамаша» *телеотауын* қалт жібермей қадағалайтын көрермендердің есінде «Фестиваль» эстрадалық би ансамблінің өнеріне деген іңкәрлік сақталғандығы күмәнсіз (ЛЖ, 1987, 28 февраль).

ТЕЛЕСАБАҚ (телеурок). *Телевизия арқылы өткізілетін сабақ.*

Телесабақтар педагогтер коллективінің жетекші жұмыс формаларының біріне айналды (ЛЖ, 1986, 16 январь).

ТЕЛЕТАСПА (телетайп). *Телеграф аппараты.*

Сөзді *телетаспадан* қағазға түсірген — журналист Бақтыбай Айнабеков (ҚӘ, 1988, 15 январь).

ТЕЛЕТУЫНДЫ (телепроизведение). *Телевизиялық шығарма.*

Осы фестивальға әкелінген телефильмдер тізімінен «А. Каверзнев. Ауған күнделігі» деп аталатын публицистикалық *телетуынды* ұшырасты (ЛЖ, 1983, 15 октябрь).

ТЕМСАҚ (крокодил). Қ а р а: **Қолтырауын.**

Ертедегі халықтардың көпшілігі әр түрлі хайуандарды пір тұ-

тып, соларға табынған. Мәселен, Америка үндістері түйеқұсқа (страусқа), Африка негрлері *темсаққа*, Полинезияның аралдарында көптеген халықтар китке табынған (М. Ысқақов. Халық календары. 1980, 285-б.).

ТЕҢГЕРМЕ ӘДІС (метод уравниловки). *Сіңірген еңбегінің аз-көптігіне не қажет-қажетсіздігіне қарамай бәріне бірдей бөліп беру (ақшаны, суды т. б.).*

Кемшін жерлер де бар, — дейді цех бастығы А. Қарась. — Әзірге завод бойынша судың жалпы шығыны есептеледі де, ол *теңгерме әдіспен* әр цехқа бөлінеді. Мұны дұрыс деуге болмайды (СК, 1988, 27 февраль).

ТЕҢГЕРМЕШІЛДІК / ТЕҢГЕРМЕШІЛІК қ о ғ . с а я с и (уравниловка). *Адамдардың еңбегін әділетсіз теңдестірушілік.*

Еңбек пен тұтыну мөлшеріне бақылауды күшейту, жалақының еңбек өнімділігі мен сапасына қатаң тәуелділігін қамтамасыз ету, *теңгермешілдікті* түбірімен батыл жою, еңбексіз ақша төлеуге, орынсыз сыйлықтар беруге жол бермеу қажет (СК, 1986, 11 март). Қоғам, коллектив және жеке адам мүдделерін үйлестіру үшін, еңбек және бөлу қатынастары саласындағы қайшылықтарды, *теңгермешілдік*, масылдық тенденцияларын жою үшін әлі де көп жұмыс істеуге тура келеді (СК, 1987, 3 июль). Партия елдің әлеуметтік-экономикалық дамуын жеделдетудің ең жоғары мәні халықтың әлауқатын ұдайы арттыру деп біледі, ол үшін: ...бөлу механизмін *теңгермешілдіктен*, еңбексіз тапқан табыстардан тазарту жөніндегі пәрменді шараларды белгілеу ... қажет (СК, 1985, 26 апрель). Еңбекке ақы төлеу жүйесінің тиімділігі арттырылсын, қызметкерлерді зейнеттендіру мөлшері олардың еңбек үлесімен тығызырақ байланыстырылсын, *теңгермешілік* элементтері батыл жойылсын, жұмыстағы кемшіліктер мен олқылықтар үшін материалдық және моральдық жауапкершілік күшейтілсін (СК, 1986, 6 июль).

ТЕНІЗ ДАҚЫЛДАРЫ (марикультура). *Тағам ретінде пайдаланылатын теңіз өсімдіктері.*

Дүниежүзілік мұхит пен ішкі су айдындары ресурстарының азық-түлік мақсаттар үшін тиімді түрде пайдаланылуы қамтамасыз етілсін, балық пен басқа да теңіз өнімдерін өсірудің, оларды терең өндеудің технологиялары мен техникалық құралдары жасалсын, *теңіз дақылдары* дамытылсын (СК, 1987, 13 август).

ТЕПКІШЕК (педаль). *Машиналар мен музыкалық аспаптарды аяқпен басу арқылы қозғалысқа келтіретін механизм.*

Чарльстаун қаласының ортасында (Род-Айленд штаты) салмағы 41 килограмдық *тепкішекті* (педальды) самолет сынақтан өтті. Мамандардың айтуына қарағанда, бұл педальды самолет келешек бірнеше кісілік үлкен самолеттің бастамасы көрінеді (Біл. және еңб., 1988, № 2, 31-б.).

ТЕРІМШІ а у ы л ш а р. (сборщик). *Теру, жинау жұмысымен шұғылданушы адам.*

Он саусағы қоза бойында домбыраның пернесін басқандай ойнайды. Беліне байлаған алшалғышы басқалардікінен бұрын толды. Келіншек оны жүйектің қатар аралығына қалдырып, жалма-жан **екіншісін** байлап алды. Бір ғана бригада емес, шаруашылық бойынша саңлақ *терімші* Күнсұлу Әбілқасымова екен (СК, 1981, 3 октябрь). Алтынбек Рысбаевтың бригадасына келгенде ең алғаш көзімізге түскені — 10—15 гектар жүзімдіктің жартысына жуығына тарыдай шашылған *терімшілер*, тіркемелерге өнім артып жатқандар, үш-төрт кішкентай тракторлардың қарбалас қимылы еді (ЛЖ, 1983, 20 октябрь).

ТЕРІМШІЛДІК (собирательство). *Қоғамдық дамудың алғашқы сатысындағы шаруашылық түрлерінің бірі, азықтың дайын түрлері — тамыр, жабайы жеміс, молюска т. б. жинаушылық.*

Соңғы жылдарда жарық көрген зерттеулерге қарағанда, ол кездегі адамдар қауымы (община) болып аңшылықпен, *терімшілдікпен* күн көрген (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 9-б.).

ТЕСІККӨЗ (глазок двери). *Пәтерлердің сыртқы есігіне орнатылатын дөңселек ойық.*

— Алдымен кім екенін сұрамаймысың? — Шешесі сол арада балиғатқа жетсе де әрдайым осылай болымсыз көрінетін ұлының нығынан итеріп тастап, титімдей *тесіккөзге* өзі барып үңілді. Жап-жарық подъезде жалпынып біреу тұр екен. *Тесіккөзден* бұлдыраған түр-түсін айыру мүмкін емес (О. Сәрсенбаев. Уәде. 1985, 249-б.).

ТИЕКТҮЙМЕ. Қ а р а : **Жеңілгек.**

Менің портфель, дипломат, *тиектүйме*, ине-жіп, қолшатыр сатып алуым керек (Русско-казахский разговорник. 1986, 65-б.).

ТОЙ АҒАСЫ (тамада). *Той басқарушы.*

Қаракұрым меймандар сырыққа кешке қонақтайтын тауықтайын құрқылдасып барып отырысқан соң, *той ағасы* микрофон арқылы дауыстап, жас жұбайлар келе жатқанын хабарлады (КӘ, 1976, 2 июль).

ТОЙГЕРШІЛІК ж а ғ ы м с ы з (пиршество). *Той жасау салтындағы әсірелеушілік.*

Сонда да, амал нешік, алдарында сабақ алар талай *тойгершілік* оқиғалары бола тұрса да, бәрібір тыраштана жарысып, дастарқан мәзірін, әсресе ішімдіктерді бұрынғыдан да көп қоюға ұмтылысады (Мәд. және тұрм., 1982, № 10, 9-б.).

ТОЙМАҚАЛА (юбилейная статья). *Өнер, ғылым, әдебиет т. б. қайраткерлерінің белгілі бір мүшелді жасына байланысты оның еңбектерін, өмір жолын, қызметін қорытындылау мақсатымен жазылатын құттықтау мақала.*

Бізде осы юбилейлерге байланысты жазылатын *тоймақалалардың* стилінде шаблон болған шиырлау, таптаурын болған тар шеңбер, қысқасы архисхематизмнен қарыс сүйем шыға алмаушылық бар (Сөзстан, 1-кіт., 1980, 177-б.). Юбилейлерге байланысты *тоймақалалардың* жазылу формасын басқаша бағытта ізденіп, мейлінше түрленту мәселесін тыңғылықты ойланатын мезгіл жеткен сияқты (Сонда).

ТОПТАМА (серия, цикл). *Бір тақырыпқа жазылған шығармалардың жиынтығы.*

Бұл — «Он бірінші бесжылдық» деген сериямен шығатын кітаптардың тұңғыш *топтамасы*. Келесі 1983 жылы да осы формада ақылшы-ұстаздардың тәлім-тәжірибелері жөнінде сыр шертетін екінші *топтама* жарық көрмек (ЛЖ, 1982, 14 декабрь).

ТОҚЫРАУ КЕЗЕҢІ қоғ. саяси (застойный период). *Қоғамның дамусыз, ілгерілеусіз күйде тұруы.*

КПСС Орталық Комитетінің 1985 жылғы апрель Пленумынан бергі жерде газет-журналдар беттерінде қоғамымызды *тоқырау кезеңінің* кеселдерінен сауықтыру, өткеннен қалған неше түрлі келеңсіз құбылыстардың бетін ашып, тазарту және елде шынайылық, ашықтық, адалдық ахуалын орнықтыру жөнінде үзбей жарияланып келе жатқан алуан түрлі қызықты материалдар адамдарымыздың мерзімді баспасөзге деген ынта-ықыласын мейлінше арттыра түсті (СК, 1988, 17 август).

ТОЛАССЫЗ ҚҰЮ МАШИНАСЫ техн. (машина непрерывного литья). *Металл өндіру процесінде қолданылатын машинаның бір түрі.*

Металлургия комплексінің кәсіпорындары дайын прокат, металл өнімдерінің тиімділігі жоғары прогресті түрлерін — электр болатын, *толассыз құю машинасынан* құйылған дайындама, табақтық прокат және басқа бірқатар өнімдер шығару жөніндегі тапсырмалардың орындалуын қамтамасыз етпеді (СК, 1988, 29 январь).

ТОЛЫҚСЫМА ТОҚ физ. (пульсирующий ток).

115-суретте көрсетілген тізбекте *толықсыма ток* ағады. Осы *толықсыма ток* фильтрдің көмегімен тегістеледі (Физика. 10 кл., 1983, 117-б.).

ТОЛЫҚТЫРМА (дополнение). *Толықтыру, қосымша.*

Тілшінің *толықтырмасы*: Шетинин мектебі туралы сұраққа қос педагог өз ойларын білдірді. Бірақ оның тәжірибесі жөніндегі пікірталас басталғалы да біраз болған. Оның жаңалығын қолдаушылар, сенімсіздік танытушылар да бар (СК, 1988, 30 апрель).

ТОПЫРАҚТЫ ҚАЙЫРМАСЫЗ ЖЫРТУ ауыл шар. (безотвальная обработка почвы). *Егістік жердің топырағын аудармай өңдеу.*

Топырақты қайырмасыз жыртатын корпустар, сондай-ақ отамалы дақылдарды өңдеу кезінде бағдарлық қуыстарды жырту және гербицидтерді ленталық әдіспен енгізу үшін жұмыс органдары бар сеялқалар мен культиваторларды сериялап өндіруді ұйымдастырып, ауыл шаруашылығына беруді қамтамасыз ету ұсынылды (СҚ, 1985, 20 июль).

ТОСАП (варенье). *Қант қосып қайнатылған жеміс-жидек.*

Жаз айларында әр түрлі жеміс-жидектен варенье (*тосап*) қайнатып алған жөн (Мэд. және тұрм., 1982, № 7, 24-б.). *Тосап* жасалатын жеміс-жидектер күннің көзі ысып, жердегі, шөптердегі шық кепкенде жиналады. ...*Тосапты* 25—40 минут бойы әзірлейді (Шалекенова Қ. Х., Мұхамбетова В. Ф. Жеміс-жидек, бүлдірген. 1977, 18-б.).

ТӨБЕТОП с а я с и (верхушка). *Капиталистік елдерде өкімет билігін ұстаушы жоғарғы тап өкілдері, әлеуметтік топтар.*

Әскери режим өрістеткен науқан Чон Ду Хван төбетобының алдағы кезде де өктемдік пен озбырлықты күшейте түсуді көздейтінін білдіреді (СҚ, 1983, 28 июнь).

ТӨЛЕМАҚЫ (плата за...). *Халыққа қызмет көрсету орындарына төленетін тиесілі ақша.*

Телефон аппаратының кесімді құнын есептемегенде, ай сайынғы төлемақы тұтынушыларға небәрі 70-ақ тиынға түседі (СҚ, 1988, 11 март). Ал экспрестердегі төлемақы қандай, олардың көпшілігінде төлемақы он тиыннан ғой (Алматы ақшамы, 1988, 8 август).

ТӨЛДЕМЕ (око́та). *Төл алу науқаны.*

Базарбек төлдеме басталар алдында сырқаттанып, ауруханаға түскен болатын (Ком. туы, 1983, 13 сентябрь). «Жетім қозы» деген қайдан шығады, ол төлдемеге дейін қоны жетілмеген күйсіз саулықтан туады (Сонда). Біз төлдемеге осы бастан дайындала отырып, саулық соңынан тағы да қос-қостан қозы ертуді межелеп отырмыз (ЛЖ, 1983, 20 январь).

ТӨЛХАНА (помещение для ягнят). *Жаңа туған төлдерді бөлек күтімге бағуға арналған жеке орын.*

Ол күнделікті отар-отарларды аралап, жас қозыларға сырға тағып, оларды есепке алуда. *Төлхана* іші жылы әрі жарық (Онт. Қаз., 1983, 18 март).

ТӨП а у ы л ш а р. (барда). *Шарап, сыра дайындаудан қалған қалдықтардан әзірленетін, малға беруге болатын қоймалжың жем.*

Қызылша төбі мал азығы үшін дәнмен бара-бар (СҚ, 1983, 14 январь). Комплекс құрамында мал бордақылайтын алаңмен қатар... қазандық сүрлем, төп, сірне сақтайтын ыдыстар орнатылған жемшөп цехы бар (СҚ, 1983, 18 январь). Он бірінші бесжылдықта қол жеткен орташа деңгейден тыс сатылған қант қызылшасы — 5

килограмм сірне, екі килограмм құрамажем және 80 килограмм төп (СҚ, 1986, 29 март).

ТӨРЕШІЛДІК (бюрократ). *Формализмге бой ұрып, кеңсешілдікке беріліп кету.*

Қарапайым малшыны соншама сандалтқан аталған мекемеде бұл күндері *төрешілдік* іздері жойылды ма екен, әлде әлі де бар ма екен, ә? (Мәд. және тұрм., 1987, № 4, 20-б.). Өмірдің өзі көрсетіп отырғандай, *төрешілдік* — қайта құрудың ең басты жауы, қоғамның ілгері жылжуына, экономикамыз бен әлеуметтік өмірімізді жеделдете дамытуымызға кедергі жасайтын кесел (СҚ, 1988, 10 август). Жариялылық жолға қойылғанда, атқарушы аппараттын қызметіне жоғарыдан да, төменнен де бақылау мен талап күшейгенде еліміздің әлеуметтік-экономикалық өмірінде *төрешілдік* пен керенаулық паналайтын жер қалмайтыны даусыз (Сонда).

ТӨСТАБАН (насып). *Темір жол рельстері сияқтылардың астына төсеу үшін қолдан үйілген топырақ жал.*

507 километр. Сондай арақашықтыққа қол күрекпен жал үйіп, *төстабан* (насып) төсеп, қайламен тас қашап, тау тесу керек. (С. Сыматаев. Ғарышқа көз тіккен жер. 1985, 50-б.).

ТУДІҢГЕК. Қ а р а ң ы з: **Тутұғыр.**

Тудіңгектерде қызыл жалаулар желбірейді. Транспаранттарға әлем кеңістігін зерттеушілер құрметіне ұрандар жазылған (СҚ, 1984, 24 октябрь).

ТУТҰҒЫР (флагшток). *Туды көтеріп тұруға арналған арнайы діңгек, тұғыр.*

Тутұғырда — 15 алқызыл жалау көмкерген СССР Мемлекеттік жалауы (СҚ, 1985, 2 май).

ТҰМАНДЫҚТАР а с т р. (туманности). *Галактика кеңістіктеріндегі сиретілген газ бен тозақ «бұлттары» (шоғырлары).*

Бұл дене оптикалық қасиеті жағынан қарапайым жұлдыздарға, ал спектрлерінің сипаты жағынан газды *тұмандықтарға* ұқсас, бірақ спектрлік сызықтары, толқын ұзындығы үлкен қызыл сызықтар спектрлеріне қарай ығысу құбылысы байқалады (Біл. және еңб., 1983, № 5, 10-б.).

ТҰМСЫҚҚАП (респиратор). *Газды, шаңды өткізбейтін фильтрлі маска.*

Штурман салонның есігін ашты да, мотордың *тұмсыққабын* ала шықты... Құлақшындарын баса киіп, *тұмсыққаппен* терезені жапты... *Тұмсыққаптың* бауын іштен штурман өткізіп алғасын ғана жаң-жағына қарады (Дөңгеле, күн, дөңгеле. Жинақ. 1983, 117-б.).

ТҰМЫР б о т. (редька). *Иісі өткірлеу, дәмі ащылау, тамыр жемісті бақшалық өсімдік.*

Атап айтқанда, шалқанның, *тұмырдың*, капустаның кейбір сорт-

тарын аса көп тұтынған кезде, осындай тағамда йод мөлшері көп болады (СК, 1971, 10 январь).

ТҰРҒЫНЖАЙ (жилой двор). *Тұрғын үй басқармаларының қарамағындағы үй қоралары.*

Жергілікті партия, совет, право қорғау органдары *тұрғынжайдағы* праволық тәрбиеге ерекше мән бере отырып, оны жүргізудің алуан түрлі формаларын іздестіруге міндетті (СК, 1984, 26 август).

ТҰРМЫСШЫЛДЫҚ әдеб. (бытовизм). *Көркем әдебиетте адамдардың күнделікті тұрмысын, өмірін суреттеушілік.*

...Мұның ең біріншісі және ең бастысы — сол кезеңдегі өмір шындығын соншалықты қарапайым да көркем, типті берушілік. Соған орай тағы бір зерделеріміз — Б. Майлиннің *тұрмысшылдығы*... (Сөзстан. 1-кіт. 1980, 193-б.). Олай болса жүйелі де, жіті, мұқият типтік тұлғалау да, адам жан-жүрегінің небір нәзік те тұңғыш сын-сындарларын тап басып таныта білу де осы *тұрмысшылдықтан* туады (Сонда, 194-б.). Таң қалатын бір нәрсе — Б. Майлиннің осы бір өзгеше де ғажайып концепциясын... туысқан қырғыз қаламгері Шыңғыс Айтматов та тамаша терең түсініп, тағылым алған сияқты. Мәселен, оның шырқау шығармасы «Ақ кеме» ең алдымен, *тұрмысшылдық* сипаттарға ие ғой (Сонда, 194-б.).

ТҰСҚАҒАЗ (обои). *Тұрғын үй қабырғаларына жапсырылатын өрнекті қағаз.*

Саудаға ағаш материалдарын, санитарлық-техникалық жабдық, *тұсқағаз*, лак-бою материалдарын, электр-техника бұйымдарын беру жоспарларын СССР Орман өнеркәсібі министрлігінің, СССР Құрылыс материалдары өнеркәсібі министрлігінің және СССР Электр-техника өнеркәсібі министрлігінің кәсіпорындары орындаған жоқ (СК, 1988, 27 апрель). *Тұсқағаздың* шыққанына үш жүз жылға жуықтап келеді. Қазір өрнектері бедерлі *тұсқағаздар* бар. Беті сумен жуылатын, желім жағып жатпай-ақ жапсырылатын, ұзақ уақыт бойы оңай қоймайтын, шыдас беретін *тұсқағаздар* да шығарылады (Балдырған, 1986, № 6, 8-б.). Қабырғаға жапсырылған *тұсқағазды* осы пленкамен басып, сипап отырса, біркелкі жақсы шығады (Біл. және еңб., 1987, № 7, 48-б.).

ТҰТЫМ (решение). *Жан-жақты ойланып табылған шешім, қорытынды.*

Жөнейт атқа мінгенде, осындай қатты *тұтыммен* мінген (Ә. Кекілбаев. Күй. 1981, 21-б.).

ТҮЗЕМ әск. (стой, построение). *Әскерлердің немесе өзге де топтардың сапы.*

Жау тілеген ұрыстан қаша ма, біз де *түзем* құрдық (М. Мағауин. Аласапыран. 1 кіт., 1981, 100-б.). Таң бозында сұлтан ордасынан козы көш жерде аңшылыққа қатысуға тиіс, ша-

масы үш түмендей өңшең аттылы қалың қол лек-легімен түзем құрды (Сонда, 115-б.).

ТҮЙІНДЕМЕ (резюме). *Айтылған ойдың қысқаша қорытындысы.*

Тілші түйіндемесі. Иә, жыл басынан бері Атасудың абыройы асқақтап тұр. Жақсылықты енші еткен ерлер мерейін тасыту үшін мұндағы озық тәжірибе мектебі таратып отырған игілік пен жұмысшылардың кәсіби шеберлігін арттыру жолындағы жарыс көрігін қыздыруға қыруар ықпалы болып отырғанын айта кетейік (СҚ, 1988, 15 июнь).

ТҮЙІСПЕ (контакт). *Электр тогы өткізгіштері түйісетін жер.* ...а бөлігінің жоғарғы жағы екі батарея сиятындай етіп тесіледі де, төменгі жағына *түйіспе* (контакт) орнатылады (Біл. және еңб., 1983, № 4, 6-б.).

ТҮЛЕК (выпускник). *Мектепті, оқу орындарын бітіруші.*

Село мектептері *түлектерінің* 40 проценті өз совхоздары мен колхоздарында жұмыс істеуге қалады (Қаз. мек., 1983, № 2, 6-б.).

ТҮНЕМЕЛ ҚАП (спальный мешок). *Туристерге арналған арнайы «төсек».*

Бекет *түнемел қаптың* күләпарасын серпіп тастап, түрегеліп отырды (Жұлдыз, 1987, № 11, 75-б.).

ТҮПТҮРКІ (пратюрки). *Ең алғашқы, ең негізгі, ең байырғы түркілер.*

Л. Хлобыстин мен Л. Викторованың жүргізген арнаулы зерттеулері *түптүркі*, түпмонғол және түптунгустардың этник бірлестіктерінің неолит дәуірінде қалыптасқандығын аңғартты (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 21-б.).

ТҮСІНІКТЕМЕ (комментарий). *Сөйленген сөзге, текске берілген анықтама, түсіндірме.*

206 ескертулер мен *түсініктемелерді* қосып жеке кітап етіп басырып шығарған еді (Біл. және еңб., 1983, № 1, 11-б.). Көптеген шетелдік бұқаралық информация құралдары, бірқатар елдердің мемлекет және қоғам қайраткерлері КПСС Орталық Комитетінің 1983 жылғы декабрь Пленумының қорытындыларына... баға бере отырып, осындай қорытындыға келген. *Түсініктемелерде СССР Жоғарғы Советінің кезекті сессиясының талқылауына ұсынылған Советтер елінің 1984 жылға арналған жоспары мен бюджеті КПСС-тің экономикалық стратегиясына сай келетіні атап көрсетілген* (СҚ, 1983, 31 декабрь).

ТҮСІНІКТЕМЕШІ (комментатор). *Түсінік беруші (радио-телевизия қызметкері).*

Республикалық басылымдар журналистерінің арасында сыйлықтар мыналарға берілді. (...) Құдайберген Жаманхұлы Тұр-

сынов, Қазақ телевизиясының *түсініктемешісі* және Баян Ескендірқызы Сұлтанова, Қазақ телевизиясының насихат бас редакциясының режиссері — халық ісмерлерінің бұйымдарын өндіру мен сату проблемасына арналған хабарлары үшін (СК, 1987, 5 май).

ТЫЙЫМ (запрет, табу). *Алғашқы қауым кезінде «киелі» деп танылған бұйымды, затты немесе сөзді қолдандырмайтын діни салт.*

Сонымен, алғашқы қоғам мүшелерінің барлығы өз тұсындағы фольклорды жақсы білуге міндетті болған және барлығы орындалған. ...Орман, тау, жазық, аң иелеріне арнау-арбау оқымаса, олардың қаһарына ілінуі, түрлі аурулардың иелеріне бағышталған дұға, арбауларды білмей қалса, өлімге ұшырауы, түрлі *тыйымдар* ішінен бірін білмей қалса, тағы да толып жатқан қауіп-қатерге қалуы мүмкін деп ойлаған (Е. Тұрсынов. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. 1976, 13-б.).

ТЫҢГЕР / ТЫҢ ЖЕРШІ п у б л. (целинник). *Тың жерді игеруші.*

Бір сөзбен айтқанда, қазір *тыңгерлер* тынысынан астық үшін айқастың қауырт шағы бірден аңғарылады (Қом. туы. 1983, 13 сентябрь). Тұғырда трактор тұр. Бұл кешегі айтулы айқастың және тыңайған жерлерді игеруде шаңырақ көтерген совхозымыздағы *тыңгерлер* ерлігін паш етеді (ЛЖ, 1981, 4 сентябрь). Тәжірибелі *тыңгердің* жүзінен қиын науқан жайлы алаңдаушылық та, дикан жеңісіне деген сенімділік те айқын аңғарылады (ЛЖ, 1981, 15 сентябрь). Ленин орденді механизатор, *тыңгер* Валерий Квитчук күн сайын 24 гектар жердің егінін отуда (СК, 1983, 7 октябрь). Қазақстан тыңының алғашқы күндерінен-ақ осынау ұлы жорықты, сол қиын сапарға қаймықпай аттанған абзал азаматтарды ардақтайтын әсем әндер шыркала бастады, олар *тыңжершілердің* тынықтырар да шынықтырар идеялық-рухани азығына айналды (СК, 1978, 12 декабрь). Бірақ та алғашқы *тыңжершілердің* бойында жастық қайрат, жалын жігер мол болатын (ЛЖ, 1979, 29 сентябрь).

ТІГІНДІ / ТІКПЕ (подшивка газет). *Кітапханаларда немесе жеке үйлерде, мекемелерде газет-журналдың бір айлық немесе бір жылдық номерлерінің топталған түрі.*

Істегенім де аз емес сияқты. Қаншама кітап оқылып, газет *тігіндісі* аударылды. Мен қазір ғана демалып жүрмін (М. Сүндетов Еліктің лағы. 1981, 14-б.). Мен «Мәдениет және тұрмыс» журналының жарық көрген күннен бергі оқырманымын. Журналдың әр жылғы *тікпелері* де үйімде күні бүгінге дейін сақтаулы тұр (Мәд. және тұрм., 1981, № 5, 8-б.).

ТІЗГІНҮЗДІ (опережающий). *Озымпаз.*

Халқының қалаулы ұлы, екі мәрте Қазақ ССР Жоғарғы Сове-

тіне депутат, үлкен ғалым, *тізгінүзді* талант иесі Кәрім Мыңбаев қысқа ғұмырының ішінде қыруар іс тындырып, соңына өшпестей мұра қалдырды (ҚӘ, 1981, 2 октябрь).

ТІЛАШАР (разговорник). *Өзге тілді өз бетімен оқып-үйренуге жәрдемдесетін арнайы көмекші құрал.*

Мәселенің шындығына келсек, сөздік, *тілашар*, тіл үйрететін анықтамалық, методикалық және оқу құралдарын шығару жөнінен біз көптеген республикалардан артта қалдық (СК, 1987, 30 май). «Мектеп» баспасы және Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы әзірлеген қазақша-орысша және орысша-қазақша *тілашарлардың* әрқайсысы жақында жүз мың дана тиражбен жарық көрді (СК, 1987, 17 июль). Өткен жылы 480 мың данамен әртүрлі сөздіктер, оқу құралдары жарыққа шықты. Атап айтсақ, олар орысша-қазақша, қазақша-орысша *тілашар* мен сөздіктер, қазақ тілін өздігінен оқып-үйрену құралдары ересектер үшін қазақ тілін оқып-үйрену курсы, тағы басқалар (ҚӘ, 1988, 1 апрель).

ТІЛДЕСКІШ. Қ а р а ң ы з: **Тілашар.**

Мәселен, Л. Асылова мен Л. Төлешованың өткен жылдың аяғында шыққан орысша-қазақша *тілдескіші* көзді ашып-жұмғанша тарап кетті (Біл. және еңб., 1987, № 6, 10-б.). Бұлардан басқа орысша-қазақша фразеологиялық сөздік, қазақ тілін өз бетімен оқып үйренушілерге көмек құралы, орысша-қазақша *тілдескіш*, орысша-қазақша үлкен сөздік жасау сияқты бірқатар жұмыстар жедел жүргізілуде (Біл. және еңб., 1987, № 6, 10-б.).

ТІЛДЕСУЛІК. Қ а р а ң ы з: **Тілашар.**

Рас, шұғыл түрде шығарылған жаңа оқулықтардың, сөздіктердің, *тілдесуліктердің* немесе теледидардағы, мерзімді баспасөз беттеріндегі тіл үйрету курстарының программалары мен мазмұнын кемітуіміз әбестік болар еді (ҚӘ, 1988, 27 май).

ТІРКЕЛГІ (прописка). *Адамның мекен-тұрағын көрсету үшін паспортқа соғылатын белгі.*

Үйіне *тіркелгі* жасалатын болды (К. Ахметбеков. Жеңіс сарбазы. 1980. 139-б.).

ТІРКЕМЕ (прицеп). *Автомобильдің, трактордың т. б. көмегімен сүйретілетін, моторы жоқ, доңғалақты транспорт.*

Жас жүргізушілер үнемі маған етене жақындап, *тіркемемен* қалай жұмыс істейтін тәсілімді ... үйренеді (Біл. және еңб., 1983, № 5, 3-б.).

—у—

УАҒДАЛАСТЫҚ қ о ғ.-с а я с и (договоренность). *Келіссөз арқылы қол жеткен келісім.*

Ядролық арсеналды қысқарту туралы ...*уағдаласуға* әзірміз.

Тек бұл адал және тең праволы уағдаластық болуға тиіс (Ком. жол, 1983, 8 июнь). Сондықтан біз НАТО елдерін, соның ішінде әлбетте, Германия Федерациялық Республикасын сондай *уағдаластық* мүмкіндігінің уыстан шығып кетпеуіне жәрдемдесуге шақырамыз (СҚ, 1983, 6 июль).

УӘЖДЕМЕ (мотивировка). *Белгілі бір ойды, қағиданы негіздеу үшін ұсынылатын пікір-тұжырымдардың бірлігі.*

Осындай шығарма желісінің *уәждемесі* (мотивировка) іспетті кезекті суреттер, нақтылы уақиғалар, ірілі-ұсақты тартыстар желісі жиыла кеп, үлкен полотноға ұласады да, фондық мәнге ие болады (ҚӘ, 1984, 18 май).

УЫЗДЫЛЫҚ (клеяковина). *Бидай дәніндегі белоктық зат.*

Екі колхозда да бидайдың *уыздылығы* 30—32 процент болды. Шаруашылықтар мұндай астық өткізгені үшін елу процент үстеме ақы алады (ЛЖ, 1983, 5 октябрь).

—Ү—

ҰЗАРТЫЛҒАН КҮН РЕЖИМІ пед. (режим продленного дня). *Оқушылардың сабақтан соң мектепте қалып, мұғалім-тәрбиешілердің қадағалауымен үй тапсырмасын орындайтын, тамақтанатын, бой жазатын уақыты, режимі.*

ҰЗАРТЫЛҒАН КҮН ТОБЫ пед. (группа продленного дня). *Мектептерде оқушылардың сабаққа дайындалуы және басқа да жан-жақты тәрбие алуы үшін ұйымдастырылған шара.*

Амангелді қазір мектептегі *ұзартылған күн тобында* істейді. Ол сабақ беретін топ толық үлгерім беріп келеді (Мәд. және тұрм., 1983, № 11, 5-6). *Ұзартылған күн топтарында* оқушылар күніне бес сағат болуға тиіс (Сем. таңы, 1977, 21 июнь).

ҰЛУТАС (ракушечник). *Құрылыс материалы.*

Қаланы салуға жергілікті құрылыс материалы — кәдімгі аралап кесіп ала беруге болатын ақ *ұлутас* кеңінен пайдаланылды (Мәд. және тұрм., 1983, № 9, 14-б.). Бүгінгі күн талабына сай салынған сауықтыру ғимараты көгілдір мәрмәр, гранит, *ұлутастармен* безендірілген (СҚ, 1983, 9 май). Себебі топырақ астындағы бор және *ұлутас* қабаттары тайыз орналасқан (Ком. жол. 1983, 22 январь).

ҰЛЫС (народность, этнос). *Тайпалық қатынастың ыдырау барысында тарихи қалыптасқан адамдардың қоғамдастығы.*

Елді социалистік индустрияландыру капиталистік даму сатысынан өтпеген және революцияға дейін патриархалдық-феодалдық қатынас кезеңінде болған ұлттар мен *ұлыстардың* өзге халықтарға қарағандағы экономикалық және мәдени теңсіздігін жоюға мүмкіндік туғызды (СҚ, 1987, 18 октябрь).

ҰРА а у ы л ш а р. (траншея). *Сүрлем салуға арналған ұзынша терең ор.*

«ВИХР-1,5» және «КИР-1,5» агрегаттарымен орылып, бірден ұсақталған құрақ жүкті өздігінен аударатын автомашиналармен бірден ұраға жеткізіліп, нығыздалады (СК, 1984, 10 август).

ҰСАҚТАУШЫ металлург. (дробильщик). *Жынысты уату, ұсақтау жұмыстарымен шұғылданушы маман.*

Коллективпен біте қайнасып, бірге жасасып келе жатқан ұсақтаушы, пенсияға шыққаннан кейін бірнеше жылдар бойы смена бастығы болып істеген А. Галиев, ...ұсақтаушы Т. Лаптева, диірменші Л. Гопко... тәрізді тарландарымыз қашан да жастарға ұстаздық етуден, тәжірибесін үйретіп, ақыл-кеңес беруден жалыққан емес (Қаз. ком., 1982, № 5, 16-б.).

ҰСТАЗХАНА (учительская). *Мектептегі мұғалімдер бөлмесі.*

Сәуле ұстазханаға кіріп келгенде, сол туралы қызу әңгіме шегіне шығып қияндап тұр еді (Жұлдыз, 1976, № 4, 121-б.).

ҰСТАЛЫМ (выдержка). *Фотоаппарат затворының ашылып-жабылу уақыты.*

Қараңғы жерде түсірсек, біз онда фототиεκтің ұзағырақ ашылып тұруы үшін ұсталым мөлшерін көбейтеміз, ...ал тым жарық жерде түсірсек, ұсталымды қысқартып 250 не 500-ге қоямыз (Пионер, 1988, № 4, 23-б.).

ҰСТЫН (колонна). *Үлкен ғимараттардың ішкі төбесін және маңдайшаны тіреп тұратын, архитектуралық шеберлікпен салынған тіреу, баған.*

Индиядағы аса таза темірден жасалған ұстын сияқты ғажайыптар сыры ғалам үшін әлі жұмбақ қалуда (Біл. және еңб., 1981).

ҰСЫНБАЛЫ КӨРСЕТКІШ (рекомендательный указатель). *Белгілі бір ұсыныстарды, пікірлерді қамтитын көмекші құрал.*

М. Әуезовтің ғылыми-творчестволық мұрасын кең мағынада насихаттап танытудың ең өзекті де ұрымтал тұстарын білдіруге қолайлы ұсынбалы (рекомендательный) библиографиялық көрсеткіш жасау қажеттігі туады (СҚ, 1987, 15 июль).

ҰШҚЫР ЖИНАЛЫС (летучка). Қ а р а : **Лездеме.**

Мен бүгін ұшқыр жиналыс өткізбеймін (С. Бердіқұлов, Үшінші подъезд, 1980, 82-б.).

—Ү—

ҮЙЛЕСТІРУ СОВЕТІ (координационный совет). *Белгілі бір мәселе жөніндегі жұмыстарды қадағалап тексеріп, бағыттап отыратын совет.*

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің жанынан құрылған Үйлестіру советі қылмыскерлермен, маскүнемдермен, ең-

бексіз табыс табушылармен аяусыз күресу туралы шаралар белгілеп отыр (ЛЖ, 1987, 15 май).

ҮЙМЕРЕТ (сооружение). *Құрылыс, ғимарат.*

Әсіресе мазар *үймеретін* салуға қолданылған күйген қыш, майолика тақтасын жасайтын жадығат (материал) таптырмайды (СҚ, 1986, 13 ноябрь).

ҮЙРЕТУШІ (репетитор). *Оқушының (студенттің т. б.) белгілі бір пәннен немесе өнердің бір саласынан білімін толықтыра түсуге ақы алып жәрдемдесетін адам.*

Баласы жан-жақты жарасымды өсуі үшін түрлі үйірмелерге жаздырып, *үйретуші* жалдап, шет тілдерін білуге баулып жүрген кей ата-ананың ең басты міндеттерін — өз ана тілін үйретуді қарғыс қалдыратыны қынжылтады (Қаз. әйел., 1983, № 9, 12-б.).

ҮҚКІШ (терка). *Көкөніс, сыр, алма сияқтыларды үгіп, майдалауға арналған жабдық.*

Үккіштен өткізілген пиязға, су, май, жұмыртқаның сары уызы, бал (шай қасықпен) қосып, осы қоспаны басқа жағып, бір-екі сағаттан соң жуса, құрғақ шаштың түсуін тоқтатып, өсуіне көмектеседі (Мәд. және тұрм., 1983, № 9, 7-б.). ...Пиязды *үккіштен* өткізіп, қоймалжыңын басқа жағып, сыртынан таңып қойып, бірнеше сағаттан соң жуып тастайды (Сонда).

ҮЛГІЛІ СОТ (показательный суд). *Көпшілік халықтың қатыстырылып өткізілетін сот мәжілісі.*

— *Үлгілі сот* ашуға мектептен басқа жер құрып қалып па? Шаш ал десе, бас алуға шетімізден дайын тұратынымыз-ай. Әйтпесе, тинамдай балалардың жүрегіне жара салып, оларға естіртетін іс пе бұл?! (ҚӘ, 1985, 19 апрель).

ҮЛГІШІ (модельер, модельщик). *Киім, кілем т. б. үлгісін жасаушы маман.*

...Музейде ... кілемдердің астында *үлгішінің* емес, кілемшінің аты жазылып жүр (Қаз. әйел., 1982, № 3, 19-б.).

ҮЛЕСТІ ӘДІС / ҮЛЕСТІК ӘДІС (порционный метод). *Астықты үздіксіз тасымалдауды қамтамасыз ететін тәсіл.*

Соңғы жылдары аудан шаруашылықтарында кең өріс алған бұл комбитрейлерлік және *үлесті әдістер* біздің есебіміз бойынша автомобильдердің еңбек өнімділігін үш-төрт есе арттыра түсуге мүмкіндік береді (СҚ, 1981, 24 сентябрь). ...Жабдықтармен жарактандырылуы астықты егіс алқабынан тасудың комбитрейлерлік және *үлестік әдістерін* енгізуге көмектесіп отыр (СҚ, 1983, 30 август).

ҮМБЕТ діни (чадо, мирян). *Діни атағы жоқ, жай адамдар.*

Үстіміздегі жылы Русьтің шоқынғанына мың жыл толады. Осы кезден бері біздің шіркеу өз *үмбеттеріне* рухани қорек беріп, олардың бойына інжіл принциптерін сіңіруде, азаматтық рақымшылдық тәрбиелеуде (СҚ, 1988, 13 август). ...біздің шіркеудің

епископтары, кеірі, сопылары мен жай үмбеттері — Социалистік Отанымыздың азаматтары атынан Сізге — қайта құрудың архитекторына және жаңаша саяси ойлау жүйесінің жаршысына — осынау игі процесті түгелімен қолдайтынымызды білдіремін (СҚ, 1988, 1 май).

ҮМІТКЕР спорт (претендент). *Спорт т. б. салада белгілі бір жарыс межесінен өтіп, одан кейінгі бәсекеге қатысуға мүмкіндік алған адам.*

Бұл күндері Лондонда өтіп жатқан шахматтан әлем тәжі үшін үміткерлердің жартылай финалдық сайыстарының әр партиясы жанкүйерлер назарын аударуда (СҚ, 1983, 29 октябрь). Шахматтан дүние жүзінің біріншілігіне үміткерлер кезекті партиясын ойнады (ЛЖ, 1975, 16 июль).

«ҮРЕЙ ТЕПЕ-ТЕНДІГІ» КОНЦЕПЦИЯСЫ (концепция «равновесия страха»). *Қазіргі кездегі соғысқұмарлық саясатқа негізделген буржуазиялық ревизионистік теориясымақ.*

«Астам державалар» арасындағы тайталастан келіп буржуазия саясатшылары жанталаса қарулануды ақтайтын «үрей тепе-теңдігі» теориясын шығарды (Қаз. ком., 1983, № 5, 88-б.).

ҮСТЕЛ ОЙЫНДАРЫ (настольные игры). *Үстел үстінде ойналатын спорт түрлері.*

Өрт сөндіру тақырыбына арналған үстел ойындарын ойлап табыңыздар (Алматы ақшамы. 1988, 30 август).

ҮРМЕЛІ МУЗЫҚА (духовая музыка). *Үрмелі аспаптардан құралған музыка.*

Үрмелі музыканың Бүкілодақтық мерекесі болмақ (СҚ, 1988, 8 май).

ҮШТАҒАН (триада). *Үш нәрседен, бөліктен тұратын тұтастық, бірлік.*

Сәулетшіден өнері тұтастық пен жарасымдылықты туғып көтерген сонау ерте заманда «архитектура» ұғымы Ветрувийдің — пайдалылық, беріктік, әдемілік деген хрестоматиялық үштағанмен сипатталатын (Алматы ақшамы, 1988, 18 август).

— Ф —

ФОТОБЕЙНЕ (фотонизображение). *Фотоға түсіргенде оның суретке түсірілетін объектісі, бейнесі.*

1/250 секунд сияқты қысқа түсіру уақытының өзінде едәуір қозғалыс туып, болашақ фотобейнеге зақым келеді (Біл. және еңб., 1988, № 3, 46-б.).

ФОТОТЕРІМ (фотонабор). *Баспа орындарындағы кітап-журналдарды фото тәсілімен теру.*

Кітап басып шығарудың өндірістік циклын тездетудің бірден

бір ұтымды тәсілі — *фототерім* әдісіне көшу (ҚӘ, 1988, 1 апрель). Келесі кезекте біз *фототерім* учаскесінің жұмыс тәсіліне көңіл аудардық (ЛЖ, 1986, 11 февраль).

ФОТОШАҚПАҚ (фотовспышка). *Фотоаппараттың жарық беретін құрылғысы.*

«Киев-35А» көлемі өте шағын отандық фотоаппараттардың бірінен саналады. Оның экспозициясы автоматты түрде жұмыс істейді. Шаппасы электронды басқарылатындықтан, ол выдержжалардың қандай жағдайында да *фотошақпақты* пайдалануға мүмкіндік береді (Алматы ақшамы, 1988, 1 август).

—X—

ХАБАРГЕР (разведчик). *Әскери тыңшы.*

Тұтқиыл жорық кезінде шведтер ашық ұрысқа шешінеді деп ешкім күтпеген. Артынан қосымша күш тосып, қамал ішінде қорғануға тиісті. *Хабаргерлер* ісі ме, сақтық нәтижесі ме, әскер саны орыс қолына қарағанда, азырақ болғанымен, межедегіден әлдеқайда көп, әрі ұрысқа сай болып шықты (М. Мағауин. Аласапыран. 1 кіт. 1981, 311-б.).

ХАБАРНАМА (информатика). *Ғылыми информацияның берілу әдістері мен жалпы қасиеттерін, құрылымын зерттейтін пән.*

Компьютерлік техника және *хабарнама* туралы білім (информатика) — осы замандық ғылыми-техникалық революцияның перзенттері (СҚ, 1985, 16 июль). «*Хабарнама*» деген сөз тілімізде әлі кіріге қоймағаны мәлім. Ол байырғы латын тіліндегі информация (хабар, мәлімдеме) сөзі негізінде жасалып, жалпылық қолданысқа енді ғана ене бастаған «информатика» деген білім саласы атының қазақша баламасы болар деген ойдамыз (СҚ, 1985, 16 июль).

ХАЙУАНАТХАНА (зоопарк). *Айуанаттар паркі.*

Зоопарк қызметкерлері мақаламыздың соңына «Пілдің даусын тыңдауға құмарлар Қарағанды *хайуанатханасына* келсін» дегенді қосуды сұрап еді (ЛЖ, 1986, 30 август).

ХАЛЫҚНАМА (народоведение). *Халықтардың тұрмысын, салт-санасын, мәдениетін т. б. зерттейтін білім-ғылым саласы.*

Ол — *халықнама*, халық туралы ғылым! Уақыт отына әбден қақталған Біз туралы ғылым! (Білім және еңб., 1985, № 11, 22-б.).

ХАЛЫҚТЫҚ БАҚЫЛАУ (народный контроль). *Совхоздарда, мекемелерде, ұйымдарда мемлекеттік жоспардың орындалуын қадағалайтын, мемлекеттік тәртіпті бұзуға қарсы күресетін т. б. міндеттері бар, қоғамдық бақылау мен мемлекеттік бақылау бірлігінен тұратын орган.*

Халықтық бақылау органдары облыстық активінің жиналысында Азық-түлік программасының орындалуына бақылауды күшейту

міндеттері қаралды (СК, 1983, 26 июль). Партия мен үкімет директиваларының орындалуын партиялық және *халықтық бақылауды* одан әрі күшейтудің, істің нақты жағдайын жүйелі түрде тексерудің маңызы өте зор (ЛЖ, 1983, 23 апрель).

ХАТТАУ (оформление). *Хаттап-қағаздау, қағаз жүзінде заңдастыру.*

Даулы халықаралық мәселелерді шешуде күш қолданудан немесе күш қолданамын деп қоқан-лоқы жасаудан бас тарту жөніндегі Хельсинки уағдаластықтарында *хатталған* принципті бұза отырып, Вашингтон өз мақсаттарына жету үшін әскери күшке иек артуда (СК, 1984, 15 январь). Тағы бір жаналықты істі де кеңінен пайдаланған ләзім. Ол — кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдар мен колхоздарға еңбек коллективі мүшелерінің баспасөзге жазылуын тұңғыш рет қолма қол есеп айырусыз *хаттауға* рұқсат етілуі (СК, 1988, 17 август).

ХАТХАНА (отдел писем). *Газет-журнал редакциясы мен мекемелерге жіберілген хат-хабарларды қабылдайтын бөлім.*

Өткен жылы редакцияның *хатханасына* 23 мыңға жуық хат түсті (ЛЖ, 1976, 23 январь).

ХОББИШІ (человек, имеющий какое-либо хобби). *Хоббимен айналысқан, белгілі бір әуесқойлық нәрсемен шұғылданатын адам.*

Бірақ *хоббишілер* қарық болар-ау. Ал қаладағылар нан арасынан су жыландай сумаң етіп шыға келген жүн-жұрқаны көргенде тәбеті қашып, жүдеп кететін болды (СК, 1988, 13 февраль).

—н—

НАШИЯ (заметки на полях книг). *Оқырманның кітап шетіне түсірген белгісі, қысқаша пікірі.*

Біз оқушыларды есімі аңызға айналған, белгілі жауынгер-жазушы, полковник Бауыржан Момышұлының Абай кітабының шетіне жазылған *нашиясымен* таныстырамыз (Мәд. және тұрм., 1981, № 2, 18-б.).

—ш—

ШАҒЫН ЛИТРАЖДЫ АВТОМОБИЛЬ (малолитражный автомобиль). *Двигателінің литражы 0,85 л. және массасы 700—1000 кг жеңіл автомобиль.*

Москваның Ленин комсомолы атындағы автомобиль заводы — еліміздегі жетекші кәсіпорындардың бірі. Мұнда автомобиль жасау өнеркәсібі саласындағы озық жетістіктер негізінде отандық *шағын литражды автомобильдердің* жаңа модельдері мен туынды үлгілерін жасап шығаратын өндіріс құру ұйғарылып отыр (СК, 1983, 15 сентябрь).

ШАЙЫРҒАЛ (юмор). *Мысқыл, келеке.*

Стивен Ликок. *Шайырғал* сөздер. «Жазушы» баспасы, Алматы, 1969 жыл.

ШАҚПАҚТАЛҒАН МЫС (медь рафинированный). *Тазартылған, қоспасыз мыс.*

Стандарттарды жетілдіріп және олардың ролін арттыра отырып, Мемлекеттік сапа белгісімен шығарылатын өнеркәсіп өнімдері өндірісінің жалпы көлемінің 20 процентіне дейін, соның ішінде *шақпақталған мыс* 66 процентке дейін өсірілді (СҚ, 1984, 17 январь). Жоспардан тыс мындаған тонна мыс және қорғасын-мырыш рудасы өндіріліп, едәуір мөлшерде марганец қоспасы, *шақпақталған мыс*, түсті прокат берілді, халық тұтыну товарларын өндіру 15 процент өсті (Сонда).

ШАҚПАҚ ШАМ (фотовспышка). *Фотоаппараттың жарық беретін құрылғысы.*

Тағы бір ерекшелігі — *шақпақ шамды* кабель арқылы да, кабельсіз де жалғауға мүмкіндік беретін қосымша тетіктердің болуы (Алматы ақшамы, 1988, 2 август).

ШАҚЫРУ (лозунг). *Саяси ұрандар жазылған мата немесе қағаз.*

Енселі үйдің бір қабырғасында «Комсомол жастар, өз үйімізді өзіміз салайық!» деген *шақыру* тұр. Бұл шақыруға завод қана емес, қазір қала жастары да үн қоса бастады (СҚ, 1987, 7 июль).

ШАПАҚТЫ МУЗЫКА (цветомузыка). *Түрлі-түсті электр шамдары жағылып ойналатын музыка.*

Жанар фирмасы былай деп хабарлайды: Дискотека, жастар кешін ұйымдастыруға қол үшін бере аламыз. Кешті жүргізуші, *шапақты музыка*, магнитофондық жазу жайында сіз ешқандай да қам жемейтін боласыз (Алматы ақшамы, 1988, 15 июль).

ШАРУАКЕШ (хозяйственник). *Мекеме, кәсіпорын, совхоз т. б. ұйымдарда шаруашылық жұмыстарын ұйымдастырушы адам.*

Шаруакештер тілмаш керек етпей, іштен ұққандай бас шұлғысты (СҚ, 1983, 9 май).

ШАРУАГЕРЛІК (хозяйственность). *Қоғамдық еңбекке, экономика мен шаруашылыққа ұқыпты, саналы қараушылық.*

Сонымен бірге күнделікті өмірде кездесетін күрделі мәселелерді *шаруагерлікпен* талдайтын, тәртіпті күшейтіп, еңбек өнімділігін арттыру жолдарын көрсететін, орын алып жүрген кейбір кемшіліктерді жоюды талап ететін ұсыныс-пікірлер де мол (СҚ, 1984, 27 январь). Бағдарлап қарасақ, проходкашылар әдеттегі іске осылай *шаруагерлік*, ұқыптылықпен карап, өндіріс процесінде жауапкершілігін арттыра түсті (СҚ, 1983, 11 октябрь).

ШАРУАШЫЛЫҚ ЕСЕП (хозрасчет). *Өзін-өзі қаржыландыру.*

Шаруашылық есепке көшу мәселесі барлық цехтық партия ұйымдарында қаралып, іске талдау жасалды (СК, 1988, 27 февраль).

ШЕГЕН құрылыс (арматура). *Темір-бетон құрылысының темір қаққасы; материалдық төзімділігін арттыру үшін оның арасына салынатын темір.*

«Семипалатинскжилстрой» тресінің үй құрылысы басқармасы биыл 168 пәтерлі, сметалық құны 1,8 миллион сомдық тұрғын үй құрылысын бастады. Бұл үй құрылысының ерекшелігі — металл шегендерге қабырғалары бетон ылайдан тұтас құйылады (СК, 1986, 14 июнь). *Шегенге құйылатын ылайды әперетін аспап — темір қауғаның конструкциясын жақсарту арқылы бетон ысырабы жойылып келеді (Сонда).*

ШЕКІМЕЛЕУ (чеканка). *Металдың бетіне әшекей өрнектерді соғып салу.*

«Бипазбен типылдау» арқылы жылтыратып, майда нақыштармен, шекімелеу тәсілімен өрнектеп, тартымды, құлпырмалы түске келтіретін болған (Қаз. әйел., 1983, № 9, 14-б.).

ШЕРУ публ. (шествие). *Қозғалыс, күрес.*

Бейбітшілік шеруі (марш мира). *Бейбітшілік үшін күрес қозғалысы.*

Қазіргі «Бейбітшілік шеруі — 81» сияқты әрекеттер қалың жұртшылыққа да едәуір ықпал жасайтынын өз басымнан өткен тәжірибемнен білемін (ЛЖ, 1981, 1 август).

ШЕТКЕ ШЫҒАРУ // ШЕТТЕН КЕЛТІРУ (экспорт, импорт). *Мемлекетаралық сауда операциясы: шет елдерге товар шығарып сату, шет елдерден товар сатып алу.*

Апарым (вывоз), әкелім (ввоз) сөздері қазақ тілінің сөздік қорында бар ма? «Шетке шығару», «шеттен келтіру» деп дұрыс алынған сияқты еді (СК, 1977, 15 июль).

ШОШҚАБОРЫҚ м е д. (свинка). *Шықшыт безінің қабынып ауруы.*

Біз — мен, жұбайым және екі қызым үйде қалып, шошқаборықпен ауырғанда, кітапханамыздағы кітаптардың бәрін оқып тауысқан соң мен прокатка телевизор алдым (ЛЖ, 1978, 26 сентябрь).

ШӨНЖІК (детеныш тигра). *Жолбарыстың күшігі.*

Шөнжіктер ырсылдай, пұсылдай жарысып, ку шандырды аяусыз созғылауға кіріскен (Жұлдыз, 1985, № 2, 91-б.).

ШӨП ҰНЫ (травяная мука). *Мал азығы ретінде дайындалатын, көпжылдық шөптен жасалатын ұнтақ.*

Өткен жылы өндірілгеннен витаминді шөп ұнын 6,1 мың тонна көп әзірледік. Бұл істі Жамбыл, Шелек аудандары ойдағыдай жүргізді (Жетісу, 1983, 12 октябрь). *Шөп ұны өте құнды белокты*

витаминді мал азығы болып табылады (Сиыр етін өнеркәсіптік негізде өндіру жөнінде анықтамалық. 1980, 62-б.).

ШЫҒАРЫЛЫМ (выпуск). *Лотерея, заем т. б. тәрізді финанс операцияларын баспасөзде жариялау, айналымға түсіру.*

2 июльде 1977 жылғы ДОСААФ лотереясының бірінші шығарылымы ойнайды. Оның тиражында 7 миллион 200 мың сомның ұтысы болады (Сем. таңы, 1977, 19 июнь).

ШЫҒЫҢҚЫ БАСПА (высокая печать). *Тасқа басылған баспа.*

Орайы келгенде тағы бір нәрсені еске сала кеткіміз келіп тұр. «Қазақстан мектебі» журналы мен «Бастауыш мектеп» қосымшасының ішкі мұқабасынан *шығыңқы баспа* деген сөзді кездестіреміз (ҚӘ, 1982, 26 март).

ШЫНЫТАС (кафель). *Құрылыс материалы.*

Ал пәтердегі жөндеу жұмыстарын біздің шеберлерге тапсырсаңыз, «Жанар» фирмасы атқаратын үй әктеудің, линолеум төсеудің, *шынытас* жапсырудың, тұсқағаз желімдеудің сапасына шек келтірмеңіз (Алматы ақшамы, 1988, 14 сентябрь).

ШЫҢЫЛТЫР (глазурь). Қ а р а: **Әйнекей.**

З. Р. Кәрімбекова, С. Т. Сүлейменов, С. С. Тәкібаева, Б. Т. Тұяқбаева, Н. Өмірзақов Қожа Ахмет Яссаунидің архитектуралық комплексін қалпына келтіруге арналған ежелгіге ұқсас *шыңылтыр*, шыңылтырланған және шыңылтырландырылмаған керамикалық бұйымдар (СҚ, 1986, 13 октябрь).

ШЫРТЕТПЕ (включатель). *Электр жарығын жандырып-өшіретін тетік.*

Ас үйдегі шамның шыртетпесіне қолы созыла бергенде, есік қонырауы шыр ете түскен (ҚӘ, 1988, 11 ноябрь).

ШЫРЫНДЫ АЗЫҚ (сочные корма). *Ылғалдылығы 70 процентке дейінгі мал азығы.*

Біз *шырынды азық* үшін 443 гектарға сүрлемдік жүгері еккен едік (Жетісу, 1983, 9 сентябрь).

ШЫРЫНСЫҚҚЫШ (соковыжималка). *Жеміс-жидектердің шырынын бөліп алуға арналған аппарат.*

Сонымен бірге сүт сауатын аппараттарды, сеператорды, *шырынсыққыштарды*, бір рет және бірнеше рет пайдалануға болатын қалпақтарды... жоспарлы түрде сериялап шығару жағын да шешу керек (СҚ, 1987, 28 май).

—Ы—

ЫҚТИМАЛДЫҚ ТЕОРИЯСЫ матем. (теория вероятностей). *Математикада кездейсоқ болған уақиғаларға қарап соларға ұқсас уақиғалардың да болу ықтималдылығын табатын теория.*

Тілді зерттегенде ... *ықтималдық теориясын* қолдану кең өріс алып отыр (Қаз. мект., 1983, № 7, 65-б.).

ЫҚТЫРМА (кулисы). *Пар айдалған жерге ұзын сабақты өсімдіктер* (жүгері, күнбағыс, қыша т. б.) егілген алқап.

Топырақтағы ылғал тапшылығының тақсіретін көріп жүрген диқандардың биыл небәрі 1353 гектар парға *ықтырма* отырғызуын, *облыс бойынша барлық жаздық дақылдар егістігіндегі пардың үлес салмағы 15—16 процентке жеткенде, мұнда ол бар болғаны 9 проценттен аспауын қалай түсіндіру жөн?* (СҚ, 1983, 11 октябрь).

ЫРҒАҚТЫ ГИМНАСТИКА (ритмическая гимнастика). *Музыканың сүйемелдеуімен әбжіл ырғаққа негізделген гимнастика түрі.*

Ертең *ырғақты гимнастика* болады (СҚ, 1988, 8 май).

ЫСЫРА ЖИҒЫШ а у ы л ш а р. (волокуша). *Шабылған шөпті жинайтын ауылшаруашылық машинасы.*

Өнім жинау комплексіне тырмалар да қосылды. Олар *ысыра жиғыштың* соңынан таза жиналған танаппен жүрген сияқты болып көрінеді. Соның өзінде тырмалар әр гектардан үш центнерден астам пішен жинайды (СҚ, 1985, 11 июнь).

— I —

ІЗАШАР (предшественник, первопроходец). *Белгілі бір істі алғашқы болып қолға алушы, оның әрі қарай дамуына қол ашушы.*

Біз дұрыс, лениндік жолмен жүріп келе жатқанымызды білеміз. Бірақ біз өзіміздің тәжірибемізден, сондай-ақ достарымыздың тәжірибесінен *ізашарлар* жолының кедір-бұдыр екенін де, жана өмір ізденіс пен күрессіз орнықпайтынын да жақсы білеміз (ЛЖ, 1983, 6 ноябрь).

ІЛГЕРІШІЛ (прогрессивный). *Ілгері қарай дами түсетін, жетіле беретін.*

Шаруашылықтарда еңбекті ұйымдастырудың *ілгерішіл* формасын өндіріске енгізуге көңіл бөліне бастады (СҚ, 1985, 31 март). Шоқанның Петербордан кейінгі өмір кезеңі де әсерлі жазылған. Ғалымның сәтсіздікке душар болған сәттерінде бірге күйінесін, *ілгерішіл* ісіне бек сүйсінесін (Біл. және еңб., 1988, № 7, 47-б.).

ІЛЕСПЕ ГАЗ (попутный газ). *Мұнай өндіру кезінде алынатын газ.*

1981 жылдың жеті айының қорытындысы бойынша басқарма жоспардан тыс 22 мың тонна мұнай, 1,4 мың текше метр *ілеспе газ* өндірді (СҚ, 1981, 2 октябрь). Энергетикалық программаны орындай отырып, тапсырмаға қосымша 45 мың тонна мұнай және газ конденсаты, 20 миллион текше метр табиғи және *ілеспе газ* өндіріледі (СҚ, 1984, 15 январь).

ІРГЕЛІ ЗЕРТТЕУ (фундаментальное исследование). *Теориялық негізі терең, өзекті ғылыми зерттеу.*

Ғалымдардың күш-жігері *іргелі* және қолданбалы өзекті *зерттеулерге*, жұмысты орынсыз қайталаушылық пен тақырып *жұтандығын жоюға бағытталуға* тиіс (ЛЖ, 1983, 28 октябрь).

—Э—

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚОҒАМДАСТЫҚ (экономическое сообщество).

Сөйтіп, Экономикалық Өзара Көмек Советі мен *Европалық экономикалық қоғамдастық* осыдан екі жылға жетпейтін уақыт *бұрын түскен жолда тағы бір қадам жасады* (СК, 1988, 2 август).

ШАРТТЫ ҚЫСҚАРТУЛАР

Алматы ақшамы

Арай

Балдырған

Біл. және еңб.

Еңбек таңы

Жалын

Жетісу

Жұлдыз

Известия

Ком. еңбек

Ком. жол

Ком. таңы

Ком. туы

Көкшетау правдасы

Қаз. ауыл шар.

Қаз. әйел.

Қаз. ком.

Қаз. мект.

Қаз. мұғ.

ҚӘ

ҚСЭ

ЛЖ

Мәд. және тұрм.

Оңт. Қаз.

Орт. Қаз.

Өркен

СҚ

Семей таңы

Теміржолшы

археол.

архитек.

астрон.

ауыл шар.

әдеб.

әск.

бот.

геогр.

зоол.

қоғ.-саяси

құрыл.

лингв.

мед.

металлург.

пед.

поэт.

публ.

саяси

спорт

техн.

транс.

хим.

экон.

юриспр.

— «Алматы ақшамы» газеті

— «Арай» журналы

— «Балдырған» журналы

— «Білім және еңбек» журналы

— «Еңбек таңы» газеті

— «Жалын» журналы

— «Жетісу» газеті

— «Жұлдыз» журналы

— «Известия...» газеті

— «Коммунистік еңбек» газеті

— «Коммунистік жол» газеті

— «Коммунизм таңы» газеті

— «Коммунизм туы» газеті

— «Көкшетау правдасы» газеті

— «Қазақстан ауыл шаруашылығы» журналы

— «Қазақстан әйелдері» журналы

— «Қазақстан коммунисті» журналы

— «Қазақстан мектебі» журналы

— «Қазақстан мұғалімі» газеті

— «Қазақ әдебиеті» газеті

— Қазақ совет энциклопедиясы

— «Лениншіл жас» газеті

— «Мәдениет және тұрмыс» журналы

— «Оңтүстік Қазақстан» газеті

— «Орталық Қазақстан» газеті

— «Өркен» газеті

— «Социалистік Қазақстан» газеті

— «Семей таңы» газеті

— «Теміржолшы» газеті

— археология

— архитектура

— астрономия

— ауыл шаруашылығы

— әдебиеттану

— әскери

— ботаника

— география

— зоология

— қоғамдық-саяси

— құрылыс

— лингвистика

— медицина

— металлургия

— педагогика

— поэтикалық

— публицистикалық

— саяси

— спорт

— техника

— транспорт

— химия

— экономика

— юриспруденция

Научное справочное издание
НОВЫЕ СЛОВА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ
Второе переиздание с дополнениями
(на казахском языке)

*Утверждено к печати Ученым советом Института языкознания
Академии наук Казахской ССР*

Ғылыми анықтамалық басылым

ҚАЗАҚ ЛЕКСИКАСЫНДАҒЫ ЖАҢА ҚОЛДАНЫСТАР
Толықтырылған екінші басылымы

Редакция меңгерушісі *Т. Беркімбаев*
Редакторы *Р. Аманбекова*
Көркемдеуші редакторы *В. Н. Афуксениди*
Суретшісі *С. С. Слабоспицкий*
Техникалық редакторы *Л. Ю. Уляницкая*
Корректоры *С. Қаймолдина*

ИБ № 3147

Теруге 21.06.89 тапсырылды. Басылуға 10.04.90 кол қойылды.
УГ10061. Форматы 60×84^{1/16}. Тип. қар. № 1.
Гарнитурасы әдебиеттік. Басылымы күрделі. Шарт. б. т. 7,9.
Шартты бояу көлемі 8,13. Есепке алынатын баспа табақ 8,28.
Тираж 4000. Заказ 173. Бағасы 55 тиын.

Издательство «Наука» Казахской ССР
480100, Алма-Ата, ул. Пушкина, 111/113
Типография издательства «Наука» Казахской ССР
480021, Алма-Ата, ул. Шевченко, 28

